

भवभूतिसाहित्ये शास्त्रीयसन्दर्भाणां गवेषणं समीक्षणञ्च
(Investigation & Critical Study of Classical references
in the Bhavabhuti's Literature)

THESIS

SUBMITTED FOR THE AWARD OF THE DEGREE OF

Doctor of Philosophy

IN

SANSKRIT

BY

RISHI KUMAR SHARMA

Under the Supervision of

Dr. MOHD. SHARIF

Ph.D., D.Litt.

Associate Professor

DEPARTMENT OF SANSKRIT
ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY
ALIGARH (INDIA) 202001

2012

27 JUL 2013

T7938

प्रातःस्मरणीयेषु परमपूज्येषु
मातृ—पितृ—पादपद्मेषु
सादरं सश्रद्धञ्च
समर्प्यतेऽयं
शोधप्रबन्धः

—ऋषिकुमारः शर्मा

Dr. Mohd. Sharif

Ph.D., D.Litt. (University of Allahabad)

Associate Professor

DEPARTMENT OF SANSKRIT

Aligarh Muslim University

Residence:

4/331, Firdous Nagar, Qila Road,
Aligarh-202001, India

Mobile : 9412545253

Phone : 2704087 (R)

2700920 (O) Ext. 1600

Dated : 18.06.2012

Certificate

I feel pleasure to certify that **Mr. Rishi Kumar Sharma** has carried out his research work on the topic “भवभूतिसाहित्ये शास्त्रीयसन्दर्भाणां गवेषणं समीक्षणञ्च (Investigation and Critical Study of Classical References in the Bhavabhuti's Literature) under my supervision and guidance. This is his original work based on the material available on the topic.

It is further certified that he has fulfilled all formalities and conditions required for the purpose as laid down in the University Statutes.

He is permitted to submit the thesis for the award of Ph.D. Degree in Sanskrit.

Forwarded
Sd/-
18/06/2012
CHAIRMAN
Department of Sanskrit
Aligarh Muslim University

Mohd Sharif
Dr. Mohd. Sharif
Supervisor

आत्मनिवेदनम्

आत्मनिवेदनम्

पदवाक्यप्रमाणज्ञो महाकविर्भवभूतिरासीद् वश्यवाक्। भाषा तु तस्य वशवर्तिनी आसीत्। व्याकरण-मीमांसा-न्यायदर्शनेषु तस्य नदीष्णता विद्वज्जगति सुतरां प्रथितैव। सांख्य-योग-वेदान्तयुर्वेदादिशास्त्रेष्वपि अप्रतिहतगतिरसौ सहृदयसंवेद्यकाव्यनिर्माणेऽपि कामप्यपूर्वा प्रतिभां धत्ते नात्र विवादलेशोऽपि। करुण-वीराद्भुतरसाः काव्यशास्त्रेषु पृथक्पृथगाचार्यैः मूलरसत्वेन निर्दिष्टाः दृश्यन्ते। भवभूतिस्तु त्रीनपि रसान् समाश्रित्य त्रीणि रूपकाणि विरचितवान् उत्तररामचरिते करुणरसस्य, महावीरचरिते वीररसस्य मालतीमाधवे चाद्भुतरसस्य चारुप्रयोगः सहृदयान् आवर्जयति। भाषायाः प्रौढ्याद्यत्वं, भावानामुदात्तत्वम् अर्थस्य च गौरववत्त्वं भवभूतिकाव्यस्य वैशिष्ट्यं संवर्धयन्ति। पाण्डित्यवैदग्ध्ययोरेकत्राद्भुतं सम्मेलनं काव्यसमीक्षकान् चमत्करोति।

महाकविर्भवभूतिप्रणीतानां रूपकाणां विद्वद्भिः समीक्षकैः अनुसन्धातृभिश्च नाट्यशास्त्रेय-काव्य-शास्त्रीय-भाषाशास्त्रीयादिदृष्टिभिर्बहुधा परीक्षणं समीक्षणञ्च कृतं वर्तते परं तत्रोपलब्धविविधशास्त्रीयसन्दर्भानवलम्ब्य कृतमध्ययनमद्यावधि न कदाचित् समभवत् अस्मद् दृष्टिपथेऽपि न समापतितम्। यदाहं एमए० कक्षायाश्च्छात्र आसम् तदा कक्षायाम् अस्मद्गुरवः उत्तररामचरिताध्यापनप्रसंगे तत्र समागतविविधशास्त्रीयसन्दर्भान् वैशद्येन प्रायः वर्णयामासुः। तेभ्यः एव प्रेरणां प्राप्य शोधकार्यार्थं भवभूतिसाहित्ये शास्त्रीयसन्दर्भाणां गवेषणं समीक्षणञ्चेतिविषयं मनसि अवधार्य गुरुभ्यो निवेदितम्। विश्वविद्यालयीयशोधसमित्या विषयोऽयं स्वीकृतः डॉ० मोहम्मद शरीफ (डी०लिट्०) महाभागः उपाचार्यः, संस्कृतविभागे शोधकार्यसम्पादनार्थं मम मार्गदर्शकत्वेन नियुक्तश्च। शोधकार्यमिदं एभिर्गुरुभिर्निर्देशने एव पूर्णतामगात्, अतोऽहं पौनःपुन्येन परमादरणीयान् गुरुवर्यान् डॉ० मोहम्मद शरीफ (डी०लिट्०) महाभागान् प्रति कृतज्ञतां हृदयेन आवहामि येषां कृपाकटाक्षाभावेऽस्य कार्यस्य साफल्यं नाभवत्। अस्यां शोधयात्रायां आजमगढस्थ शिबलीनेशनलकालेजस्य संस्कृतविभागाध्यक्षाणां डॉ० श्रीमति शाहीन जाफरी (गुरुपत्नी) महाभागानामपि आधमर्ण्यं स्वीकरोमि यासां शुभाशीराशिभिः प्रेरणाभिश्च कार्यमिदं समयेन सम्पन्नतामगात्।

प्राक्तनसंस्कृतविभागाध्यक्षान् गुरुवर्यान् प्रो० सत्यप्रकाशशर्ममहाभागान्,
सम्प्रतिविभागाध्यक्षपदासीनान् प्रो० सत्यदेवकौशिकमहाशयान् अन्याँश्च विभागीयान् गुरुजनान्
प्रत्यपि सश्रद्धं प्रणतिं निवेदयामि यैः मम उत्साहसंवर्धनेन कण्टकाकीर्णः शोधमार्गः
सरलीकृतः।

अस्मिन्नवसरे प्रातःस्मरणीयानां दीक्षागुरुचरणानां वेदवेदांगनदीष्णानाम् आचार्य
श्रीमहेशप्रकाशशर्मणां (प्राचार्यः, श्री सांगवेदसंस्कृतमहाविद्यालयः, नरवरः, नरौरा,
बुलन्दशहरम्) आधमर्ण्यं विस्मर्तुं न शक्नोमि येषां स्नेहपूर्णनिर्देशने प्रथितपाण्डित्यपूर्णपरिवेशे
च संस्कृतविद्यायाः यत्किञ्चित् ज्ञानावाप्त्यवसरं प्राप्य जीवनमिदं सफलमभवत्। अतो
मामकीनाः शतशः प्रणतयो विलसन्तुतरां तेषु श्रीचरणेषु।

अत्र निर्विशेषवात्सल्यपरिप्लावितेन चेतसा पालयितृणां श्रीमतिस्वराजदेवी-श्री
शिवदयालुशर्ममातृपितृचरणानां रजःस्पर्शपूर्वकं सश्रद्धं पौनः पुन्येन अभिवन्दनं
करोमि तेषामाधमर्ण्यं च हृदयेन कृतज्ञतापूर्वकं स्मरामि। मुरादाबादमण्डले
क्षेत्रीयसेवायोजनाधिकारिमातुलेयश्रीशिशुपालशर्मभिः अध्ययनार्थं सर्वविधसौविध्यं प्रदत्तं,
पदे-पदे सस्नेहं प्रेरितश्च, अतो प्रणतशिरसा तान् सादरं प्रणमामि। ज्येष्ठौ श्री पंकजशर्म
श्री नीरजकुमारशर्म सहोदरौ कनिष्ठश्च सहोदरः विकासशर्म अपि भूरिशः साहाय्यं
कृतवन्तः, अतस्तेषु शिष्टाचाराः यथायोग्यं विलसन्तुतराम्।

कार्येऽस्मिन् येषामाचार्याणां विदुषां च प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसहयोगः समुपलब्धस्तेषाम्
आधमर्ण्यं कार्तज्ञञ्च हृदयेन स्वीकरोमि सश्रद्धं प्रणमामि च तेषां पादपद्मेषु। मम मित्राणि
श्री अभिनव सिकरवार-सुमित कुमार पचौरी-लोकेन्द्र सिंहा अपि धन्यवादार्हाः ये मम
शोधकर्मणि नैकधा साहाय्यमकुर्वन्।

विभागीयपुस्तकालयप्रभारी डॉ० मो० उस्मान खाँ एवञ्च मौलाना आजाद
पुस्तकालयस्थसंस्कृतानुभागप्रभारी श्री पीरमोहम्मदमहाभागश्च दुर्लभपुस्तकप्रदानेन
ममानेकशः साहाय्यमकुरुताम्, अतः द्वावपि महाभागौ साधुवादार्हौ स्तः।

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय काशीहिन्दूविश्वविद्यालय-श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रिय
संस्कृतविद्यापीठस्थ पुस्तकालयाधिकारिणोऽपि सर्वथाऽभिवन्द्याः यैः पुस्तकादिप्रदानेन
शोधयात्रेयं सरलीकृता।

यथासम्भवं शुद्धं स्पष्टं च टंकणाय श्री दीपकसक्सेना श्री तीर्थराजशर्म महाभागौ
धन्यवादाहौ।

प्रबन्धेऽस्मिन् ममानवधानाद् अज्ञानाद् वा काश्चन त्रुटयोऽपि सम्भवेयुः, अतो
नीरक्षीरविवेकिनो गुणग्राहिणो विद्वान्सः सादरं सप्रश्रयञ्च सम्प्रार्थ्यन्ते मर्षणाय
स्वकृपाकटाक्षक्षेपेण। चरमे गौरीविश्वनाथौ सश्रद्धं प्रणम्य विरमामि।

अनुसन्धाता १
त्रैलोक्य कुमार शर्मा
(ऋषिकुमारः शर्मा)

विषयसूची

प्रथमोऽध्यायः—

1-33

भवभूतेः स्थितिकालः, भवभूतेः कर्तृत्वम्,
संस्कृत नाट्यसाहित्ये तदीया स्थितिः
भवभूतिरूपकेषु शास्त्रीयसन्दर्भाणां
संक्षिप्त संकेताः।

द्वितीयोऽध्यायः

34-79

वेदांगस्य अर्थः, शिक्षा, कल्पः,
व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषशास्त्रम्

तृतीयोऽध्यायः

80-126

धर्मस्य तत्त्वम्, अर्थः स्वरूपञ्च, ब्राह्मणधर्मः,
क्षत्रियधर्मः, वैश्यधर्मः, शूद्रधर्मः
आश्रमः, आश्रमाणां कर्तव्यम्, गृहस्थाश्रमः,
वानप्रस्थाश्रमः, संन्यासाश्रमः, पौराणिकसन्दर्भाः,

चतुर्थोऽध्यायः

127-165

दर्शनशास्त्रम्, सांख्यदर्शनम्, योगदर्शनम्,
वैशेषिकदर्शनम्, न्यायदर्शनम्, मीमांसादर्शनम्,
वेदान्तदर्शनम्

पंचमोऽध्यायः

166-206

काव्यशास्त्रम्, काव्यप्रयोजनम्, काव्यहेतुः,
काव्यलक्षणं स्वरूपं वा, काव्यरचनाप्रक्रिया,
अलंकारः अलंकार्यश्च, शब्दः—अर्थः शब्दशक्तयश्च
नाट्यशास्त्रीयानि तत्त्वानि, गुणदोषौ,
शास्त्राण्यपराणि—आयुर्वेदशास्त्रम्, गजशास्त्रम्,
अश्वशास्त्रम्

उपसंहारः

207-211

सन्दर्भग्रन्थसन्दर्शिकाः

212-221

मूलाधारग्रन्थाः अन्ये सहायकाः ग्रन्थाः,
आंग्लग्रन्थाः

प्रथमोऽध्यायः

प्रथमोऽध्यायः

भवभूतेः जीवनं कर्तृत्वञ्च

महाकविर्भवभूतिः संस्कृतसाहित्ये विलक्षणा विभूतिः, अन्यतमञ्च तस्य स्थानं संस्कृतसाहित्ये। तदीया सहजा गम्भीरा विस्तृता चानुभूतिः तन्नाट्यकृतिभिर्विश्वजनीना बभूव। नाट्यक्षेत्रे भवभूतेः स्थानं कालिदासा-नैवाल्पतरम्। नाट्यकलायाः या अनेकधाः विशेषताः भवभूतिसाहित्ये दृष्टिगोचराः भवन्ति ता अन्यत्र दुर्लभाः। अत एव कतिपयैस्सुधीभिः कालिदासापेक्षया भवभूतिः परमाद्रियते - 'कवयः कालिदासाद्याः भवभूतिर्महाकविः'। अस्य महाकवेः तिस्रः रचनास्सन्ति - महावीरचरितम्, मालतीमाधवम्, उत्तररामचरितञ्चेति। तस्य हृदयग्राहिण्यः सूक्तयः नाट्यसौष्टवस्यान्यतमहेतुरूपाः विद्यन्ते। कवेः सूक्तीनाम् अध्ययनेन लब्धस्य जीवनानुभवस्य सहृदयेषु मानवीयसंवेदनायाश्च संचारणं सर्वथा अनायासेनैव जायते।

महाकविर्भवभूतिः श्रेष्ठः सफलश्च नाटककारोऽस्ति। सरसवर्णनदक्षस्यापि शास्त्रज्ञानं तद् रचनासु सततप्रवहमानं दृश्यते। तस्य कृतिषु अनेके शास्त्रीया सन्दर्भाः दृश्यन्ते। नाटकप्रस्तावनासु स्पष्टं दृश्यते यत् सः विद्याविनयसम्पन्ने परिवारे जन्म गृहीत्वा शास्त्राणां गहनम् अध्ययनं कृतवान्। यथोक्तञ्च मालतीमाधवे -

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते।

इष्टाय पूर्ताय च कर्मणेऽर्थान् दारानपत्याय तपोऽर्थमायुः॥

भवभूतिरासीत् पंक्तिपावनब्राह्मणः। 'पंक्तिपावन' इति शब्दस्यार्थः लक्षणञ्चोक्तं मनुना -

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च।

श्रोत्रियाऽन्वयजाश्चैव विज्ञेया पङ्क्तिपावनाः॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्।

ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च॥
 वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः।
 शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः॥¹

अर्थात् योस्ति वेदेषु पारङ्गतः, उच्चकोटिको वेदज्ञः स एव पङ्क्तिपावनः। अनेन भवभूतेः शास्त्रदक्षत्वं सिध्यति। उत्तररामचरिते सः स्वयं लिखति - “पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जतुकर्णीपुत्रः”। एतेन सिद्धं यत् स आसीत् व्याकरणे, मीमांसाशास्त्रे न्याये च प्रकाण्डपण्डितः। तस्य रचनासु ये शास्त्रीयसन्दर्भाः प्राप्यन्ते ते व्यावहारिकाः महत्त्वपूर्णाश्च सन्ति। तद्वचनासु चतुर्दशविद्यानां सवस्तुविन्यासं दृश्यते। अतो वेद - वेदाङ्ग - पुराण - धर्मशास्त्र- दर्शनशास्त्र- काव्यशास्त्रादि- शास्त्रसन्दर्भेषु कवेः दृष्टिकोणं स्पष्टयितुं मया शोधविषयोऽयं गृहीतः। यथामति च प्रबन्धोऽयं प्रणीतः प्रस्तुतश्च।

डॉ. रमाशंकरत्रिपाठी प्रसन्नराघवस्य प्रस्तावनायां लिखति - ‘स्वप्रतिभाप्रकाशेन विश्वमालोकियितारः महाकवयः नैव क्वचित् निजदेशकालपरिधिं उल्लिखितवन्तः। ते सार्वदेशिकसार्वकालिककविरूपेण सन्तिष्ठन्ते। तेषां महत्तायाः इयत्ता देशकालेन नाच्छादयितुं शक्यते। स्वकाव्यप्रतिभया विश्वचमत्कर्ता सरस्वत्याः वरदपुत्रः रसवर्षी महाकविकालिदासोऽपि स्वजन्मदेशकालविषये नोल्लिखितवान् किमपि। कदाचित्ते वसुधामेव जन्मस्थलीं मन्यन्तेस्म। अखण्डकालप्रवाहे आत्मनः सीमारेखाविधानं नैव तेषां अभीप्सितम्। एतत्सदृशानां कवीनां कालजयिकृतयः एव तेषां परिचयः²। देशखण्ड-कालखण्ड- मानवखण्डैः संयुज्य ते निजसारस्वताराधनमूल्यं नाल्पीकर्तुमिच्छन्ति स्म। परं भवभूतिविषये नैषा वार्ता। स तिसृष्वपि कृतिषु स्ववंशस्थानकालविषये

1. मनु 3/184-86

2. एतादृशानेव महाकवीन् अभिलक्ष्य भर्तृहरिणोक्तम् जयन्ति ते सुकृतिनः रससिद्धाः कवीश्वराः। नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम्॥ नीतिशतकम् ।

प्रभूतसामग्रीं प्रस्तुतवान। तथाहि -

‘अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम्’¹

‘अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम्’²

‘अस्ति दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मपुर-।’³

उपर्युक्ताधारेण सः दक्षिणात्यः सिध्यति । तस्य पूर्वजाः पद्मपुर (पद्मावती) नगरे निवसन्ति स्म।⁴

भवभूतेः पितुर्नाम नीलकण्ठः, मातुश्च नाम जतुकर्णी, पितामहस्य नाम भट्टगोपाल आसीत्।

भवभूतेः नाम श्रीकण्ठः आसीत् परम् उपर्युक्तपद्ये भवभूतिशब्दस्य सफलप्रयोगं दृष्ट्वा गुणग्राहिमहाराजेन केनचित् तस्य नाम भवभूति इति कृतः। मालतीमाधवस्य प्रस्तावनायाम् -

‘तदामुध्यायणस्य तत्र भवतो वाजपेययाजिनो महाकवेः पञ्चमः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्त्तनीलकण्ठस्यात्मसंभवः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जतुकर्णीपुत्रः’।⁵

1. म0च0पृ0-4

2. मा0मा0पृ0-10

3. मा0मा0प्रस्तावना, जगद्धरटीकासंस्करणे

4. केषुचित् संस्करणेषु पद्मपुरं विदर्भान्तर्गतमुच्यते। समग्रसंस्करणदर्शनानन्तरं प्रतीयते विदर्भेषु पाठः पश्चात् नियुक्तः। पद्मपुरं विदर्भान्तर्गतमिति कथनं कल्पना एव यतो हि विदर्भान्तर्गतः पद्मपुरं ग्रामः वर्तते परं भवभूतिः पद्मपुरं नगरं कथयति।

5. म0च0 1/पृ0-5-6

भवभूतिपूर्वजाः कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयशाखाध्येतारः आसन्। सः गोत्रेण काश्यप आसीत्। अर्थात् कश्यपगोत्रोत्पन्नः ब्राह्मण आसीत्। एते चरणगुरव उच्यन्ते स्म। चरण अर्थात् वेदशाखाध्येतारः वेदज्ञाः। एते पंक्तिपावनाः ब्राह्मणा उच्यन्ते स्म। पंक्तिं पावयन्ति अथवा पंक्तौ पावम्नाः अर्थात् पंक्तिपवित्रीकर्तारः अथवा भोजनाद्यवसरेषु स्थितासु विप्रपंक्तिषु सर्वाधिकपावनाः। भवभूतेः पूर्वजाः सर्वश्रेष्ठब्राह्मण आसन्। ऋग्वेदे यजुर्वेदे अथर्ववेदे च पारङ्गताः ये ब्राह्मणाः वेदज्ञा विद्वान्सः भवन्ति स्म ते एव पंक्तिपावना आसन्-

तत्र केचित्तैत्तिरीया काश्यापाञ्चरणगुरवः पंक्तिपावनाः पाञ्चाग्नयो धृतव्रताः सोमपीथिनः उदुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति।¹

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते।

इष्टाय पूतयि च कर्मणेऽर्थान् दारानपत्याय तपोऽर्थमायुः।²

डॉ० भण्डारकरस्य कथनं विद्यते यदभवभूतेः जन्मस्थानस्य पार्श्वे अद्यापि कृष्णयजुर्वेदीय शाखाध्यायिब्राह्मणानां कुलानि विद्यन्ते। भवभूतिः आत्मानं 'पदवाक्यप्रमाणज्ञ' इति लिखति -

अस्ति खलु तत्र भवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जतुकर्णीपुत्रः।³

कदाचिदसौ कुमारिलभट्टस्य शिष्य आसीत्। डॉ. पी.वी.काणे 'हिस्ट्री ऑफ धर्मशास्त्रे' सप्रमाणं साधयति यत् आचार्य उम्बेकः भवभूतिश्च मीमांसाशास्त्रस्याभिन्नविद्वान्सौ आस्ताम्।

भवभूतेः जीवनघटना अद्यापि अन्धकारावृताऽस्ति। तद्ग्रन्थानुसारेण प्रारम्भे कस्यचिदपि राज्ञः आश्रयः न तेन लब्धः, तत्कालीनविद्वत्-

1. म०च० 1/पृ०-5

2. मा०मा० 1/7

3. उ०रा०1/पृ०-4

समाजेनापि सो नादृतः। तस्य नाटकारम्भाभिनयः राजसभासु न भूत्वा
महाकालयात्रासमये उपस्थितजनसमूहसमक्षेऽभूत् -

‘भगवतः कालप्रियानाथस्य यात्रायामार्यमिश्रान् विज्ञापयामि’।¹

भवभूतिः विद्वत्समाजे नादृत इति -

ये नाम केचिदिह न प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः।

उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी॥²

अर्थात् ये जनाः अस्याङ्कृतौ अवज्ञां प्रकाशयन्ति ये किमपि न
जानन्ति, तेषां कृते नैष यत्नः। अपि तु मम कोऽपि समानधर्मा उत्पत्स्यते
यः अस्य महत्त्वं ज्ञास्यति यतोहि कालो निरवधिः, विस्तीर्णा चेयं वसुधा।
जीवनस्य उत्तरार्द्धे राज्याश्रयं लब्धवान् भवभूतिः। कान्यकुब्जनरेशः विद्वान्
यशोवर्मा तस्य आश्रयदाता आसीत्।

एवञ्चैतन्निष्कर्षः - महाकविर्भवभूतिः पद्मपुरे निवासमकरोत्।
अस्य जन्म उदुम्बरवंशीयब्राह्मणपरिवारे कश्यपगोत्रे च बभूव। अस्य
पूर्वजाः प्रसिद्धश्रोत्रिया आसन्। पितामहनाम भट्टगोपालः, पितुर्नाम
नीलकण्ठः, मातुर्नाम च जतुकर्णी आसीत्। अस्य नाम श्रीकण्ठ आसीत्।
एतद्रचनायां भवभूतिः शब्दस्य चमकारिप्रयोगदृष्ट्वा भवभूतिर्नाम
स्थापितम् विद्वद्भिः।

शिवोपासकत्वाद् भवभूतिरित्युपाधिना विभूषितः। सम्प्रति केचिद्
विद्वान्सः “कालप्रियानाथ” इत्युल्लिखितत्वात् “कॉलपी” ग्वालियर-
समीपस्थानं अथवा तत्र किञ्चित्कालं निवासं साधयन्ति। अस्मिन् विषये
मध्यप्रदेशसंस्कृतअकादमी, भोपालद्वारा आयोजितायां भवभूति-संगोष्ठ्यां
अनेकधा विचारः कृतोऽस्ति विद्वद्भिः।

1. उ०रा० १/पृ०३

2. मा०मा० १/८

भवभूतेः स्थिति कालः - सौभाग्ये न तस्य कालः निर्णीतः प्रायः एव अस्ति। राजतरंगिण्यां ललितादित्यनामक-कश्मीरनरेशस्य विजयवर्णनं विस्तरेण विहितमस्ति। श्रीयुत् शंकरपाण्डुरङ्गपण्डितः ललितादित्यस्य राज्यारोहणस्य कालः 675 ई० मन्यते। अतः भवभूतिकालः 700 ई० समीपं स्यात्। परन्तु चीनदेशीयेतिहासानुसारं ललितादित्यस्य कालः अर्वाचीनतरं अस्ति, यतो हि तस्य राज्याभिषेकः 725 ई० समीपं बभूव, वाक्पतिराजरचित-गडडवहो(827) ग्रन्थस्य गाथायामुल्लिखितेन सूर्यग्रहणसमयेनापि चीनदेशीयेतिहासस्य प्रामाणिकता सिद्धा भवति।

डॉ० यकोवी प्रदर्शयति यत् एतत्सूर्यग्रहणं 14 अगस्त सन् 733 ईसवीये कन्नौजनगरे दृष्टम् आसीत्। अतः यशोवर्मणः कालः 733 ई० समीपमस्ति, यतोहि यशोवर्मणा 733 ईसवीये कश्मीरनरेशस्य अधीनता स्वीकृताऽसीत्। अतः भवभूतिकालः अष्टमशताब्द्याः पूर्वार्द्धे इति समीचीनम्।

भवभूतिमित्रवाक्पतिराजेन 'गडडवहो' इति नामकप्राकृतकाव्ये यशोवर्मणः प्रशंसायां लिखितमस्ति -

भवभूतिजलधिनिर्गतकाव्यामृतरसकणा इव जयन्ति।

यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु काव्यप्रबन्धेषु॥

अनेन वाक्पतिराजेन सह भवभूतेः यशोवर्मणः राज्येऽष्टमशताब्द्यां भवनं सूचितं भवति। यतोहि यशोवर्मा 693 ईसवीतः 729 ई० पर्यन्तं कन्नौजराज्यासीनमासीत्। 'गडडवहो' इत्यस्य भूमिकायां लिखितमस्ति यत् इन्दौरनगरे मालतीमाधवस्य हस्तलिखितस्य पुस्तकस्य अन्ते "कुमारिल भट्टशिष्यकृते" एवं लिखितमस्ति। कुमारिलभट्टश्च सप्तमशताब्द्यामन्तेऽभवत्। अनेनापि उक्तसमयः समीचीनतरः प्रतीयते।

मम्मटः (1100 ई०), धनञ्जयः (995 ई०), सोमदेवः (959 ई०) इत्यादयः कवयः भवभूतिश्लोकान् यत्र-तत्र उद्धृतवन्तः। राजशेखरश्च (900 ई०) आत्मानं भवभूतेरवतारं कथयति -

बभूव वाल्मीकि भवः पुरा कविस्तत्र प्रपदे भुविभर्तृमेण्टताम्।

स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया विराजते सम्प्रति राजशेखरः॥¹

अलंकारशिरोमणिः आचार्यवामनः स्व-काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ भवभूतेः कतिपयानि पद्यानि उद्धृतवान्। अनेन सिद्धयति यत् भवभूतिः वामनपूर्ववर्ती आसीत्। वामनस्य स्थितिकालः अष्टमशताब्द्या उत्तरार्द्धः तथा नवमशताब्द्याः आरम्भः विद्यते। अतः भवभूतिः अष्टमशताब्द्याम् अभवद् इत्यत्र नास्ति सन्देहलवः।

भवभूतेः कर्तृत्वम्

महाकविभवभूतेः त्रीणि रूपकाणि उपलब्धानि भवन्ति। त्रिषु रूपकेषु नाट्यकलापरिपाकशैलीदृष्ट्या 'महावीरचरितम्' प्रथमा रचना 'मालतीमाधवम्' द्वितीया रचना, 'उत्तररामचरितञ्च' अन्तिमा श्रेष्ठा रचना ऽस्ति।

महावीरचरितम्

वाल्मीकिरामायणाधारिताऽस्य कथा। कविना नाट्यदृष्ट्या तत्र किञ्चित् परिवर्तनं परिवर्द्धनञ्च कृतम्। तथाऽत्र रामवनगमनप्रसङ्गः मिथिलायामेव विहितः रामायणे च अयोध्यायामस्ति। रावणेन रामवधाय बालिः प्रेषितः इत्यपि नवीनम्। माल्यवान्मन्त्रणा भवभूतिसृष्टिः यास्ति नाटकस्य जीवनम्। परशुरामस्य विस्तृतं वर्णनमत्र चमत्कारं जनयितुं निबद्धम् इति प्रतीयते। नाटकेऽस्मिन् सप्ताङ्काः सन्ति। अस्मिन् रामसीताविवाहादारभ्य रावणवधोपरान्त-राज्याभिषेकपर्यन्तं कथा वर्तते। संक्षिप्तकथासारः एवमस्ति -

प्रथमोऽङ्कः— शिवधनुः संभञ्ज्य रामः सीतां विवहति, तस्मात् रावणः क्रुध्यति।

द्वितीयोऽङ्कः—रावणस्य मानसिकीमवस्थां ज्ञात्वा रावणमन्त्री माल्यवान् रामं प्रति युद्धार्थं परशुरामं प्रेरयति।

तृतीयोऽङ्कः—रामपरशुरामयोः वाग्युद्धः। शस्त्रयुद्धश्च।

चतुर्थोऽङ्कः—परशुरामस्य पराभवः। माल्यवतः षडयन्त्रं, तदनु च शूर्पणखा मन्थरारूपं धृत्वा कैकय्याः पत्रं रामाय ददाति यत्र रामाय चतुर्दशवर्षकृते वनवासः भरतस्य च राज्याभिषेकः।

पंचमोऽङ्कः—वनवासः, सीताहरणम्, जटायु-रावणयुद्धः, विभीषणस्य रामशरणागमनम्।

षष्ठोऽङ्कः—रामरावणोर्युद्धः, रावणस्यान्तश्च।

सप्तमोऽङ्कः—सीताया अग्निपरीक्षान्तरं रामस्यायोध्याप्रत्यागमनम्। राज्याभिषेकश्च रामस्य।

कथानकेनानेन स्पष्टमस्ति यद् भवभूतिः नायकचरित्रोत्कर्षं ज्ञापयितुं मूलकथायामनेकानि परिवर्तनानि कृतवान्। सर्वत्र रावणस्य कुचक्रम् उक्त्वा भवभूतिः कथां कौतूहलपूर्णां सरसां च करोति। वीररसप्रधानेऽस्मिन् रूपके ओजोगुणाधिक्यं विद्यते। शैली अपि गौडीति विद्यते।

मालतीमाधवम्

दशाङ्कयुक्तं विशालप्रकरणनाट्यमस्त्यतेत् कविकल्पनाप्रसूतम्। अत्र मालतीमाधवयोः मदयन्तिकामकरन्दयोः प्रणयकथा विद्यते। यौवनोन्मादकस्नेहस्य शृंगारयुतं वर्णनं विद्यते। धर्मविरोधकं प्रेम भवभूतिः समाजाय हानिकारकं मत्वा उपेक्षितवान्। तथा च कथानकम्—

प्रथमोऽङ्कः—पद्मावतीनरेशमन्त्री भूरिवसुः स्वपुत्र्याः मालत्याः विवाहं स्वमित्रविदर्भराजमन्त्रीदेवरातपुत्रमाधवेन सह चिकीर्षति। अन्यत्र नन्दनः मालतीमिच्छति। नन्दनभगिनी मदयन्तिका

माधवमित्रं मकरन्दमिच्छति। कामन्दिकी संन्यासिनी
मालतीमाधवयोः निर्विघ्नं विवाहमिच्छति। मदनोद्याने
मालतीमाधवौ परस्परं प्रणयासक्तौ भवतः।

द्वितीयोऽङ्कः:- राजादेशं मत्वा भूरिवसुः मालतीनन्दनयोः विवाहस्य
सज्जां करोति। तावच्च कामन्दिकी मालतीं माधवेन सह
गन्धर्वविवाहं प्रति प्रेरयति।

तृतीयोऽङ्कः:- शिवालयकुञ्जे मालतीमाधवमेलनम्। सिंहस्य
मदयन्तिकायामाक्रमणम्। सिंहहननम्।

चतुर्थोऽङ्कः:- व्यपगतमूर्च्छायां माधवमदयन्तिकयोः परस्पराकर्षणम्। राज्ञा
नन्दनमालतीविवाहः विधानसज्जा। निराशमाधवस्य श्मशाने
तन्त्रसाधना।

पञ्चमोऽङ्कः:- श्मशाने अघोरघण्टनामककापालिकस्य मालतीबलि-
प्रयासः। माधवागमनम्। मालतीरक्षणम्।

षष्ठोऽङ्कः:- नन्दनमालतीविवाहः। मालतीवेशधारिमकरन्दनन्दनविवाहः।
अन्यत्र माधवमालती विवाहः।

सप्तमोऽङ्कः:- समागमनिशायां मकरन्देन नन्दनापमानम्।
मदयन्तिकायाः मकरन्देन सह पलायनम्।

अष्टमोऽङ्कः:- कन्यापहरणापराधे मकरन्दः दण्डितः। मालतीं
परित्यज्य माधवपलायनम्। कपालकुण्डला च मालतीं नयति।

नवमोऽङ्कः:- सौदामिन्या मालतीरक्षणम्। माधवेन सह तस्याः मेलनम्।

दशमोऽङ्कः:- मालतीविषयमजानतां भूरिवसुमदयन्तिकादीनामात्मघात-
योजना। सौदामिन्या माधवमालतीविषये कुशलसूचना।
राजानुमत्या मकरन्दमदयन्तिकयोर्विवाहः।

अस्मिन्प्रकरणे भवभूतिना यौवनोन्मादकप्रणयस्य रसपूर्णं चित्रणं
कृतम् अस्ति। परं मुख्यगौणकथयोः परस्परमुचितसमानुपातनिर्वाहं सो न

कर्तुमपारयत्। मकरन्द- मदयन्तिकाविवरणञ्चातिलम्बायमानं विद्यते। तदतिरिक्तं गद्यसन्दर्भा अपि लम्बायमानाः सन्ति। अतः प्रकरणस्य नाटकीयता न्यूनताम् अगच्छत्। प्रकरणस्यास्य भाषायां माधुर्यम्, ओजः, समासाधिक्यं विद्यते, अत्रापि गौडी रीतिराश्रिता कविना।

उत्तररामचरितम्

अत्र रामायणस्य उत्तरार्द्धो वृत्तत्वेनाश्रितः। रूपकेऽस्मिन् रामस्य वनप्रत्यागमने राज्यप्रापणादारभ्य सीतामिलनं यावत् काचित्कल्पनाप्रसूता घटना विद्यते। कविप्रतिभायास्सर्वोच्चनिर्दर्शनमत्र दृश्यते। अन्तिमं सर्वोत्कृष्टञ्च नाटकमिदं महाकवे। नाट्यकलायाः चूडान्तनिर्दर्शनमुत्तररामचरितं भवभूतेरिति नीरक्षीरविवेकिनो विद्वान्सः। अत्र सप्ताङ्काः। तथा च संक्षिप्तः सारः -

प्रथमोऽङ्कः:- रामराज्याभिषेकमनु जनकस्य नगरप्रत्यागमनम्। अरुन्धतीवसिष्ठौ तथा च सर्वासां मातृणामृष्यशृङ्गस्य यज्ञे एकत्रीभवनम्। खिन्नां जानकीं रामस्य सान्त्वना। लक्ष्मणद्वारा सीतारामयोः वीथीनयनम्। सीतायाः वनदर्शनमिच्छा। गुप्तचरदुर्मुखेन सीताविषयकजनापवादसूचनम् रामस्य लोकानुरञ्जनहेतु सीतायाः इच्छापूर्तिव्याजेन लक्ष्मणद्वाराऽरण्यप्रेषणम्।

द्वितीयोऽङ्कः:- अस्य घटना प्रथमाङ्कस्य द्वादशवर्षानन्तरस्यास्ति। लव-कुशोत्पत्तिः। वाल्मीकिद्वारा-तयोःपालनम् अध्यापनञ्च। रामायणलेखनोपक्रमः। रामद्वारा सीतायाः स्वर्णप्रतिमां संस्थाप्य अश्वमेधयागविधानम्। शम्बूकवधः। परिचितानि प्राचीनवनानि दृष्ट्वा सीतास्मरणम् रामस्य।

तृतीयोऽङ्कः:- छायारूपे सीतायाः पञ्चवट्याम् आगमनम्। रामस्यापि तत्रागमनम्, सीतासखीवासन्तीसम्मुखे रामस्य शल्यविद्धहृदयगहनदुःखोद्घाटनम्। सीताविरहेन दुःखितस्य

तस्य विलापः, मूर्च्छनम्। अदृश्यसीतया स्पर्शेन रामस्य पुनरुज्जीवनम्। एवम् अस्याङ्गस्य सुखान्तता सुहृद्याऽऽस्ति।

चतुर्थोऽङ्कः:- वाल्मीकि-आश्रमे जनककौसल्यादिमेलनम्। आश्रमे क्रीडन्तौ लवकुशौ दृष्ट्वा तत्र सर्वे रामसीतयोरनुकृतिकारणेन लवकुशौ आहूय तयोः सह वार्त्तालापः। लवेन रामस्य अश्वमेधीयाश्वस्य वशीकरणम्। सैनिकैश्च योधनम्।

पञ्चमोऽङ्कः:- लक्ष्मणपुत्रः सेनापतिः चन्द्रकेतुः युद्धस्थले आयाति। लवः जृम्भकास्त्रप्रयोगेन सेनां स्तब्धयति। चन्द्रकेतुलवयोः दर्पयुक्तं कथोपकथनं भवति।

षष्ठोऽङ्कः:- लवचन्द्रकेतोः भीषणयुद्धः। शम्बूकवधानन्तरं रामागमने सति युद्धविरामः। लवं दृष्ट्वा रामः स्निहयति। कुशस्य तत्रागमनम्। लवकुशयोः सीतानुकृतिमवलोक्य रामहृदयः हर्षं विषादञ्च क्रमशः अनुभवति।

सप्तमोऽङ्कः:- अमुष्मिन् गर्भाङ्गस्याद्भुतप्रयोगो विद्यते। समस्त सृष्टिसम्मुखे रामायणकथाया एकस्यांशस्याभिनयः क्रियते यत्र सीतापरित्यागेन कथा प्रारम्भा भवति। अन्ततोगत्वा गंगा, पृथिवी, अरुन्धती सीतां निर्दुष्य रामायार्पयन्ति। वाल्मीकि-आज्ञया लवकुशावपि पितरौ वन्दतः। नाटकञ्च सुखान्तरूपं भवति।

भवभूतिना करुणरसः अस्य नाटकस्याङ्गीरसः कृतः। नाट्यशास्त्र-परम्पराविरुद्धं करुणं नाटकस्य प्रमुखरसं विधाय भवभूतिः आद्यन्तं तस्य निर्वहणमपि अत्यन्तभावपूर्णरूपेणाकरोत्। नाटकेऽमुष्मिन् कथानकनिर्वहणं रसोद्भूतं, विस्तृतानि वर्णनानि, भाषापाण्डित्यं, रसपूर्णं शैलीं च दृष्ट्वा आलोचकाः ब्रुवन्ति “उत्तररामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते”।

संस्कृतनाट्यसाहित्ये तदीया स्थितिः

विलक्षणा विभूतिः संस्कृतसाहित्यस्य महाकविर्भवभूतिः। कवेः सहजा गम्भीरा, एवं विस्तृता चानुभूतिस्तस्य नाट्यद्वारा विश्वजनीना बभूव। दाम्पत्यप्रेम-करुणरस- प्रकृतिचित्रेण च भवभूतिः स्वस्य स्वयमेवोपमानमिवाभवत्। नाट्यकलायाः नैकाः विशेषताः यथाऽत्र महाकवौ न तथान्यनाटककारेषु।

कथावस्तुप्रस्तुतीकरणे भवभूतिः चरमं वैशिष्ट्यं स्थापयति। मालतीमाधवप्रकरणे कथा तु उत्पाद्याऽसीत् तत्र कविः स्वेच्छानुसारं कथानके द्वौप्रेमप्रसङ्गौ 'मालतीमाधव' 'मदयन्तिका-मकरन्द' इत्युभौ सहैव रोचकभावप्रवणानुरूपं वर्णयित्वा स्वनाट्यकौशलं प्रदर्शितवान्।

भवभूतेरन्ययोः रूपकयोः कथा प्रख्यातरामकथा विद्यते। समग्रभारतवर्षे विश्वस्य विभिन्नदेशेषु च व्याप्तायां रामकथायां नवीनं भावनोत्पादनमद्भुतं साहसिकञ्च वर्तते। महावीरचरिते रामजीवनस्य पूर्वार्द्धं कथावस्तुरूपेण गृहीत्वा भवभूतिः नायकस्य चरित्रोत्कर्षविपरीतप्रतीयमानाः घटनाः स्वकल्पनया एवं प्रस्तुतवान् यद् रामस्य चरित्रम् आदर्श धीरोदात्तनायकरूपेणाक्षुण्णं भवति।

भवभूतेः 'उत्तररामचरितं' नाट्यप्रतिभायाः सर्वोच्चं निदर्शनम्। अत्र वृत्तौ कल्पनायाः नवोन्मेषः आश्चर्यकारकः। अस्मिन् रामस्योत्तरार्द्धचरित्रं सुन्दरं नाटकीयरूपं प्रदातुं भवभूतिः मूलकथायां परिवर्तनञ्चकार। वाल्मीकेः कथायां जनकपुत्री सीता राजसभायां पृथिव्यां याति, अतः वाल्मीकिप्रोक्तायाः कथाया अन्तः करुणरसेन भवति। परं भवभूतिः नाट्यशास्त्रनियमानुकूलं नाटकं सुखान्तं विधातुमन्ते सीतारामयोः मेलनङ्कारयति। नाटकं सुखान्तं कर्तुं भूमिका तृतीयाङ्के एवं कृतास्ति यत्र रामस्य शोकपूर्णं विलापं दृष्ट्वा अदृश्यसीतायाः हृदयात् निष्कारणं निर्वासितविचारं व्यपगच्छति सहसैव च सा कथयति-

“एते खल्वगाधमानमानसं दर्शितस्नेहसम्भारा आनन्दनिष्यन्दिनः
सुधामया आर्यपुत्रस्योल्लापाः। येषां प्रत्ययेन निष्कारणपरित्याग-
शल्यितोऽपि बहुमतो मम जन्मलाभः”।¹

एवमेव सप्तमाङ्के गर्भाङ्ककल्पनयाः चमत्कारिका सृष्टिः कृताऽस्ति।
तदतिरिक्तं कविना प्रत्यङ्के किञ्चित् परिवर्तनं परिवर्धनञ्च कृतम्।
प्रथमाङ्के चित्रवीथी, द्वितीयाङ्के रामस्य दण्डकारण्यागमनम्, तृतीयाङ्के
पञ्चवट्यां रामस्य वनदेवी-वासन्त्या मिलनम्, छायासीतासृष्टिः, चतुर्थाङ्के
वाल्मीकि-आश्रमे कौशल्या-जनक-लवादीनां वासन्त्या मेलनम्, पञ्चमाङ्के
लवचन्द्रकेतुयुद्धः, षष्ठाङ्के लवकुशाभ्यां रामस्य मेलनम्, इत्यादयः
समग्रघटनाः भवभूतिकल्पनायाः मनोहरपरिणामेन कथानके
नवीनतामुत्पादयन्ति सहृदयांश्च आकर्षयन्ति।

महाकविर्भवभूतिः कथानकनिर्वाहे विष्कम्भकानां प्रयोगं
अत्यन्तकुशलतया करोति। अर्थोपक्षेपकाणां कुशलप्रयोगेण
प्रथमद्वितीयाङ्कयोर्मध्ये द्वादशवर्षान्तरालं न ज्ञायते। अवधेरस्य सर्वाः घटनाः
सहजतया ज्ञायन्ते। एवमेव नाटकीयसोत्प्रासः नाटकीयश्चमत्कारश्चापि
पताकास्थानकैः भारतीवृत्तिबहुलप्रयोगैः कविना प्रस्तुतीकृतः।
एतदतिरिक्तमर्थप्रकृतीनामवस्थानाञ्च सुन्दरं रूपमुत्तररामचरिते द्रष्टव्यम्
अस्ति।

चरित्रचित्रणे सिद्धहस्तो दृश्यते महाकविः। अत्र पात्राणि
वास्तविकानि सांसारिकानि च वर्तन्ते। रूपकद्वयेऽपि
रामचरित्रमुदात्तादर्शरूपं विद्यते। भवभूतिमते रामसदृशः आदर्शराजा
नान्यनाटकेषु दृश्यते यः लोकानुरञ्जनाय समस्तं सुखं, दयां, प्राणादपि
प्रियां सीतां परित्यजति।²

1. उ०रा० ३/१४ गद्यभागः।

2. स्नेहं दयां च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि।

आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा॥ उ०रा० १/१२

इत्थञ्च रामस्य चरित्रं, शीलं, सत्यम्, शक्तिः, सहृदयस्रोतश्च भूत्वा दर्शकानां समक्षमवतरति, यत्र नायकः मरणासन्नोऽपि वेदनासन्तप्तोऽपि मर्यादोल्लंघनं न करोति। सीता अपि भारतीयनारीषु चरमादर्शरूपा। श्रीरामेण निष्कारणं परित्यक्ताऽपि सा पतिस्नेहे आकण्ठमग्ना पतिनिष्ठायाः प्रमाणम्। द्वादशवर्षदीर्घान्तरालानन्तरं प्राणाधिकप्रियं रामं दृष्ट्वा सीतामनसि तस्य कृते नोपालम्भः भवति अपितु सा कृशं पतिमवलोक्य मूर्च्छिता भवति। मूर्च्छाव्यपगते पतिदुःखेन सीतायाः हृदयं विदीर्णं भवति। रामस्य करुणापूर्णावस्थामवलोक्य सात्मानं दोषयति -

“भगवति! किमिति वज्रमय्यां जन्मान्तरेष्वपि पुनरप्य-
संभावितदुर्लभदर्शनस्य मामेव मन्दभागिनीमुद्दिश्यैवं वत्सलस्यैववादिनः
आर्यपुत्रस्योपरि निरनुक्रोशा भविष्यामि। अहमेवैतस्य हृदयं जानामि,
ममैषः।”

रामः सीता च भवभूतेः आदर्शपात्रे भवतः। परमन्यपात्राणां चरित्राण्यपि सुष्ठुतरं प्रदर्शितानि तेन। बालि-सुग्रीव-भरत-रावण-माधव-मालतीत्यादीनि सर्वाण्यपि पात्राणि भवभूतिलेखन्या सजीवानीव प्रतीयन्ते। भवभूतिनाट्येषु वस्तुतः गाम्भीर्यमौदात्यञ्च सर्वत्रैवानुस्यूतं दृश्यते। अत एव तस्य त्रिष्वपि नाट्येषु विदूषकस्य अवतारणा न दृग्गोचरी भवति।

अहो, विभिन्नरसनिर्वाहसाफल्यं भवभूते! नाटकत्रयेऽपि रसस्यापूर्वा सरसता। महावीरचरिते वीररसप्रामुख्यम्, मालतीमाधवे शृङ्गारप्राधान्यं, उत्तररामचरिते च करुणरसनिर्झरी। सर्वरसेषु करुणरसाभिव्यञ्जनायां भवभूतिः सर्वश्रेष्ठः। उत्तररामचरितम् आद्यन्तकरुणरसगम्भीराभिः करुणरससाहाय्यमेव कुर्वन्ति। भवभूतेः कारुण्यं दर्शकानां पात्राणां वा नैवोच्चस्वर

विलापः अपितु उत्तापमन्दं सत् सततं हृदयं व्यथयति। दर्शकाः
सीतारामयोः मर्मच्छदि शोकमनुभूयापि पुटपाक इव तीव्रान्तःसंतापहेतुना
कदापि न सान्त्वनां लभन्ते -

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः॥ ¹

करुणरसं नाटकस्य मुख्यरसं कृत्वा महाकविः नाट्यशास्त्रमर्यादाम्
उल्लंघयति, यत्र वीरः शृंगार एव प्रामुख्यपक्षे विद्यते -

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो वीरः शृंगार एव वा। ²

उल्लंघनकारणमपि कविः स्पष्टयति। तन्मतानुसारं रसस्तु एक एव
- करुणरसः। रसास्त्वन्ये निमित्तभेदात् करुणस्यैव विभिन्नरूपाणि। यथा
जलतरङ्ग- बुद्बुद्-आवर्त्तादयः वस्तुतः जलमेव -

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्,

भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्त्तान्।

आवर्त्तबुद्बुत्तरङ्गमयान्विकारा-

नम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम्। ³

कतिपयालोचकैः नाट्यशास्त्रमान्यतां मनसि धृत्वा उत्तररामचरितस्य
अङ्गीरसः करुणस्थाने करुणविप्रलम्भरूपत्वेन शृङ्गाररसः मन्यते। परं
तेषामुत्तरमुपयुक्तश्लोके विद्यते 'करुण एव'। 'कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते'
इति तु प्रसिद्धम्। करुणरसवर्णनचमत्कारमवलोक्य गोवर्धनाचार्यः
आर्यासप्तशत्यां बभाण-

भवभूतेः सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति।

एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा॥ ⁴

1. उ०रा०, 3/1

2. दशरूपकम्, 3/33

3. उ०रा०, 3/47

4. आ०स०, 1/36

भवभूतेः कारुण्यम् अमर्यादितप्रलापमात्रं नास्ति। वस्तुतस्तद् हृदयस्य मर्मस्थलमाहत्य मूर्च्छयति प्रेक्षकान्। प्रियवियोगोत्थितः शोकस्तु हृदयं तथा दहति यथा तृणाग्नौ मांसपिण्डः शनैः शनैः सधूमं पच्यते -

जगज्जीर्णारण्यं भवति च कलत्रे ह्यपरते।

कुकूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ॥ ¹

लोकानुरञ्जनाय सीतापरित्यागस्य द्वादशवर्षानन्तरमपि पूर्वानु-
भूतप्रियस्थलान्यवलोक्य सीतास्मरणेन रामस्य हृदयशोकः धारासहस्रेषु
विदीर्ण इव जातः। उत्तरोत्तरवर्धमानायाः मनोव्यथायाः शोकभारस्य
चैतद्वर्णनं कथं हृदयद्रावकम् इति निभल्यतां सहृदयसुजनाः-

हा हा देवि! स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

शून्यं मन्ये जगद्विरतज्वालमन्तर्ज्वलामि।

सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि॥ ²

अर्थात् हे देवि! हृदयं स्फुटति, देहबन्धः ध्वंसते, त्वां विना जगद्
शून्यं प्रतिभाति, अन्तः ज्वलति, दुःखी आत्मा अन्धतमसि निगूहति,
विष्वङ्मोहः स्थगयति, कथमहं मन्दभाग्यः किं करवाणीति?

वस्तुतः करुणरसप्रसारः तस्य निर्वाहश्च सर्वैः कविभिः कृतः परं
हृदयविदारकः करुणप्रसारः भवभूतिनैव कृतः। वाल्मीकिदत्तदायभागस्य
सर्वश्रेष्ठः निर्वाहः कविनानेन विहितः। विभिन्नविरोधिभावान् एकत्रीकृत्य
करुणरसपोषणे भवभूतेरेव सामर्थ्यम् -

1. उ०रा० 6/38

2. उ०रा० 3/38

ताटस्थ्यं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशाद्
 वियोगे दीर्घेऽस्मिन् झटिति घटनात्स्तम्भितमिव।
 प्रसन्नं सौजन्याद्दयितकरुणैर्गाढकरुणं
 द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव॥¹

भावशबलताया उत्कृष्टोदाहरणमिदम्। भवभूतिः
 उदात्तगंभीरप्रणयविषयेऽतिचतुरः। निजनाटकेषु यस्य प्रणयस्य चित्रणं तेन
 कृतमस्ति तस्यादर्शः अत्युच्चः। अन्तःपुरस्थितविषयवासनायुतं प्रेम न
 भवभूतिलक्ष्यम्। अपि तु पारस्परिकात्मिकप्रेमचित्रणं कवेर्लक्ष्यम्।
 पारस्परिकप्रणयस्तु अहेतुको भवतीति तदीयो विश्वासः -

भूयसां जीवनमेव धर्म एषः, यत्र स्वरसमयी
 कस्यचित्क्वचित्प्रतीतिः, यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रकं चक्षुराग इति।
 तदप्रतिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाणाममनन्ति।

अहेतुः पक्षपातो यः तस्य नास्ति प्रतिक्रिया।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति॥²

भवभूतेः यौवनसुलभप्रेम्णः चित्रणम् -

अलसलुलितमुग्धान्यध्वसज्जातखेदा-

दशिथिल परिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि।

परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि,

त्वमुरसि ममकृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता॥³

1. उ०रा० 3/13

2. उ०रा० 5/13

3. उ०रा० 1/24

अपि च -

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्तियोगा-
दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण।
अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो-
रविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत्॥ ¹

क्वचित् कविः कामलिप्सासंकेतं न करोति शृंगारवर्णनेऽपि सर्वत्र यौवनसुलभचित्रणं उदात्तगाम्भीर्यमयं विद्यते। निष्कारणं पारस्परिकप्रेम भवति बाह्योपाधिश्चितं प्रेम न भवति। न जाने कतमः अनिर्वचनीयहेतुः परस्परमाकर्षयति। अत एव सः प्रकृतिरेवमुदाहरति, उदिते सूर्ये पंकजानि विकसन्ति उदिते च चन्द्रमसि चन्द्रकान्तमणिः द्रविता भवति -

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु -
न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्मावुदगते चन्द्रकान्तः॥ ²

महाकविर्भवभूतिर्दाम्पत्यप्रणयस्य यथाऽलौकिकं चित्रणं करोति तद् आधुनिकसमाजस्य कृते वरदानमिव। पतिपत्न्योरादर्शसम्बन्धः सर्व-सम्बन्धसूत्राणि समादधति। यथा -

प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा सर्वे कामाः शोवधिर्जीवितं वा।
स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसामित्यन्योऽन्यं वत्सयोर्ज्ञातमस्तु॥ ³

1. उ०रा० 1/27

2. उ०रा० 6/12

3. मा०मा० 6/18

भवभूतेः दाम्पत्यजीवनं दुग्धवद् उज्ज्वलं मधुरं पवित्रं च। तत्र द्वैतभावस्य सर्वथाऽऽभावः निर्भरा च विश्रान्तिः -

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्वस्थासु यत्

विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः।

कालेनावरणात्ययात् परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्रार्थ्यते॥¹

अर्थात् सर्वास्वस्थासु यत् अपरिवर्तितं भवति, यत्र हृदयं अनिर्वचनीयं सुखं प्राप्नोति, वार्धक्यमपि यस्य समरसतां न दूरीकरोति व्यपगतेऽपि समये संकोचावरणापगते प्रगाढः परिपक्वप्रणयः साररूपो जायते, एवं कल्याणकारिदाम्पत्यप्रेम सौभाग्यशालिन एवाप्नुवन्ति।

अत्यन्तोच्चोदात्तप्रणयकल्पनाकारणेन भवभूतिः स्वनाट्येषु विदूषकं न स्थापयति यः नायकमित्रं परकीयप्रेम्णि साहाय्यं करोति।

संस्कृतसाहित्ये भवभूतेः प्रकृतिवर्णनमपि विशिष्टम्। प्रकृतिम्प्रति अगाधानुरागः नाट्यत्रयेऽपि परिलक्षितः भवति। यद्यपि कविः प्रकृतेः कठोररम्यरूपेण सह कठोरभीष्मरूपमपि चित्रयति परं प्रतीयते यद् भयावहपक्षे तस्य मनोऽधिकं रमते। मालतीमाधवस्य पञ्चमाङ्गे श्मशानवर्णनं तथा च नवाङ्गस्तत्रप्रमाणम्। उत्तररामचरितेऽपि एषा स्थितिः स्वाभाविकी एव। उदाहरणानि यथा -

निष्कूजस्तिमिताः क्वचित् क्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वनाः

स्वेच्छासुप्तगभीरघोरभुजगश्वासप्रदीप्ताग्नयः।

सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाम्भसो यास्वयं

तृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते॥²

1. उ०रा० 1/39

2. उ०रा० 2/16

एवमेव मध्याह्नवर्णनमधीत्य एवं प्रतीयते यथा ग्रीष्मर्तः आतपः
पाठकपर्यन्तं याति। यथा -

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकषणोत्कम्पने संपातिभिः-

धर्मसंसितबन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम्।

छायापस्किरमाणविष्किरमुखव्याकृष्टकीटत्वचः

कूजत्वलान्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्रुमाः॥¹

प्रकृत्या सह एवं तादात्म्यं स्थापयति कविः येन प्रतीयते यत्
प्रकृतिः मानवश्च एकस्य परिवारस्यैवाङ्गद्वयम्। तदीयासु रचनासु नद्यः
अपि मानवसाहाय्ये मानवाकृतिन्धारयन्ति। वचनपालनार्थं वसुधा साक्षाद्रूपं
धृत्वा पृथिव्यामवतरति। भवभूतिः नाट्यपात्रचरितानि, रसान्, कथावस्तु,
सर्वाणि च तत्त्वानि प्रकृतिसहयोगेनैव विकासं नयति, न तत्र सः कस्यापि
अन्यस्य कवेराधमर्ण्यं विभर्ति।

असामान्यमधिकरोति संस्कृतभाषां कविः। तदीया भाषा नितान्त-
भावानुरूपा सुललिता सुतरां परिष्कृता च विद्यते। उत्तररामचरिते
सूत्रधारस्येयम् उक्तिः -

‘यं ब्राह्मणमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्तते’ तदीयं भाषादाक्षिण्यं
दृढयति। भवभूतिसंकेतेन भाषा तद्वशानुवर्तिनिसदृशमाचरति।
तीव्रभावावेशप्रकाशने, मानसिकव्यथाप्रकटने कोमलभावानां व्यञ्जनासमये
च भवभूतेः भाषा सरला सुबोधा, प्राञ्जला, प्रसादगुणयुक्ता च भवति।
यथा -

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं,

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गलम्।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्यमुग्धा,

तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण॥²

1. उ०रा० २/९

2. उ०रा० ३/२६

परञ्च कठोरप्रकृतिचित्रणकाले कवेर्भाषा विकटवर्णयुक्ता,
ओजोगुणसम्पन्ना दीर्घसमासवती च जायते। लवद्वारा सेनासंहारे -

आगर्जद्गिरिकुञ्जरघटानिस्तीर्णकर्णज्वरं

ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन्।

वेल्लद्भैरवरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुवं

तृष्यत्कालकरालवक्त्रविधसव्याकीर्यमाणामिव॥¹

सरल-क्लिष्टः, सुबोध-दुर्बोधः, निस्समास-ससमासः
इत्यादिद्वन्द्वात्मकविशेषसम्पन्नभाषायाः प्रभुः भवभूतिकविः सर्वत्रैव भाषायाः
सार्थकतां दृढयति। प्रौढत्वं, भाषोदात्तत्वम्, अर्थगौरवम्, एतेषां त्रयाणामपि
एकत्रीकरणेन तदीयं पाण्डित्यं विदग्धतायाश्चरमे वर्तते। कविः स्वयमेव
मनुते -

यत् प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवम्।

तच्चैदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः।²

भाषाप्रयोगे कविपाण्डित्यं वैदग्ध्यञ्चावलोक्य तिलकमञ्जरी
धनपालोऽनायासमुवाच -

स्पष्टभावरसा चित्रैः पदन्यासैः प्रवर्तिता।

नाटकेषु नटस्त्रीव भारती भवभूतिना॥³

महाकविर्भवभूतिः अलंकाराणां प्रयोग कौशल्येन कृतवान्।
अलंकारैस्तत्र कुत्रापि काव्यसुषमा, सहजशोभा वा नैव क्लिष्टाऽभूत्।
शोभाधायका एवालंकारास्तत्र। उपमा-उत्प्रेक्षा-रूपक-स्वभावोक्ति-अनुप्रास
-सन्देह -दीपकादि-सर्वप्रचलितप्रमुखालंकाराणां यथोचितः प्रयोगः कविना
कृतः। अश्वमेधयागस्याश्वस्य सहजसरलवर्णने स्वभावोक्त्यलंकारसौन्दर्यं

1. उ०रा० 5/6

2. मा०मा० 1/10

3. तिलकमञ्जरी

द्रष्टव्यम् -

पश्चात् पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्रं
दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव।
शष्पाण्यति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्रमात्रान्
किं वाऽऽख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेहोहि यामः॥¹

भवभूतिः स्वनाट्येषु विषयानुकूलं सरस-रोचकच्छन्दांसि प्रयुक्तवान्। तत्र अनुष्टुप्छन्दसः आधिक्यम् वर्तते। ततः सर्वाधिकः प्रयोगः शिखरिणीछन्दसः। यतोहि करुण-वीर-शृंगाररसेभ्यः शिखरिणी उपयुक्तं मन्यते। क्षेमेन्द्रोऽपि भवभूतेः शिखरिणीं प्रशंसति -

भवभूतेः शिखरिणी निरर्गलतरङ्गिणी
रुचिरा घनसन्दर्भे या मयूरीव नृत्यति'²

भवभूतिः परिपुष्टौजस्विन्यः उत्कृष्टगौडीरीतेराचार्यः। विकटबन्ध-कठोराक्षराणां प्रयोगोऽस्या रीतेर्विशेषता। परं विभिन्नस्थलेषु कविः वैदर्भीरीतेरपि मञ्जुलप्रयोगं करोति। यथा उत्तररामचरिते(214)। कस्मिंश्चित्श्लोके उभयोः रीत्योः प्रयोगः कवेशचमत्कारकारकः। अधोलिखितश्लोकः द्रष्टव्यः यत्र प्रथमचरणद्वये वैदर्भीरीतिस्तथा अन्त्ये चरणद्वये गौडीरीतेः सन्निवेशः वर्तते -

यथेन्दावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदनी
तथैवास्मिन् दृष्टिर्मम कलहकामः पुनरयम्।
रणत्कारक्रूरक्वणितगुणगुञ्जद्गुरुधनु-
धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालोल्बणरसः।³

1. उ०रा० 4/26

2. सुवृत्ततिलके 3/33

3. उ०रा० 5/26

भवभूतिनाटकेषु भाषायाः प्रौढत्वम्, अर्थगौरवम्, व्यञ्जनायाश्च औदार्यम् तदीयं वैदग्ध्यपरिचयं प्रददाति। वस्तुतो भवभूतिः अपूर्वशब्दशिल्पवति-विलक्षण-रसोन्मेषकारिणि -प्रतिभासम्पन्नकविरूपेण सन्तिष्ठतेऽस्मत्समक्षम्। भावसंवेदनाः तदीयेषु रूपकेषु वास्तविकरूपेण मानवप्रतिनिधित्वम्प्राप्नुवन्ति।

केचन समालोचकाः तद्रूपकेषु नाट्यशास्त्रीयपरम्परोल्लघनं, अभिनेयताया अभावः वर्णनाधिक्यादिदोषाणामुदभावनां च कुर्वन्ति, किन्तु एतद्दोषदर्शनमनुचितमेव। भवभूतेर्वर्णनेषु कवित्वस्य यदुत्कर्षत्वं, तन्नाटकीयकल्पनासु यच्चमत्कृतिश्च सहृदयान्मुग्धयति साऽस्ति दुर्लभा एवान्यत्र।

भवभूतिरूपकेषु शास्त्रीयसन्दर्भाणां संक्षिप्तसंकेताः

भवभूतिरूपकेषु लेखकस्य वैदिकज्ञानगौरवस्य सूचनाऽनेकस्थलेषु दृश्यते। श्रुतिरहस्यज्ञातासौ महाकविः। सः वेददर्शनेषु प्रौढं पाण्डित्यं स्थापयति। तथा च तदीयोक्तिः-

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च।

ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद् गुणो नाटके।¹

वेदान्तेऽस्य निष्णाततां दृढयति श्लोकोऽयं यत्र विवर्तवादस्य स्पष्टोल्लेखः -

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-

दिभन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तान्।

आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान्विकारान-

म्भो यथा सलिलमेव तु हि तत्समग्रम्॥¹

‘पदवाक्यप्रमाणज्ञ’ इत्युक्त्वा सः व्याकरणमीमांसान्यायक्षेत्रेषु स्वदक्षत्वं स्पष्टयति। मीमांसां कर्मकाण्डञ्च प्रति तदीयास्था द्रष्टव्याऽस्ति-

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरिश्रुतं शाश्वमाद्रियन्ते।

इष्टाय पूर्ताय च कर्मणेऽर्थान् दारानपत्याय तपोऽर्थमायुः॥²

स्वपरिचयं सूत्रधारमुखेन इत्थं प्रस्तौति -

“अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम्। तत्र ब्राह्मणाः केचित्तैत्तिरीयाः पंक्तिपावनाः काश्यपाः पञ्चाग्नयः सोमपीथिनो धृतव्रता उदुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति।”³

सः आत्मानं ‘पंक्तिपावन’ इति प्रदर्शयति। मनुस्मृतौ पंक्तिपावनस्य अर्थः एवं विद्यते -

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च।

श्रोत्रियाऽन्वयजाश्चैव विज्ञेया पङ्क्तिपावनाः॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्।

ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः।

शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः॥⁴

1. उ०रा० 3/47

2. मा०मा० 1/5

3. मा०मा० 1/6 पश्चात्

4. मनु० 3/184-186

उत्तररामचरितस्य चतुर्थाङ्के 'नामांसो मधुपर्को भवति' इति उल्लिखितः। मधुपर्कः तत्कालेषु अतिथि-वरादिभ्यः दीयते स्म। मधुपर्के मधु-घृत-दधि इत्यादीनां मिश्रणम्भवति, घृतन्तत्र स्वल्पम्भवति। मधुपर्के पञ्चद्रव्यमपि भवन्ति -

दधिः सर्पिं जलं क्षौद्रं सितैताभिस्तु पञ्चभिः।

प्रोच्यते मधुपर्कस्तु सर्वदेवौघतुष्टये ॥ ¹

मधुपर्के मिश्रणवस्तुचर्चा तन्त्रसारे (प्रथमपरिच्छेदे) याज्ञवल्क्यसंहितायां (अष्टमेऽध्याये), आश्वलायनगृह्यसूत्रे (1124, 5-6), पारस्करगृह्यसूत्रे (113,5), वाराहगृह्यसूत्रे, आपस्तम्बीयधर्मसूत्रे(2.4.8. 9), बौधायनगृह्यसूत्रे(1.2.9-10)1.2.4) अपि वर्तते परं क्वापि मांसमिश्रणचर्चा न वर्तते।

महावीरचरिते सूर्यवंशस्य कुलपुरोहितस्य वसिष्ठस्य वर्णनसमये भवभूतिः ऐतरेयब्राह्मणस्य अन्तिमेऽध्याये (40) उल्लिखितपुरोहितप्रशंसायुक्तानि पद्यानि स्वनाटकेषु उल्लिखति -

न तस्य राष्ट्रं व्यथते न रिष्यति न जीर्यति।

त्वं विद्वान् ब्राह्मणो यस्य राष्ट्रगोपः पुरोहितः॥ ²

उपनिषत्तत्त्वस्य परमवेत्ता कविरयम्। उत्तररामचरिते जनकसम्मुखे 'असूर्या नाम ते लोका' इति ईशावास्यश्रुते व्याख्यानं कुर्वन् स दृश्यते, तथा च श्लोकः -

विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि।

ब्रह्मणीव विवर्तानां क्वापि प्रविलयः कृतः॥ ³

1. कालिकापुराणम्।

2. म0च0 3/18

3. उ0रा0 6/6

उक्तश्लोकमाध्यमेन कविः औपनिषदद्वैतवादस्य सुन्दरं वर्णनङ्करोति। मालतीमाधवस्य पञ्चमाङ्के कवेः योगशास्त्रविषयकं प्रकृष्टज्ञानं 'समधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा' इत्यत्र प्रकटितं भवति स्पष्टतया।

उत्तररामचरितस्य कतिपयस्थलेषु अर्थवादशब्दं प्रयुङ्क्ते कविः। अयं मीमांसायाः पारिभाषिकः शब्दः। 'स्तुतिनिन्दापुराकल्पः अर्थवाद' उच्यते। परं लोके यथार्थाधिकप्रशंसा अर्थवाद उच्यते।

एवमेव अनेकत्र सः विवर्तशब्दं प्रयुज्जते। विवर्तशब्दः वैदान्तिकः। परिणाम एव विवर्तः। विवर्त-विकारेति शब्दौ वेदान्तपारिभाषिकौ स्तः। अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्तः उच्यते। यथा तमसि रज्जौ प्रतीतसर्पः रज्जोः विवर्तः। यतोहि रज्जुः वस्तुतः सर्पः न भवितुं शक्यते। कस्यापि वस्तुनः वास्तविकः रूपान्तरः विकारः उच्यते।

महाकविर्भवभूतिः स्वरूपकेषु सांख्यदर्शनस्योल्लेखं करोति। अनेकेषु स्थानेषु सो गुणत्रयं (सत्त्वरजतमसाः) उल्लिखति। भवभूतेः भाषायां दर्शनशास्त्रस्य पारिभाषिकशब्दाः स्थाने-स्थाने एवमनायासेनायान्ति यैर्नाटककारः सदा एषु दर्शनेषु पारङ्गत इव प्रतीयते।

साम्प्रदायिकी सकीर्णताऽत्र कविकृतिषु न दृश्यते। नानादेवताः प्रति तदीयास्था सर्वत्रैव दृश्यते। मालतीमाधवे (1/1) शिवं, (मा.मा.1।2) गणेशं, (मा.मा.1।3) सूर्यं (उ.रा.1।1) सरस्वतीं प्रति तदीयास्था सुस्पष्टतया व्यक्ता भवति। रामं प्रति तस्य भक्तिः आस्था च यथा -

वश्यवाचः कवेर्वाक्यं सा च रामाश्रया कथा।

लब्धश्च वाक्यनिष्यन्दनिष्पेषनिकषो जनः॥

तेनेदमुद्धृतजगत्त्रयमन्युमूलमस्तोकवीरगुरुसाहसमदभुतं च,।

वीरादभुतप्रियतया रघुनन्दनस्य धर्मद्रुहो दमयितुश्चरितं निबद्धम्॥¹

अपि च -

प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कवीनां
यत्पावनं रघुपतेः प्रणिनाय वृत्तम्।
भक्तस्य तत्र समरंसत मेऽपिवाच-

स्तत्सुप्रसन्नमनसः कृतिनो भजन्ताम्।¹

कारणैरेतैः कतिपये विद्वान्सः भवभूतिः शैवः, केचन, वैष्णवः, अपरे ब्रह्मोपासकः इति सम्प्रदायविशेषानुयायी आसीदिति प्रतिपादयन्ति । परन्तु कवेर्भक्तिभावना अन्यधार्मिकसम्प्रदायेष्वपि विद्यते। बौद्धसंन्यासिनीं कामन्दकीं प्रत्यपि तेन सम्मानभावः प्रदर्शितः। एतेन तथ्येन इङ्गितम्भवति यत् धार्मिकक्षेत्रेऽपि दृष्टिस्तस्योदारवादिनी समन्वयवादिनी च विद्यते। सः गंगां पृथिवीञ्चापि देवतासमां मनुते। ध्यातव्यमत्र -

तुरगविचयव्यग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे
कपिलमहसाऽमर्षात्प्लुष्टान् पुरा प्रपितामहान्।
अगणिततनूतापं तप्त्वा तपांसि भगीरथो-
भगवति! तव स्पृष्टान्दिभश्चिरादुददीधरत्।²

भवभूतेर्मनसि आदिकविं वाल्मीकिं प्रति महती श्रद्धा वर्तते। यथा च द्रष्टव्यम्-

प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कवीनां
यत्पावनं रघुपतेः प्रणिनाय वृत्तम्।
भक्तस्य तत्र समरंसत मेऽपिवाच-
स्तत्सुप्रसन्नमनसः कृतिनो भजन्ताम्॥³

नैतावदेव भवभूतिः मालतीमाधववर्णने (5/11, 16-18) भूत-पिशाच- वेतालादिष्वपि आस्थां विश्वासभावनां च व्यनक्ति।

1. म०च० 1/7

2. उ०रा० 1/23

3. म०च० 1/7

मणिमन्त्रौषधाभिचारादिष्वपि विश्वसिति कविः -

विवृण्वतेव कल्याणमान्तरज्ञेन चक्षुषा।

*स्फुरता वामकेनापि दाक्षिण्यमवलम्ब्यते॥*¹

महाकवेर्भवभूतेः कविता-कलाविषयिकावधारणासु क्रमिकः विकासः दृश्यते। कविपाण्डित्यं तस्य काव्ये प्रदर्शनस्य पक्षधरोऽस्ति। मालतीमाधवमवलोक्य ज्ञायते यत् वेदोपनिषत् सांख्ययोगदर्शनाध्ययनं तज्ज्ञानञ्च नाटके न कञ्चिद् गुणं उत्पादयति। तदा कविरनुभवति यत् पाण्डित्यस्य वैदग्ध्यस्य वा सूचिकावाक्, सा एव भवितुमर्हति यत्र प्रौढता-उदारता-अर्थगौरवता च समवेतभावेन विद्येत। तदा कविदृष्टिः पाण्डित्यापेक्षया तान् गुणान्प्रति आकृष्टा भवति। यथा च सः स्वयमेव ब्रूते-

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च

ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद्गुणो नाटके।

यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं

*तच्च वेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥*²

अत्रागत्य कविः पाण्डित्यपूर्णग्रन्थरचनया काव्यसर्जनासंसारं पृथक्त्वेन अवगन्तुं समर्थोऽभूत्, यश्च काव्यचिन्तनप्रगतिद्योतकः। उत्तररामचरिते कविचिन्तनं प्रौढत्वं याति। कविरवगच्छति यत् काव्यं वैदग्ध्यभणितियुतं अथवा रसपरिपूर्णप्रणयवर्णनमात्रं न विद्यते अपितु कवेरन्तर्दर्शनस्यान्तरिकभावनानां च निश्छलाऽभिव्यक्तिरस्ति। उत्तररामचरितस्य द्वितीयाङ्के क्रौञ्चवधप्रसङ्गे वाल्मीकिहृदये स्वतः काव्यस्फूर्तेरुद्भवोऽभवत्ततः ब्रह्मणश्च कथनम्-

“ऋषे, प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि, तद् ब्रूहि रामचरितम् व्याहतज्योतिरार्षं ते प्रतिभाचक्षुः” तदभिप्रायं स्पष्टयति।

1. मा0मा0 1/11

2. मा0मा0 1/10

उत्तररामचरितस्य(1/2) 'यं ब्रह्माणमियं देवी वाग् वश्येवानुवर्तते'
पंक्त्यानया धारणैषा स्पष्टा भवति यत् प्रतिभासम्पन्नकविमनसि नवीनः
अर्थः स्वतः स्फुरति। मालतीमाधवे (1/4) 'भूम्नां रसानां गहनाः
प्रयोगाः' इत्युक्त्वा कविः काव्ये रसं तथा 'वाचि विदग्धता च' इत्युक्त्वा
विदग्धतामावश्यकं मनुते। रसेषु करुणरसं सर्वव्यापिनं मनुते। करुणरसेन
तस्याभिप्रायः विश्वजनीनमानवीयसंवेदनया विद्यते। सहैव च 'प्रसन्नकर्कशा
यत्र विपुलार्था च भारती' इत्युक्त्वा महाकविः काव्ये प्रसादम् ओजश्च
गुणौ समत्वदृष्ट्याङ्गीकरोति।

भवभूतिः ऋषीणां सह वागिव कविवाचमर्थात् काव्यमुरीकरोति।
तन्महत्त्वं प्रतिपादयन् भवभूतिश्चन्द्रकेतुं प्रति लवकथनेन काव्यप्रयोजनमिव
संकेतयन् प्रतीयते-

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।

तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः॥¹

राजा कुशध्वजः विश्वामित्रं वर्णयन् कथयति -
'प्रकृष्टकल्याणोदकसङ्गमा ह्येते भवन्ति, भगवन्तः सत्यसन्धाः
साक्षात्कृतब्रह्माणो महर्षयः -

तमांसि ध्वंसते परिणमति भूयानुपशमः

सकृत्संवादेऽपि प्रथत इह चामुत्र च शुभम्।

अथ प्रत्यासङ्गः कमपि महिमानं वितरति

प्रसन्नानां वाचः फलमपरिमेयं प्रसुवते॥²

ब्रह्मज्ञ एव कविरिति महाकविभवभूतिमतम्। अतस्तस्य वाक्क्षु
काव्येषु च मङ्गलमयी सिद्धिर्निवसति। न सः कदापि मिथ्यावादी।
तत्सिद्धान्तानुसारं ऋषिवाक् अर्थमनुसरति -

1. उ०रा० 5/31

2. म०च० 1/12

‘ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति’।¹

अपि च -

पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि सेयं कथा

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च।

तामेतां परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां बुधाः

शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतां प्राज्ञस्य वाणीमिमाम्॥²

भवभूति रचनासु-

‘आविभूर्तज्योतिषां ब्राह्मणानां ये व्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत्।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता नैते वाचं विलुप्तार्था वदन्ति॥³

इतिप्रकारेण मनोरथपूरकान् गुणान् प्राप्नुमः। तन्मन्तव्येन कविगुणा एव काव्यहेतुः -

शास्त्रे प्रतिष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी।

कालानुरोधः प्रतिभानवत्वमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु॥⁴

तन्मन्तव्येन वर्ण्यविषयानुरूपं कविप्रवृत्तिरपि काव्यनिर्माणहेतुर्भवति -

प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कवीनां

यत्पावनं रघुपतेः प्रणिनाय वृत्तम्।

भक्तस्य तत्र समरंसत मेऽपि वाच-

स्तत्सुप्रसन्नमनसः कृतिनो भजन्ताम्।⁵

काव्योचितपाण्डित्यं वैदग्ध्यमपि सोऽपेक्षते -

1. उ०रा० 1/10

2. उ०रा० 7/20

3. उ०रा० 4/18

4. मा०मा० 3/11

5. म०च० 1/6

यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं,

तच्चैदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥¹

अत्रैव “भूम्ना रसानां गहनां (1/4), ‘वाचि विदग्धता’” इत्यस्य च निर्देशङ्करोति कविः। ‘शब्दाभिधेये विज्ञाय कृत्वा तद्विदुपासनाम्’ इतिभामहकथनान्वर्थतां आत्मगुरोश्च महत्त्वं प्रतिपादयन् भवभूतिः कण्ठत उररीकरोति -

गुणैः सतां न मम को गुणः प्रख्यापितो भवेत्।

यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः॥²

उत्तररामचरितस्य अन्तिमे पद्ये ‘शब्दब्रह्मविदः प्राज्ञस्य’ आदिस्वविशेषणै स्वस्य व्युत्पत्तिमत्त्वं प्रतिभानवत्वञ्च सूचयति कविः।

नायकस्याद्भुतचरितेन जगत्कल्याणम्भवतीति तस्य मतम्

अप्राकृतानि च गुणैश्च निरन्तराणि

लोकोत्तराणि च फलैश्च महोदयानि।

वीरस्य तस्य महतश्चरिताद्भुतानि

नास्माकमेव जगतामपि मङ्गलानि॥³

महाकविः नायकगुणं स्वपात्रचित्रणमाध्यमेनावगमयति -

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।

लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति॥⁴

1. मा0मा0 1/10

2. मा0मा0 1/9

3. म0च0 4/12

4. उ0रा0 2/7

सतां केनाऽपि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम्॥ ¹

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं

रहस्यं साधूनामनुपधिविशुद्धं विजयते॥ ²

“वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः” इति दशरूपककारेण यत्तत्त्वं प्रतिपादितं तस्य रेखाङ्कनं भवभूतिरपि विदधाति। नेतारसादिनिरूपणे प्रायशः कथावस्तुस्वरूपस्यापि निरूपणं स्पष्टं भवति। पुनरपि तत्कृतेः उदाहरणैकं दीयते यत्र आह्लादसह- कान्तसम्मितोपदेशेन उदात्तनायकेन च संवलितकथावस्तु भवभूतिरप्यङ्गी करोति -

निर्व्यूढं गुरुशासनं गुरुतरं धर्मोऽपि संरक्षितो

रक्षः संहरणाच्चिकित्सितमनो रोगा त्रिलोकीकृता।

सिद्धार्थाश्च सुराः सहानुजसुहृददारेण राज्यं पुन-

र्लब्धं किं करणीयमेतदधिकं श्रेयस्तदप्युच्यताम्॥ ³

भवभूतिः रूपकप्रकारदृष्ट्या मालतीमाधवं प्रकरणरूपेण प्रस्तौति- ‘नटः - प्रकरणनायकस्य मालतीवल्लभस्य माधवस्य वर्णिकापरिग्रहः कथम्?’ (मा.मा.)। उत्तररामचरितं महावीरचरितञ्चेतिद्वयं लक्षणानुसारं नाटककोटौ समाविष्टम्।

महाकविर्भवभूतिः वृद्धावस्थानाशकं व्याधिविनाशकञ्चौषधं रसायनं

1. उ०रा० 1/41

2. उ०रा० 2/2

3. म०च० 7/41

वर्णयन्नाह-

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि,
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि।
एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि!,
कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि॥¹

चरकसंहितायां चरकाचार्यः लिखति - “यज्जराव्याधिविध्वंसि-
भेषजं तद्रसायनम्”। रसशब्दस्यार्थः भवति - पारदः। आयुर्वेदानुसारं
शोधितः पारदः औषधरूपे आयुर्वर्धको भवति।

कस्यचित्तत्त्वस्य आयुर्वेदानुसारं सत्त्वनिस्सारणप्रक्रियां वर्णयन्
कथयति कविः

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः।

पुटपाक प्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः।²

अत्र ‘पुटपाकप्रतीकाश’ इत्यनेनाशयः कवेः आयुर्वेदप्रक्रियानुसारं
यस्य वस्तुनः सत्त्वं निष्पाद्यते तत् मृत्पात्रे संस्थाप्य मुखञ्च पिधाय
स्थाप्यते तस्य च चतुर्दिशि गोमयाग्निः मन्दं-मन्दं प्रज्वालयते।
अन्तःस्थवस्तु अन्तरेव मन्दं-मन्दं पच्यते। स एव पुटपाकः।
एवमेवान्यशास्त्राणामुल्लेखं स्वरूपकेषु सः स्थाने-स्थाने करोत्येव यस्य
सविस्तरमग्रे उल्लेखो विधास्यते।

एवञ्च भवभूतेः रूपकेषूल्लिखितशास्त्रीयसन्दर्भाणामुपर्युक्तप्रकारेण
संक्षिप्तविवेचनमत्र कृतमस्ति। अमुष्मिन् धर्मशास्त्रीय- काव्यशास्त्रीय-
वेदाङ्ग- दर्शनादिभिः सम्बन्धितं शास्त्रीयं विवेचनं विद्यते। एतेषां सर्वेषां
सविस्तारवर्णनमन्येष्वध्यायेषु भविष्यति।

1. उ०रा० 1/36

2. उ०रा० 3/1

द्वितीयोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

वेदाङ्गस्यार्थः

वेदा एव सर्वशास्त्राणां मूलोद्गमः। धार्मिक-सांस्कृतिक क्रियाकलापानां प्रतिपादकाः ब्राह्मणारण्यकग्रन्थाः, ब्रह्मज्ञाननिर्देश-कोपनिषद्ग्रन्थाः, सामाजिकरीति-नीत्यात्मिकासु व्यवस्थासु निर्णायकानि कल्पसूत्राणि, भाषाविज्ञानप्रतिपादकाः शिक्षाग्रन्थाः, व्याकरणम्, छन्दोनिरुक्तादिशास्त्राणि सर्वाणि वेदेभ्यः एवोद्भूतानि सन्तीति विदुषां मतम्।

वैदिकसाहित्यस्य वर्धनात् कर्मकाण्डस्य जटिलता दुरुहता च वेदार्थमपि दुर्बोध्यमकार्षीत्। तदा क्रमशः ब्राह्मणसाहित्यानन्तरं नवीना शास्त्रीया रचनाऽभूद् वेदार्थज्ञाने कर्मकाण्डप्रतिपादने च या सहायिकाऽभवत्।

वेदाङ्गशब्दे द्वौ शब्दौ स्तः - वेद + अङ्गम्। वेदस्य अङ्गानि इत्यर्थः। अङ्गशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः - अंग्यन्ते ज्ञायन्ते एभिरिति अङ्गानि अर्थात् उपकारकतत्त्वानि। एवञ्च वेदाङ्गानि तानि साधनानि यानि वेदानां वास्तविकार्थं ज्ञातुं उपयोगीनि भवन्ति। वेदाङ्गद्वारा मन्त्रार्थः, तद् व्याख्या, यज्ञीयकर्मकाण्डेषु च तेषां विनियोगबोधो भवति।

तथा च षडङ्गक्रमः विद्यते -

शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा।

कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः॥

मन्त्राणां सम्यग् उच्चारणाय शिक्षायाः, कर्मकाण्डाय यज्ञीयानुष्ठेभ्यश्च कल्पस्य, शब्दरूपज्ञानाय व्याकरणस्य, अर्थज्ञानाय शब्दनिर्वचननिमित्तनिरुक्तस्य, वैदिकच्छन्दसां ज्ञानाय छन्दसः, अनुष्ठाना-नामुचितकालनिर्णयाय ज्योतिषस्योपयोगः विद्यते। सामान्यतया सूत्रशैल्यां

इमान्यङ्गानि वर्तन्ते। वैदिककर्मकाण्डविनियोगस् तथा यज्ञीयविध्यादिनियमा अत्यन्तं विस्तृताः व्यापकाश्चासन्, अतः स्मरणार्थं सूत्रशैली समाश्रिता शास्त्रकृद्भिः।

अतो वक्तुं शक्यते वेदाङ्गसाहित्योदयः वेदस्वरूपायार्थसंरक्षणाय च बभूव। वेदव्यासकालात् प्राक् षडङ्गपरम्परा दृश्यते। अस्य कारणं गुरुशिष्यपरम्पराद्वारा ज्ञानार्जनम् अथ च आत्मतत्त्वमन्थनाय नानासम्प्रदायाः प्रचलन्ति स्म, तन्माध्यमेन वैदिकविद्यापरम्परा षडङ्गरूपेण विकसिताऽभूत्।

षड्वेदाङ्गप्रकाशेन भारतीयसाहित्ये नवीनयुगस्याविर्भावः दृश्यते। कालखण्डोऽयं उत्तरवैदिकयुगेति नाम्ना अभिहितः। पाणिनिशिक्षायां रूपकमेकं प्राप्यते -

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।

तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥¹

पाणिनीयशिक्षायां वेदं पुरुषरूपेण प्रकल्प्य षडङ्गवेदपुरुषरूपेण तस्य षडङ्गानि वर्णितानि। यथा - छन्दः वेदपुरुषस्य पादौस्तः, कल्पः हस्तौ भवतः, ज्योतिषशास्त्रं नेत्रे, निरुक्तं श्रोत्रे, शिक्षा नासिका, व्याकरणञ्च मुखं भवति। एवं षडङ्गं वेदमधीत्य मनुष्यः ब्रह्मलोके आनन्दमवाप्नोति।

भवभूतिनाटकेषु कर्तुः वैदिकज्ञानगरिमा-सूचना अनेकत्र दरीदृश्यते। उत्तररामचरितस्य चतुर्थाङ्के 'नामांसो मधुपर्को भवति' इति सूचना प्राप्यते। महावीरचरिते सूर्यवंशस्य कुलपुरोहितवसिष्ठं वर्णयन् भवभूतिः ऐतरेयब्राह्मणस्य अन्तिमे(40) अध्याये उल्लिखितपुरोहितप्रशंसापरकं 'राष्ट्रगोपाः पुरोहितः' इत्यादिपद्य मविकलरूपेण नाटके उद्धरति। उपनिषत्तत्त्वस्य परमवेत्ताऽसौ उत्तररामचरिते जनकमुखेन 'असूर्या नाम ते

लोकाः' इतीशावास्यश्रुतेर्व्याख्यां करोति। 'विद्या कल्पेन मरुताम्'¹ श्लोकद्वारा भवभूतिः स्वौपनिषद्-अद्वैतवादस्य संक्षेपेण सुन्दरं तात्त्विकं वर्णनङ्करोति। तदतिरिक्तं सः स्वनाट्येषु यत्र तत्र स्ववैदिकज्ञानविषयकानि वाक्यानि उल्लिखति। ऋग्यजुः-साम-अथर्व - शिक्षा- कल्प- व्याकरण- निरुक्त-छन्दः- ज्योतिषम् इति शास्त्राणि पराविद्यान्तर्गतानि। यद्यपि अक्षरब्रह्मप्रतिपादिकाः उपनिषदोऽपि वेदाङ्गत्वेनैव स्मर्यन्ते तथापि उपनिषत्सिद्धान्तप्रतिपादकाः दर्शनादिग्रन्थास्त्वपराविद्यान्तर्गता एव। भवभूतिः कथयति -

यद्वेदाध्याययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
ज्ञानं तत्कथेन किं न हि ततः कश्चिद् गुणो नाटके।
यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥²

आत्मानं 'पदवाक्यप्रमाणज्ञ' इत्युदघोषयन् भवभूतिः व्याकरण-मीमांसादिशास्त्रेषु स्वकीयं पाण्डित्यं प्रादर्शयत्। सुबन्ततिङन्तपदविवेचनपरं व्याकरणं, वाक्यार्थविवेचनपरं मीमांसाशास्त्रम् (वाक्यशास्त्रम्), प्रत्यक्षादिप्रमाणानां विवेचकं न्यायदर्शनं प्रमाणशास्त्रमुच्यते। प्राक्काले व्याकरणमीमांसान्यायशास्त्रेषु प्रौढिः वैदुष्यनिकषत्वेन मन्यते स्म। एतामेव स्वकीयां विशेषतां सूचयितुं भवभूतिः एतद्विशेषणं प्रयुनक्ति।

कविः रामायणप्रणयनप्रसङ्गे रामायणं ब्रह्मणो विवर्त इति कथयति-

'अथ स भगवान् प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु
शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय'।³

1. उ०रा० 6/6

2. मा०मा० 1/6

3. उ०रा० 2/6

कथनस्य भावोऽयमस्ति यद् -

‘आकस्मिकप्रत्यवभासां देवीं वाचमनुष्टुभेन च्छन्दसा
परिणतामभ्युदीरयत्’।

इत्थं भवभूतिः ‘वागात्मनि ब्रह्मणि’ इति पदेन शब्दं ब्रह्मरूपं
स्वीकरोति। वैयाकरणानुसारं शब्दोऽविनाशी। तेषां मते शब्दस्तु ब्रह्म
एवास्ति। वैयाकरणशिरोमणिः भर्तृहरिः वाक्यदीये शब्दब्रह्मणः वर्णनमेवं
करोति -

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥¹

एवञ्च उपर्युक्तं शास्त्रीयसन्दर्भाधारमाधृत्य कथितुं शक्यते यन्
महाकविः वेदोपनिषन्मर्मज्ञः वेदाङ्गादिशास्त्रमर्मज्ञश्चास्ति। यद्यपि भवभूतिः
वेदाङ्गस्य स्वतन्त्रं निरूपणन् कृतवान् तथापि तदीयेषु रूपकेषु यत्र-तत्र
वेदाङ्गतत्त्वानि परिलक्ष्यन्ते तेषां समासेनोल्लेखेन विश्लेषणेन च सुस्पष्टता
भविष्यति।

शिक्षा - उच्चारणशुद्धताऽस्याः विषयः। शिक्षणमित्येव शिक्षा।
वैदिकयुगादेव सामान्यास्थैषाऽस्ति यत् यज्ञस्य शुद्धानुष्ठानाय न केवलं
यज्ञविधेः सुष्ठुतया ज्ञानमावश्यकमपितु मन्त्राणां
शुद्धोच्चारणमप्यावश्यकतरम्। सायणाचार्येण ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां
शिक्षाऽर्थः एवं विहितः - “स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकारो यत्र शिक्ष्यते
उपदिश्यते सा शिक्षा” अर्थात् या स्वरवर्णादीनामुच्चारणमुपदिशति सा
शिक्षा विद्यते। महाकविराजेशेखरः शिक्षास्वरूपं निगदति - “तत्र वर्णानां
स्थानकरणप्रयत्नादिभिः निष्पत्तिं निर्णयनी शिक्षा आपिशलीयादिका”²
अर्थात् यया वर्णानां स्थान-करण-प्रयत्नोच्चारणादीनां निष्पत्तिर्निर्णयः भवेत्
सा शिक्षा। भवभूतिः यज्ञविधिं सम्यक् जानातिस्म -

1. वा0प0 1/1

2. काव्यमीमांसायाम्।

इष्टापूर्तविधेः सपत्नशमनात्प्रेयान्मघोनः सखा

येन द्यौरिव वज्रिणा वसुमती वीरेण राजन्वती।

यस्यैते वयमग्रतः किमपरं वंशश्च वैवस्वतः

सोऽयं त्वां तनयप्रियः परिणतो राजा शमं याचते॥ ¹

‘इष्टापूर्तविधिः’ इत्यनेनाशयः कवेः - इष्टम् दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमाश्वमेधराजसूयादियज्ञाः, पूर्तम् खातादिनिर्माणम्, इत्यस्ति। तथा च -

स्कन्धारोपितयज्ञपात्रनिचयाः स्वैर्वाजपेयाजितै-

श्छत्रैर्वारयितुं तवार्ककिरणास्ते ते महाब्राह्मणाः।

साकेताः सह मैथिलैरनुपतत्पत्नीगृहीताग्नयः,

प्राक्प्रस्थापितहोम धेनवः इमे धावन्ति वृद्धा अपि॥ ²

एते वृद्धाः साकेतवासिनो विप्राः वाजपेययागेषु लब्धछत्रेण आतपत्राणार्थं धावन्तः, आगच्छन्ति इमे स्कन्धारोपितयज्ञपात्रा निचयास्सन्ति। स्त्रियः यज्ञाग्निं वहन्ति प्राक्प्रस्थापिताः होमधेनव सन्ति। सहैव च मिथिलावासिनोऽपि सन्ति। पुनश्च -

श्रमणाः ‘ऋष्यमूकपम्पापर्यन्तभूमयः खल्वेताः। तथा चाग्रतो मतङ्गाश्रमपदम्। यत्र चिरशून्येऽपि सन्निहितसोमचमसादि - विविधपात्रपरिकर आस्तीर्ण- बहिरिध्मवानाज्यगन्धिरद्यापि भगवान्वैश्वानरः समिध्यते।’ ³

अर्थात् ऋष्यमूकपर्वतस्य पम्पासरोवरप्रान्तः वर्तते। ततः मतङ्गमुनेराश्रमः यश्च इदानीं रिक्तः पुनरपि तत्र यज्ञाग्निः दहति, तत्समीपञ्च सोमपात्रं चमसादिस्थापितास्सन्ति आज्यगन्धमायाति।

भवभूतिद्वारा

नटमाध्यमेनाभिहितकथनं

शिक्षादृष्ट्या

1. म०च० 3/1

2. म०च० 4/47

3. म०च० 5/40

ध्यातव्यमस्ति - 'तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थान-
स्तोत्रपद्धतिभावः।'

अत्रोद्धृत 'सुपरिशुद्धाम्' इत्यस्य तात्पर्यं वर्णोच्चारणशुद्धता विद्यते।
तत्कथनाभिप्रायस्तु वर्तते स्तुत्या कदाचिदयोग्यार्थः न ध्वनितः स्यात्।
अन्यथा स्तुतिकर्तुरभद्रं स्यात्। पाणिनीयशिक्षायां पाणिनेरयं मन्तव्योऽपि
भवभूतिमन्तव्येन साम्यतामायाति-

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥ ¹

'स्तोत्रपद्धति' इत्यस्याशयोऽपि मन्त्रपद्धत्यनुसारं
स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकारेण तथा वर्णानां स्थानप्रयत्नोच्चारणादिनिष्पत्त्या
विद्यते। महाकविः पाणिनीयशिक्षाया अपि च भाष्यकारपतञ्जलेर्भाव
मेवमभिव्यनक्ति -

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाऽव्यक्ता न च पीडिता।

सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते॥ ²

सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम्।

सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते॥ ³

कथनाभिप्राय एष यत् 'पाणिनिशिक्षा' शुद्धोच्चारणे प्राबल्य-
बलमङ्गीकरोति तथा च वेदपाठपरिणामं प्रकाशयति। यो हि वेदपाठी
स्वरोच्चारणदृष्ट्या एकनिष्ठीभूय वेदपाठं करोति तदा 'एक शब्दः
सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुक् भवति, ब्रह्मलोके च सः महीयते'
सद्गुरुतः सम्यगधीते परम्पराप्राप्ते विशुद्धपाठे स्वयं ब्रह्म इव विराजते।

धर्मव्याख्याता याज्ञवल्क्यः निगदति यत् वेदाध्यापनकाले तदानीं
शुद्धतायां अतिध्यानं दीयतेस्म। शिष्यं प्रति गुरुदीक्षा शुद्धोच्चारणाय
विधिपूर्वकञ्च स्वरक्रियायै भवतिस्म। भवभूतिः स्वरूपकेषु

1. पा०शिक्षा 52

2. पा०शिक्षा 31

3. पा०शिक्षा 51

गुरुशिष्यपरम्परां, प्राचीनशिक्षां, व्याकरणशब्दकोषं, उच्चारणादिविधिं प्रकारान्तरेण निरूपितवानस्ति। स आत्मानं 'वश्यवाक्' उद्घोषयति -

यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्त्तते।

उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते॥¹

श्लोके प्रयुक्तस्य 'ब्रह्माणम्' इति शब्दस्यामरकोषे - 'ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' अर्थात् ब्रह्मणः अर्थः ब्राह्मणः, एवं ब्रह्मनामक देवता विद्यते। शब्देऽस्मिन् श्लेषः विद्यते। 'ब्रह्माणं' शब्दप्रयोगेणात्रोपमालंकारव्यञ्जना विद्यते। व्यञ्जनायां अभिप्रायः - यथा सरस्वती पति-ब्रह्मणः अनुवर्त्तनं करोति, तथैव भवभूतिमप्यनुकरोति। 'वश्येवं' इत्यनेनाभिप्रायः सरस्वती कवेः वशवर्तिन्यऽस्ति।

सम्भवतः उत्तररामचरितस्य रचनाकाले कविमानसस्थितस्य 'मालतीमाधवस्य' अधः वाक्यस्योत्तरमासीत् सहैव च स्ववैदुष्यस्य प्रस्तुतीकरणमासीत् -

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम तु कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी॥²

अर्वाक्कालीनराजशेखरे अस्य प्रभावो दृश्यते। भवभूतिप्रभावितः राजशेखरः वाल्मीकिरूपेण भवभूतिं प्रदर्शयति -

बभूव वल्मीकभवः कविः पुरा, ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्टताम्।

स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेख्या, स वर्त्तते सम्प्रति राजशेखरः॥³

भवभूतिः निजपारिवारिकस्थितिं प्रकाशयन् आत्मानं पंक्तिपावनश्रोत्रियब्राह्मण इति रूपे उपस्थापयति यस्मात् ज्ञायते यत् सः वैदिककर्मकाण्डज्ञाता आसीदिति।

1. उ०रा० 1/6

2. मा०मा० 1/8

3. वा०रामायणम् 1/16

‘तत्र ब्राह्मणाः केचित्तैत्तिरीयाः पंक्तिपावनाः काश्यपाः पञ्चाग्नयः
सोमपीथिनो धृतव्रताः उडुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति।

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय

भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते।

इष्टाय पूर्ताय च कमणेऽर्थान्

दारानपत्याय तपोऽर्थमायुः॥ ¹

पद्मपुराणे श्रोत्रियलक्षणमेवं विद्यते -

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते।

विद्याभ्यासी भवेद्विप्रः श्रोत्रियस्त्रिभिरेव हि॥

‘इष्टाय कर्मणे’ इत्यस्याशयः - यागाद्यनुष्ठानक्रियायै
तडागादिनिर्माणकार्यम्। पंक्तिपावनलक्षणं भगवान् मनुरेवं लिखति -

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च।

श्रोत्रिया ऽन्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाऽग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गविद्।

ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च॥

वेदार्थवित्प्रयुक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः

शतायुश्चैव विज्ञेय ब्राह्मणः पंक्तिपावनः॥ ²

एतदाधृत्य वक्तुं शक्यते यदेष महाकविः यज्ञस्य
वास्तविकशुद्धानुष्ठानज्ञानं, शुद्धोच्चारणज्ञानम्, स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकारम्,
वर्णानां स्थानकरणप्रयत्नादिज्ञानमतिशयेन जानाति स्म तैत्तिरीयोपनिषदि -
“वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलं, साम, सन्तान इत्युक्तः शिक्षाध्यायः” इति
विद्यते। एव मंत्रोपनिषदि षट्प्रकाराः शिक्षायाः वर्तन्ते।

वर्णेनाभिप्रायः अक्षरोऽस्ति। पाणिनीयशिक्षायाम् -

त्रिषष्टिश्चतुः षष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः।

वेदज्ञानाय वर्णानां सुष्ठुज्ञानं परमावश्यकम्। अस्मिन्विषये

1. मा0मा0 1/5

2. मनु0 3/184-186

भवभूतेरेयं श्लोकस्तावत् -

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च

ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद्गुणो नाटके।

यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसि यच्चार्थतो गौरवम्

तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥ ¹

प्रस्तुतश्लोके कविः वेदाध्ययनचर्चाङ्करोति। अतस्तस्य वेदज्ञत्वं स्पष्टम्, अपि च वेदज्ञाय संस्कृतवर्णमालाज्ञानमत्यावश्यकमतः कवेः सुवर्णज्ञता इत्यपि च सुस्पष्टमेव। तदतिरिक्तं “वाग्वश्येव” उक्त्या सः संस्कृतशब्दकोषाणां निधिरिति ज्ञायते। महाकविर्भवभूतिः यत्र ‘एषा किंव-दन्ती महाराजं प्रति स्यन्देत’ (उत्तररामचरितप्रस्तावनायाम्) लिखितुं समर्थो भवति तत्रैव जटिलसमासबद्धशैली नाटक सौन्दर्यस्य मधुरझङ्कारमपि जनयितुं समर्था भवति। विषयेऽस्मिन् धनपालस्यैषा टिप्पणी द्रष्टव्या-

स्पष्टभावरसाचितैः पदन्यासैः प्रवर्त्तिता।

नाटकेषु नटस्त्रीव भारती भवभूतिना॥ ²

महाकविर्भवभूतिः वाल्मीकि-कालिदास-भास-अश्वघोषादिमहा-कवीनामपि अतिशेते यदा स समर्थपदावलीं शब्दविन्याससृष्टिं च प्रसारयति। यथा महावीरचरिते-1/6, 12, 23, 40., 2/32., 6/23., 5/5, 6, 9, 20., 6/1., 7/11, 12 आदिः।

एतदतिरिक्तं कविः उत्तररामचरिते (1/15)

‘सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिभावः’ इति चर्चा अपि कुरुते, यतोहि स्तोत्रेषु शोधितवर्णप्रयोगो परमावश्यकः यस्याभावेऽनर्थाशङ्का जायते।

1. मा0मा0 1/10

2. तिलकमञ्जरी-30

स्वरभेदज्ञोऽप्येष महाकविः। स्वराणान्त्रयः प्रकाराः वर्तन्ते-उदात्त अनुदात्त- स्वरितेति भेदात्। कविः(मा.मा. 1/18) इत्यत्र पाण्डित्यवैदग्ध्यसूचिकावाचः प्रौढताया, उदारतायाःअर्थगौरवस्य च चर्चा करोति। अपि च कविमते शास्त्रे प्रतिष्ठा, स्वाभाविकं ज्ञानम्, प्रगल्भता, अभ्यस्तगुणा वाणी, कार्यकालानुसरणम्, प्रतिभानवत्वमित्यादिगुणाः मनोरथपूरकास्सन्ति। यथा -

शास्त्रे प्रतिष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी।

कालानुरोधः प्रतिभानवत्वमेते गुणाः कामदुघः क्रियासु॥¹

उपर्युक्त कथनेन स्पष्टमस्ति यन्महाकविः शुद्धानुष्ठानहेतुः यज्ञविधिज्ञ आसीत्। स मालतीमाधवे (1/8 3/11) प्रकारान्तरेण तान् गुणान् उल्लिखति ये शुद्धानुष्ठानहेतव आसन्। तत्र स्वरप्रक्रियाज्ञानं स्याद् अथवा स्वरोच्चारणकाल-स्थान-प्रयत्नादिकं ज्ञानं वा खलु स्यात्।

यज्ञस्य नियतकर्तव्यता विषये तदीयेयमुक्तिः व्यावहारिकरूपेण समीचीनैव-

किं त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति।

सङ्कटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायेगृहस्थता॥²

वस्तुतः यज्ञादेः नियतकर्तव्यता स्वच्छन्दतामपकर्षति। यतो हि अग्निहोत्रिजनानां गृहस्थजीवनं विघ्नपापैरापूरितं भवति।

श्लोके प्रयुक्तस्य 'अनुष्ठान नित्यत्व' मित्यस्य आशयः कवेः अग्निहोत्रादिकर्तव्यविधेरनिवार्यता। अर्थात् अहोरात्रविधायककर्म-नित्यत्वमस्ति। "आहिताग्नि" इत्यनेनाभिप्रायः आजीवनमग्निहोत्रविधानेन वर्तते। अत एव धार्मिकः गृहस्थः विवाहसमये स्थापिताग्निं न कदापि निस्तेजं करोति अपि च तत्र नियतं सायंप्रातः जुहोति। कार्यव्यापृते पतौ पत्नी तदग्निहोत्रं, तदभावे पुरोहितः विदधाति परं न कदापि त्यज्यते तत्कर्म -

1. मा0मा0 3/11

2. उ0रा0 1/8

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यात्विजं तथा।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्।¹

एवञ्चात्र निष्कर्षो भवति यद् भवभूतिः शिक्षाविषयमधिकरोति स्म। एवञ्च नितान्तं सिध्यति यत् महाकविः भवभूतिः वेदाङ्गैकं शिक्षाविषयं जानातितमाम्। यज्ञविधितः स्वरवर्णमात्राबलादिविषयं यावत् गहनं गभीरमध्ययनन्तस्य विद्यते इति सुस्पष्टम्।

कल्पः

संस्कृतसाहित्ये सूत्रशैल्याः सूत्रपात्रः वस्तुतः अनेन वेदाङ्गेनैव समभावि अतः साहित्ये कल्पस्थानं प्राथमिकम्। यज्ञविधीनां क्रमबद्धप्रतिपादनमनेनाभूत्। एष एव कल्पशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः - 'कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगे' इति सायणः²। कल्पो वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रम्। इमानि कल्पसूत्राणि स्वविषयप्रतिपादने ब्राह्मणारण्यकेभ्यः प्राचीनतमाः मन्यन्ते। प्रतिसंहितायाः प्रतिकल्पसूत्रं प्राप्यते। सनातनधर्मस्य समग्रकर्म-संस्कार-अनुष्ठान-रीति-नीति-इत्यादयः कल्पसूत्रादेवोद्भूतत्वात् भारतीयसाहित्यमवगन्तुमेकमात्रमेतानि अवलम्बनानि विद्यन्ते। एतेषामाधारशिला कर्मकाण्डेषु विद्यते।

पदवाक्यप्रमाणज्ञः भवभूतिः मलतीमाधवभूमिकायाम् तत्र ब्राह्मणाः केचित्तैत्तिरीयाः पंक्तिपावनाः काश्यपाः पञ्चाग्नयः सोमपीथिनो धृतव्रता उडुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति' इति ब्रूते।

अनेन सिद्ध्यति यद् भवभूतिः समस्तवेदोक्तकर्मणां ज्ञाताऽसीत्। श्रौतसूत्रेषु दक्षिण-आहवनीय-गार्हपत्य-इति अग्नित्रयविधानमस्ति। यस्मिन् नानाप्रकारकाः हविर्यज्ञाः सोमयज्ञाश्च प्रतिपाद्यन्ते।

पंक्तिपावनलक्षणे "पञ्चाग्नयः" इति शब्द आगतः।

1. शातातपस्मृतौ

2. ऋग्वेदभाष्यभूमिका

मालतीमाधवटीकायाम्-“दक्षिणाऽग्निगार्हपत्या हवनीयसभ्याऽवसथ्यरूपाः”
इत्यत्र पञ्चाग्नीनां चर्चा विद्यते। अनेन सिध्यति यन्महाकविः
निश्चितरूपेण अग्नीनामेतेषां निजदैर्नन्दिनचर्यायाम् अथवा यथावसरे प्रयोगं
करोतिस्म।

अवान्तररूपेण अनेकप्रकारकयज्ञानामुल्लेखं कविः करोति। यथा च -

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय, भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते।

इष्टाय पूर्ताय च कर्मणेऽर्थान् दारानपत्याय तपोऽर्थमायुः॥ ¹

पद्मपुराणे श्रोत्रियलक्षणम् -

“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते।

विद्याभ्यासी भवेद्विप्रः श्रोत्रियस्त्रिभिरेवहि॥

श्रोत्रियब्राह्मणगुणान् कविरेवं वर्णयति - यत् श्रोत्रियब्राह्मणाः
तत्त्वनिर्णयाय शास्त्रश्रवणस्य, यज्ञाद्यनुष्ठानस्य, तडागादिनिर्माणार्थं धनस्य,
सन्तानाय भार्यायाः, तपस्यायै च आयुष आदरं कुर्वन्ति।

महाकविना इष्टपूर्ताद्यनेकप्रकारकयज्ञानामुल्लेखो विहितः येनास्य
कर्मकाण्डज्ञानं सम्यक्तया भवेदिति।

सन्दर्भेऽस्मिन्पद्यमिदं द्रष्टव्यम् -

इष्टापूर्तविधेः सपत्नशमनात्प्रेयान्मघोनः सखा

येन द्यौरिव वज्रिणा वसुमती वीरेण राजन्वती।

यस्यैते वयमग्रतः किमपरं वंशश्च वैवस्वतः

सोऽयं त्वां तनयप्रियः परिणतो राजा शमं याचते॥ ²

भवभूतिरत्र श्लोके इष्टापूर्तशब्दं प्रयुङ्क्ते। इष्टशब्देनाभिप्रायः
दर्शपूर्णमास-ज्योतिष्टोम-अश्वमेध-राजसूय-प्रभृतियागानां विधानम्।
पूर्तशब्देन च अभिप्रायः तडागदेवाल्यादिनिर्माणम्। राजशेखरः
काव्यमीमांसायां ‘भवभूति वाल्मीकेरवतारः’ इत्युक्तवान्। वाल्मीकिः

1. मा0मा0 1/5

2. मा0च0 3/1

ऋषिः आसीत्। 'ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः' इति भावनया प्रेरितस्य भवभूतेरुद्देश्यः आगामिनि जनसमाजे यज्ञलाभहान्यादिविषयेषु परिचय-प्रदानमस्ति।

श्लोके भवभूतिः 'आहिताग्नीनाम्' इति प्रयोगं करोति। आहिताग्नीनाम् - आहितः = यथाविधिस्थापितः, अग्निः = वह्निः यैस्ते, तेषाम्, आहिताग्नीनाम् = अग्न्याहितानाम्, साग्निकानामित्यर्थः।

श्रुतिवचनमस्ति - 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' अर्थात् जीवनपर्यन्तं होमं करोति। अत एव धार्मिकाः गृहस्थजनाः विवाहकाले स्थापिताग्निं सदा प्रज्वाल्यमानं स्थापयन्ति।

अत्र विप्रशब्दः द्विजस्य बोधकोऽस्ति। महाराजजनकः अपि अग्निहोत्री आसीत्, अत एव अयोध्यातः अतिशीघ्रं मिथिलामागतवान्। अग्निहोत्रिणामन्त्येष्टिरपि तेनैवाग्निना क्रियते। 'किन्तु अनुष्ठाननित्यत्वे' इत्यस्य जगद्धरी टीका एवं विद्यते -

“किन्तु अनुष्ठानस्य सायं प्रातः सम्पादनीयाग्निहोत्रादिरूपविधेः नित्यत्वम्, उभयोः सन्ध्ययोरवश्यसम्पादनीयत्वम् अकरणे प्रत्यवायजनकत्वञ्च, स्वातन्त्र्यम् स्वेच्छया यत्र कुत्रचिदवस्थानम् अपकर्षति प्रतिषेधति। ह्रियत आहिताग्नीनाम् अग्निहोत्रिणाम् गृहस्थिता गृहेऽवस्थानम् प्रत्यवायैः विघ्नैः संकटा आकुला। सततं गृहकार्यव्यापृततया अग्निहोत्रव्याघातेन गृहस्थानामग्निहोत्रं विघ्नपूर्णमित्यर्थः। आहिताग्नयो हि “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति” विधिनाग्नीनां दधतेऽतस्ते तत्परतन्त्राः क्वचिद् अन्यत्र स्थातुमक्षमा अतः मयापि गन्तव्यं मनस्तु त्वां नैवोज्झतीति तात्पर्यम्।

महाकविः गृहस्थिनः वानप्रस्थिनश् च स्वधर्मे सदा निरता भवेयुः एतत् निर्दिशति-

एतत्तदेव हि वनं पुनरद्य दृष्टं
 यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्तः।
 आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे
 सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः॥¹

अत्र कविः 'आरण्यकाश्च गृहिणश्च' इत्यनेन संकेतयति यतो हि राम राज्यं परित्यज्य मुनिवृत्त्या जीवननिर्वाहं कर्तुमरण्ये जगाम, अतस्सः तदा वानप्रस्थ आसीत् सपत्नीकत्वात् गृहस्थाश्चापि आसीत्। तत्रापि अरण्ये स नियतकर्म न कदापि तत्याज, प्रातः सायमग्निहोत्रमपि करोतिस्म अत एव कविः निगदति यत् वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च न कदापि तत्कर्म त्याज्यम्।

भवभूतिः स्वरूपकेषु पारमार्थिक-राजनीतिक-सामाजिक-कर्तव्यानां, आश्रम- कर्तव्यानां, प्रायश्चित्तादिनियमानां, राजधर्म - प्रजाधर्मादीनाञ्चापि विवेचनं करोति। अधोलिखितपद्यमत्र द्रष्टव्यं यत्र एकः शूद्रः तपस्यां करोति, परन्तु धर्मशास्त्रेषु तु विप्राणां सेवा एव शूद्रकर्म इत्युक्तम्। अतः शूद्रस्य तपश्चरणं मनुविधानस्योल्लंघनम् -

शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम! तं हत्वा जीवयद्विजम्॥²

भगवतो रामस्य पावनखड्गस्पर्शेन दिव्यं शरीरं प्राप्य स शूद्रः कृतज्ञतां व्याहरति -

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे

संजीवितः शिशुरसौ मम चेयमृद्धिः।

शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते

सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति॥³

1. उ०रा० 2/22

2. उ०रा० 2/8

3. उ०रा० 2/11

तत्पश्चात् भगवान् रामस्तं वैराजलोकं गन्तुमादिशति। ब्रह्मणः लोक
एव वैराजलोक उच्यते -

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च संपदः।

वैराजा नाम ते लोकास्तेजसा सन्तु ते शिवाः॥¹

अत्र शम्बूकः कथयति - स्वामिन्। युष्मत्प्रसादादेवैष महिमा।

मित्र तपस्या? अथवा महदुपकृतं तपसा''। शम्बूककथनस्याभिप्रायः
यदि मया तपस्या न कृता स्यात् तर्हि मम वधोऽपि न स्यात्। यदि वधः
न स्यात्तर्हि दिव्यलोकप्राप्तिरपि न भवेत्, अतः तपस्या मदुपरि उपकारं
कृतवती।

भवभूतिः ब्रह्मक्षत्रतेजसो संगमम निर्वचनीयरूपेणाङ्गी करोति -

अमोघमस्त्रं क्षत्रस्य ब्राह्मणानामनुग्रहः।

दुरासदं च तत्तेजः क्षत्रं यद्ब्रह्मसंयुतम्॥²

शुक्लयजुर्वेदे -

यत्र ब्रह्म च क्षत्रञ्च सम्यञ्चौ चरतः सह।

तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र देवा सहाग्निना॥³

तात्पर्यमेतत् - यत् ब्राह्मणक्षत्रियौ परस्परं सहयोगिनौ भवतः सः
लोकः पुण्यवान् यतो हि तत्र ब्राह्मधर्मराजधर्मयोः सममेव चर्चा भवति।

धर्मशास्त्रदृष्ट्या सुमन्त्रद्वारोक्तश्लोकावपिः ध्यातव्यौ -

मनोरथस्य यद्वीजं तद्देवेनादितो हतम्।

लतायां पूर्वलूनायां प्रसवस्योद्भवः कुतः?

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु।

कथं वाऽभ्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम्॥⁴

महाकविर्भवभूतिः यज्ञवेदिनिर्माणमपि जानातिस्म। श्रौत्रसूत्रेषु यद्

1. उ०रा० 2/12

2. म०च० 2/5

3. शु०यजु० 20/25

4. उ०रा० 5/20,21

याज्ञिकविधानवर्णनं प्राप्यते, तत्प्रक्रियायाः पूर्णज्ञानं विनियोगश्च शुल्बसूत्रं विना नैव संभवम्। एतानि शुल्बसूत्राणि भारतीयज्यामितेः प्राचीनतमाः ग्रन्थाः सन्ति। भवभूतिः महावीरचरिते उत्तररामचरितेऽपि अनेकशः प्रकारान्तरेण यज्ञवेदिकाया उल्लेखं कृत्वा स्वशुल्बसूत्रज्ञानपरिचयमददात्।

उत्तररामचरिते महावीरचरिते च मानवस्य आजन्मन मृत्युपर्यन्तं कर्तव्यानुष्ठानां वर्णनं यत्र-तत्र प्राप्यते। गृह्यसूत्रेषु दैनन्दिनानां धार्मिकविधानानां गृह्ययज्ञविधानानाञ्च वर्णनमस्ति। मानवानां विभिन्नसंस्काराः, पञ्चमहायज्ञाः, भवनदेवालयादिनिर्माणम् इत्यादीनां विषयाणां प्रत्यक्षपरोक्षरूपेण तत्कृतिषु वर्णनं प्राप्यते येन भारतीयसंस्कृतेः पवित्रतायाः ज्ञानं भवति।

भवभूतिः सर्वकर्तव्यानि यथा वर्णयति तत्र तस्य दूरदर्शितायाः भावः परिलक्ष्यते। सः समष्टिमाध्यमेन सर्वमुक्त्वा व्यष्टिरूपेण बोधयितुमिच्छति। उदाहरणमेकं पर्याप्तं स्यात् -

कामं दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्त्तिस्सूते दुहदो निष्प्रलाति।

शुद्धां शान्तां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीरा सूनृतां वाचमाहुः॥¹

अत्र श्लोके 'धेनुम्' शब्दस्याशयः यथा कामधेनुः सेवकाय सर्वं प्रददाति तथैव सत्या प्रिया च वाक् मानवाय सर्वं यच्छति। सत्या प्रिया वाणीं सूनृता इत्युच्यते - 'प्रियं च सत्यञ्च वचो हि सूनृतम्'। अत्र सः 'सत्यं वद, धर्मं चर' इत्यप्युपदिशति प्रकारान्तरेण।

एवं निष्कर्षतया ज्ञायते यत् महाकवेः वैदिक-कर्म याज्ञिकविधा-मानवीयकर्तव्य प्रभृति धार्मिक-सामाजिकादिविषयाणां ज्ञानं सम्यगासीत्। रूपकरूपेण तत्सर्वं निगद्य तत्कालीनसमाजं रङ्गमञ्चे परिदर्श्य ज्ञानप्रचारः प्रसारश्चैव न कृतः अपितु भाविनि युगेऽपि युगदृष्टारूपेण विद्यमानोऽयं कविः अवलोक्यते।

व्याकरणम्

वेदाङ्गश्रेण्यां व्याकरणशास्त्रमतः स्थाप्यते। एकत्र तु व्याकरणं वेदमन्त्रार्थमभिव्यनक्ति अन्यत्र च व्याकरणं तच्छास्त्रकर्म येन वेदमन्त्राः सुरक्षिताः भवन्ति। संस्कृतवाङ्मयस्य बृहच्छब्दभण्डारः व्युत्पत्तिलभ्यार्थसापेक्षोऽस्ति। शब्दानां व्युत्पत्त्युद्देश्येनैव व्याकरणशास्त्रस्य प्रणयनमभूत्। व्याकरणशब्दस्यार्थ एव शब्दव्युत्पत्तिः वर्तते -

‘व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्’¹

येन शास्त्रेण शब्दानां पदानां मीमांसा क्रियते येन च प्रकृतिप्रत्ययविवेचनं क्रियते तद् व्याकरणमुच्यते। पाणिनिशिक्षायाम् - ‘मुखं व्याकरणं स्मृतम् इति निगदितम्। कथनतात्पर्यं यद् यथा शरीरे मुखमभिव्यक्तेः विश्लेषणस्य च माध्यमं वर्तते तथैव व्याकरणमपि पद-पदार्थस्य, वाक्य - वाक्यार्थस्य अभिव्यक्तिसाधनम्, प्रकृतिप्रत्ययविश्लेषणसाधनञ्चास्ति। यजुर्वेदे व्याकरणस्य सूक्ष्मवर्णनमेवं विद्यते -

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः।

अश्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः॥²

अर्थात् प्रजापतिः सत्यानृतरूपेण व्याकरणविश्लेषणमकरोत्। सः असत्येऽश्रद्धाम्, सत्ये च श्रद्धाम् प्रतिष्ठापितवान्। राजशेखरेण- ‘व्याकरणे शब्दानामन्वाख्यानम्’ इत्युक्तम्।

भागद्वये विभक्तं विद्यते संस्कृतसाहित्यम्-लौकिकम्, वैदिकञ्च। यद्यपि लौकिकसाहित्याधारभूमिः वैदिकसाहित्यमेव, तथापि द्वयोः पृथक्त्वेन मौलिकता विद्यते। लौकिकसंस्कृतस्य शब्दव्युत्पत्तये यथा अनेकव्याकरणानि सन्ति, तथैव वैदिकसंस्कृतस्य शब्दनिष्पत्तये पृथक्व्याकरणग्रन्थाः निर्मितास्सन्ति।

लौकिकसंस्कृतस्य मात्रमेकः प्रामाणिको व्याकरणग्रन्थः वर्तते पाणिनेरष्टाध्यायी। वैदिकशब्दव्युत्पत्त्यर्थं, तदर्थबोधाय च विशिष्टरूपेण यद् व्याकरणं व्यरचि तन्नाम प्रातिशाख्यमिति विद्यते। प्रातिशाख्यानां विषयः अस्ति - वर्णसमाम्नायः, पदविभागः, सन्धिविच्छेदः, स्वर-विचारः, संहितापाठः उच्चारणभेदश्चेति।

महाकविर्भवभूतिः स्वरूपकेषु 'पदवाक्यप्रमाणज्ञ' इत्युक्त्वा व्याकरणक्षेत्रे निजश्रेष्ठतां साधयति। सुबन्ततिङन्तपदविवेचकत्वाद् व्याकरणं पदशास्त्रमुच्यते यथा च स्पष्टम् - "सुप्तिङन्तं पदम्"। रामायण प्रणयनप्रसंगे भवभूतिः वाल्मीकिरामायणं शब्दब्रह्मणःविवर्तरूपमुरीकरोति-

अथ स भगवान् प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु।

शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय॥ ¹

अथ च - आकस्मिकप्रत्यवभासां देवीं

वाचमानुष्टुभेनच्छन्दसा परिणतामभ्युदीरयत्॥ ²

'शब्दब्रह्मण' इति पदेन भवभूतेरभिप्रायः - शब्दरूपस्य ब्रह्मणो विवर्तः = परिणामविशेषः, प्रणिनाय = निर्मितवान्। विवर्तपदाभिप्रायः - 'अतत्त्वतो अन्यथाप्रथा विवर्तम्' इत्यस्ति। कथनस्याभिप्रायः - यथा किमपि वस्तु स्वस्वरूपं परित्यज्य स्वरूपान्तरद्वारा मिथ्याप्रतीतिकारकं परिणामविशेषं बोधयति तथैव शब्दब्रह्मणि स्वरूपपरित्यागं बिना रामायण-रूप-स्वरूपान्तरस्य मिथ्या प्रतीतिर्भवति।

महाकविर्भवभूतेः द्वितीयोद्धरणे - 'वाचं परिणताम्' इति कथने वाक्शब्देन विवर्तस्य बोधो भवति। इमामेवावधारणामाधृत्य भर्तृहरिः वाचः प्रतिपादनमेवं विदधाति -

1. उ०रा० 2/6

2. उ०रा० 2/4

सूक्ष्मार्थेनाप्रविभक्ततत्त्वमेकां वाचमभिष्यन्दमानाम्।

उतान्ये विदुरन्यामिव चैनां नाना रूपामात्मनि सन्निविष्टाम्।¹

एकतत्त्वस्य विभिन्नभेदानुकारद्वारा वास्तविकं विभक्तान्यरूपस्य ग्रहणं विवर्तोऽस्ति यथा स्वप्ने प्रतिभासितो भवति। यद्यपि 'प्रक्रिया जगतो यतः' वृत्तौ भर्तृहरिः अभिदधाति यत् तत्र रामनाम्नि ब्रह्मपरमेश्वरस्य काव्यरामायणविषयकं वर्णनं विद्यते बहुधा।

भवभूतिना 'वाक्' अपि काव्यं मन्यते। उत्तररामचरितस्य मङ्गलाचरणेन तद्वैशिष्ट्यमुन्मीलितम्भवति। तत्र भर्तृहरेः एतत्पद्यस्य प्रभावः ध्यातव्योऽस्ति -

इदं कविभ्यः पूर्वभ्यो नमो वाकं प्रशास्महे।

वन्देमहि च तां देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम्।²

अत्र भवभूतिः "अमृताम्" इत्युक्तवान्। अक्षरेषु "कलामित्यत्र सन्निविष्टाम्" एवन्नोक्तवान् यतोहि कवित्वरक्षणं व्याकरणत्वञ्च द्वावेव तद्वरक्षणीयौ आस्ताम्। 'वन्देमहि च तां वाचममृतामात्मनः कलाम्' एवमत्र काव्यस्वरूपस्य गवेषणां कर्तुं शक्यते।

"आत्मनः अमृतां कलां च तां वाचं विन्देम" (वन्देमहि च तां वाणीमित्यपि पाठः) आत्मनः ब्राह्मणः "आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ण्यं च" इत्यमरः। अत्र "ब्रह्मणः कलाम्" इति नोक्तम्। आत्मशब्दस्तु ब्रह्मशब्दपर्यायः।

अमृतामविद्यमानं मृतं (मरणं) यस्या सा अमृता, तां सनातनीममृतवन्मधुररसां वा³

कलामंशभूताम् -

काव्यालापश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च।

शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः॥⁴

1. वा0प0 1/2

2. उ0रा0 1/1

3. पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति इतिश्रुतिः।

4. वायु पु0 1/22/48

इतिवचनाद् देवतां देवरूपिणीं (समाराध्यां) वाचं वाणीं (काव्यम्) विन्देम प्राप्नुयाम, तिङ्पदमिदं तौदादिकस्य विद्लु लाभे इति धातोर्लिङि उत्तमपुरुषबहुवचनम्। 'वन्देमहि च तां वाणीम्' इति पाठो भवभूतिसम्मतो न प्रतिभाति। यतोहि "नमोवाकं प्रशास्महे" इत्यनेन पूर्वाद्धेन पूर्वकवीन् प्रति प्रणतिर्निवेदिता पुनरुत्तराद्धेन तेभ्यः काव्योचितवाणी अभ्यर्चिता। अतो विन्देम इति धातुरूपेणैव तस्य सार्थक्यं भवति। अत्रावधेयं यत्तस्यैवोत्तररामचरितस्यान्तिमे पद्येऽपि भवभूतिना स्वकीया परिणामप्रवृत्तिर्वर्णिता काव्यस्वरूपमपि वाल्मीकिकाव्यप्रणयनसदृशमेव प्रत्यपादि। तद्यथा

पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि सेयं कथा

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च।

तामेतां परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां बुधाः

शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतां प्राज्ञस्य वाणीमिमाम्॥¹

अत्रापि भवभूतिः 'परिणतां वाणीं' इति ब्रवीति। भारतीयसंस्कारसम्पन्नोऽयं कविः पितरौ गङ्गाञ्च सादरं प्रणमति। एवमेव रामकथायामपि तदीया आस्था दृश्यते। पद्येऽस्मिन् काव्यशास्त्रीयदृष्ट्या विचारिते सति काव्यप्रयोजनम्, हेतुः स्वरूपञ्च अभिव्यञ्ज्यन्ते। प्रयोजने उक्ता प्रीतिः, परनिर्वृत्तिमारभ्य हेतूक्तप्रतिभास्वरूपोक्तरसः, प्रयोजनोक्त-व्यवहारज्ञानोपदेशादि, हेतुगतनिपुणता, व्युत्पत्त्यादयः, स्वरूपगत शब्दार्थदोषाः गुणालंकारादयः, तदतिरिक्तं प्रयोजनोक्त-कीर्त्यादयः हेतुगताभ्यासः, स्वरूपम्, गद्यं, पद्यं, दृश्यं, श्रव्यमित्यादिविधाभिस्सहान्तः सम्बन्धानामनुमानमपि सम्भवमस्ति। एकस्य स्वरूपनिर्धारणे सति अन्यस्वरूपस्यापि निर्धारणं भवति। एतदर्थं काव्यप्रकाशस्य इदं स्थलं द्रष्टव्यमस्ति -

‘इहाभिधेयं सप्रयोजनमित्याह शब्दार्थयोर्गुणभावेन
रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणताया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणं
कविकर्म।’

अत्र भवभूतेः व्याकरणदर्शनसम्बन्धिता काव्यशास्त्रीयावधारणा
प्रस्फुटिता भवति या गंगा इव कल्याणकारिणी मनोहारिणी, रमणीया च
अस्ति।

अत्र भवभूतेः ‘पुनाति’ शब्दस्याशयः पवित्रयति लोकं पाठकं वा
श्रेयांसि कल्याणानि च वर्धयति (पुष्पाति विस्तारयति) इति विद्यते।

वाच्यवाचकसौभाग्यलावण्यपरिपोषकः।

व्यापारशाली वाक्यस्य विन्यासो बन्ध उच्यते।¹

‘शब्दब्रह्मविदः’, ‘प्राज्ञस्य’ इत्यनेनाशयो वर्तते शब्दतत्त्वार्थज्ञस्य
व्युत्पन्नस्य इति। द्वावेतौ शब्दौ काव्य हेतुं संकेतयतः।

महाकविर्भवभूतिः व्याकरणस्य सूक्ष्मवर्णनमेवं करोति -

कामं दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्त्तिं सूते दुहदो निष्पताति।²

अपि च शुक्लयजुर्वेदे ‘दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्’।³

वेदाङ्गव्याकरणमहत्त्वं प्रदर्शयन् आचार्यो पतञ्जलिः
व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि पञ्च इत्युक्तवान् - ‘रक्षेहागमलघ्वसन्देहाः
प्रयोजनम्’।⁴ अर्थात् रक्षा (वेदानां रक्षा), ऊहः (यथा- स्थानं विभक्तीनां
परिवर्तनम्), आगमः (निष्कारणं वेदाद्यध्ययनम्), लघुः (संक्षेपेण
ज्ञानम्), असन्देहः (सन्देहनिराकरणम्) इति। कविना प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेण
एतेषां प्रयोजनानां स्वरचनासु उल्लेखः व्यधायि -

भवभूतिः महाभाष्यस्य “रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्” इति
वाक्यस्याभिप्रायं महावीरचरिते उत्तररामचरिते च अनेकधा प्रकटितवान् -

1. कुन्तक 1/22

2. उ०रा० 5/31

3. शुक्ल यजुर्वेदः

4. महाभाष्ये पस्पशाह्निके।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा, परस्सहस्राः शरदस्तपांसि।

एतान्यदर्शन्गुरवः पुराणाः, स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि॥ ¹

अर्थात् ब्रह्मादिप्राचीनाचार्यैः वेदानां रक्षार्थं परःसहस्रवर्षाणि तपस्यां कृत्वा स्वतपोमयेन तेजसा अस्त्राणि इमानि दृष्टानि।

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः॥ ²

इत्यत्र कविः प्रकारान्तरेण “ऊहश्च तर्कः” इति लक्षयति। तन्मतानुरूपं निश्चिन्ततया व्यवहर्तव्यम्। निर्दोषता कथं भवितुं शक्यते? इत्यत्र ऊहः करोति कविः - यथा स्त्रीणां पवित्रताविषये जनाः दोष-दर्शिनः भवन्ति, तथैव वाग्विषये काव्यविषये चापि दोषदर्शिनो भवन्ति।

नटमाध्यमेन कविः शुद्धोच्चारणविषयं प्रबलीकरोति - “नटः - तेन हि निरूप्यतु राजः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिभावः” (उत्तररामचरितम्)। अनेन स्पष्टं भवति यत् शुद्धोच्चारणे कविरयम् सजगः सतर्कश्चासीत्।

भवभूतेरयं श्लोकः ध्यातव्यः -

शास्त्रे प्रतिष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी।

कालानुरोधः प्रतिभानवत्त्वमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु॥ ³

भवभूतिद्वारावर्णितेषु उपर्युक्तेषु गुणेषु व्याकरणस्य सर्वाणि प्रयोजनानि प्रकारान्तरेण समाहितानि भवन्ति।

महाकविः महाभाष्यस्य व्याख्यानतो ‘असन्देह’ इत्यस्याप्युल्लेखं करोति -

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां, ये व्याहारास्तेषु संशयो माभूत्।

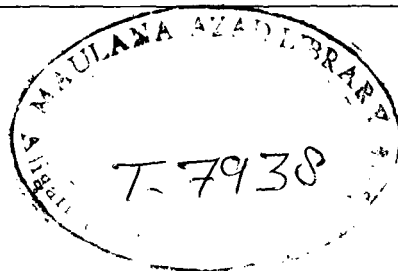
भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषिक्ता नैते वाचं विप्लुतार्था वदन्ति॥ ⁴

1. पस्पशाहिने-1

2. उ०रा० 1/5

3. 3. मा०मा० 3/11

4. उ०रा० 4/18

अर्थात् येषां हृदि ब्रह्मज्योतिः प्रकाशिता भवति एतादृशानां ब्राह्मणानां वचने सन्देहः न कर्तव्यः यतोहि एतेषां जिह्वायां मंगलमयी सिद्धिः निवसति। ते कदापि मिथ्यावचनं न कुर्वन्ति।

संक्षेपेण समेषां शब्दानां ज्ञानं 'लघूपायेन करणम्' इति व्याकरणस्य प्रयोजनं विद्यते। तत्रावन्तरूपेण भवभूतेः वचनम् -

यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवम्।

तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥ ¹

अत्र 'पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः' इत्यस्याभिप्रायः 'वेदादिशास्त्राणां व्युत्पत्तौ निपुणता' विद्यते। व्युत्पत्तिदक्षवैयाकरणाय विस्तृतं विषयं परिमिताक्षरे करणन्नाति कठिनम्भवति। प्रतीयते यद् भवभूतिः 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' इत्यन्वर्थतामपि स्वीकरोति अपि च 'वाचि विदग्धता' ² इत्युक्त्वा ज्ञानमेतत् परिपोषयति।

उत्तररामचरिते प्रयुक्तानां केषांचित् शब्दानामुपरि व्याकरणात्मिक-टिप्पण्यः द्रष्टव्याः -

वसिष्ठाधिष्ठिताः - वसिष्ठेन अधिष्ठिताः। अधि+स्था+क्त कर्मणि स्थाध्वोरिच्च ³ इत्यनेन आकारस्य स्थाने इकारः। अष्टावक्रः - अष्टसु अवयवेषु वक्रः = कुटिलः अष्टौ वक्राणि = कुटिलानि यस्य इति वा विग्रहः (अष्टनः संज्ञायाम्) ⁴ इति दीर्घः। परिरम्भैः=परि+रम्भ+भावे ⁵ घञ् विभक्तिकार्यम् (अत्र भेरशब्लितोः) ⁶ सूत्रेण नुम् भवति। आविवाहसमयात् आङ् मर्यादावचने ⁷ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, पञ्चम्यपाङ्परिभिः ⁸ इत्यनेन आङ्योगे पञ्चमी। त्रिमूर्धानोरणे - त्रयो मूर्धानो यस्य सः। यद्यपि द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ⁹ अनेन सूत्रेण समासान्तः 'ष' इति भूते 'त्रिमूर्ध्नः'

1. मा०मा० 1/10

4. पा०सू० 6/3/125

7. पा०सू० 1/4/59

2. मा०मा० 1/9

5. पा०सू० 3/3/93

8. पा०सू० 2/3/10

3. पा०सू० 1/2/17

6. पा०सू० 7/1/63

9. पा०सू० 5/4/115

रूपं भवितव्यं तथा च समासे कृते त्रिमूर्धाः भवितव्यम् किन्तु समासान्तविधिमनित्यं मत्वा त्रिमूर्धा (त्रिमूर्धन्) इति पदं भवति समासान्ते च त्रिमूर्धानः एवं भविष्यति। “अपवर्गे तृतीया”¹ सूत्रेण “परेण” इत्यत्र तृतीया विभक्तिरस्ति यदि परेण इति एनप्रत्ययान्तं स्यात्तर्हि “एनपा द्वितीया”² सूत्रेण तद्योगे द्वितीया विभक्तिः स्यात् किन्तु तत्र पञ्चमी अस्ति यदि च परेण कालवाचि पदे अपवर्गे तृतीया सूत्रेण तृतीया मन्यते तर्हि पञ्चमीप्रयोगः सार्थकः भवति।

मानुषाणाम् - मनोः अपत्यानि (जातिः) मनु+ञ्+पुषञ्+विभक्तिः, पक्षे मनु+यत्-मनुष्यः मनोजातावज्यतौ षुक् च³। प्रेयसि - प्रिय+ईयसुन्+विभक्तिः ‘प्रियस्थिरबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घ...’⁴ इति सूत्रेण “प्र” आदेशः विधीयते।

एतादृशेन व्याकरणज्ञानेन कवेः वैयाकरणत्वं सिद्धमभवति। कवि प्रयुक्तैः नूतनप्रयोगैः सिद्धान्तैश्च स्पष्टमस्ति यत् साहित्यमिव व्याकरणेऽपि कवेरसाधारणाधिकारः दृश्यते। सः स्वरूपकेषु एवम्भूतान् शब्दान्प्रयुज्जते यैश्छन्दसां श्रुतिमधुरता सर्वथा परिलक्ष्यते। कवेः व्याकरणपाण्डित्यं प्रदर्शनाय कश्चिदेव तत्स्थलं स्यात् यत्र नूतनशब्दप्रयोगो न भवेत्? एवञ्च स्वयंकृतप्रयोगैः व्यक्तसिद्धान्तैश्च तस्य श्रेष्ठवैयाकरणत्वस्य पुष्टिर्भवति।

.....

निरुक्तम्

वेदाङ्गेऽमुष्मिन् वैदिकशब्दनिर्वचनपद्धतिर्विवेचिताऽस्ति। आचार्यः सायणः निरुक्तशब्दस्य व्याख्यां एवं चकार - ‘अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्र तन्निरुक्तम्’ अर्थात् अर्थज्ञानाय स्वतन्त्ररूपेण येषां पदानां संग्रहो

1. पा०सू० 2/3/6

3. पा०सू० 4/1/169

2. पा०सू० 2/3/31

4. पा०सू० 6/4/157

सः एव 'निरुक्तम्' इत्युच्यते। एतन्निरुक्तं वेदाङ्गनिघण्टोः टीका विद्यते। 'निघण्टु' इत्यस्मिन् वेदस्य कठिनशब्दाः समाम्नाताः सन्ति। निघण्टौ पञ्चाध्यायास्सन्ति। अध्यायत्रय्यां नैघण्टुककाण्डेति नाम्ना प्रथितायां विभिन्नपर्यायवाचिनः शब्दाः संकलिताः सन्ति। यथा - पृथिवीवाचकाः 21 शब्दाः, मेघवाचकाः 30 शब्दाः, वाणीवाचकाः 57 शब्दाः, जलवाचकाः 100 शब्दाः। चतुर्थोऽध्यायः नैगमकाण्डमुच्यते अथवा एकपदिकाण्डमुच्यते यत्र एवम्भूताः कठिनवैदिकशब्दाः अस्पष्टाश्च वर्तन्ते येषां प्रकृतिप्रत्ययस्य यथार्थरूपं न ज्ञायते। पञ्चमोऽध्यायः दैवतकाण्डमुच्यते यत्र देवतानां वाचकशब्दाः परिगणिताः।

अस्य निघण्टोः भाष्यमेव निरुक्तमस्ति। निरुक्ते वैदिकशब्दानां निरुक्तिर्विद्यते। निरुक्तिशब्दस्यार्थः - व्युत्पत्तिः। निरुक्तकारानुसारेण सर्वेऽपि शब्दाः धातुजा एव वर्तन्ते।

अतः निरुक्ते धातुना सह विभिन्नप्रत्यायानां निर्देशं कुर्वता यास्काचार्येण शब्दानां व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता। स्वयं यास्काचार्यः निरुक्तस्य प्रतिपाद्यरूपेण पञ्चविषयान् उल्लिखति -

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।

धातोस्तदर्थतिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्।¹

अर्थात् वर्णागमः, वर्णविपर्ययः, वर्णविकारः, वर्णनाशः धात्वर्थ-सम्बन्धश्च एतत् पञ्चविधं निरुक्तं भवति।

महाकविर्भवभूतिः अन्यशास्त्राणीव निरुक्तस्य सैद्धान्तिकपक्षाणां स्पष्टमुल्लेखं नाकरोत् तथापि शब्दानां व्याख्यास्तथा तदर्थविषये यत्र-तत्र तेषामवधारणाऽपि द्रष्टुं शक्यते सहैव च शब्दज्ञानस्यापि तेषामनुमानं कर्तुं शक्यते। यथा -

यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्तते।²

1. निरुक्तम्।

2. उ०रा० 1/2

अत्र “ब्रह्माणम्” इति पदे श्लेषो विद्यते। अमरकोषे ब्रह्मणोऽर्थः विद्यते - ‘ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः’ अर्थात् ब्रह्मणो ऽर्थः - ब्राह्मणः अथवा ब्रह्मानामकः देवता। ‘ब्रह्माणम्’ शब्दस्य प्रयोगेणात्रोपमालंकार- व्यञ्जना भवति। अत्र व्यञ्जनायाः अस्याः अभिप्राय एवं भवति-सरस्वती यथा आत्मपतिब्रह्मणः अनुवर्तनं करोति तथैव एषा भवभूतिमप्यनुकरोति।

अत्र ‘ वश्येव’ इत्यनेनाशयः वशवर्त्तिनीति। एवञ्च सरस्वती कवेः वशवर्त्तिन्यासीत् इत्यभिप्रायः।

‘शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतां प्राज्ञस्य वाणीमिमाश्रयसे’ अनेन भवभूतेः शब्दविषयकज्ञानमनुमातुं शक्यते। मन्ये, तस्य सकाशं शब्दानां विशालः भण्डार आसीत्। कथनस्याभिप्रायः, असौ भवभूतिः जीवने अनेकशब्दकोषानां व्यवस्थितरूपेण अध्ययनं कृतवान् इति प्रतिभाति।

महाकविरसौ स्वरूपकेषु वैदिकशब्दानामप्युल्लेखं करोति। उत्तररामचरिते सः ‘ आम्नाय’ ‘समाम्नाय’ ‘अहवर’ ‘साक्षात्कृतं धर्माणो महर्षयः’ इत्यादीनां पदानामुल्लेखं करोति। निरुक्तकारः यास्कः प्रायशः कस्यचित् शब्दस्य व्युत्पत्तिकाले ‘कस्मात्’ शब्दस्य प्रयोगं विदधाति यस्यार्थः ‘कस्मात् धातोः’ इति। निरुक्ते अधिकांशतः वैदिकशब्दानां व्याख्या विद्यते। भवभूतिप्रयुक्तानां केषाञ्चित् पदानां निरुक्तदृशा निर्वचनं निभालनीयम् - यथा,

अध्वर्युः = अध्वरयुः। अध्वरं युनक्ति। अध्वरस्य नेता। अध्वरं कामयते इति वा। अपि वा अधीयाने ‘युः’ उपबन्धः। अध्वरः इति यज्ञानाम्। ध्वरति हिंसाकर्मा। तत्प्रतिषेधः। एकः अध्वर्युः भवति यः यज्ञस्य विधानं परिणामं करोति अर्थात् सम्पादयति। अध्वर्युः = अध्वरयुः (रेफस्थ अकारस्य लोपः) = अध्वरं युनक्तीति। अध्वरनेता अथवा अध्वरं कामयिता। (क्यङ् प्रत्ययः) अथवा अध्ययनार्थं युप्रत्ययो भवति। अध्वरशब्दः यज्ञस्य पर्यायः। अपि च “ध्वर” इति हिंसा, तन्निषेधः अहिंसा, स एव अध्वरः। आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयते अर्थात् वेदवाक्येन

अहिंसायाः ज्ञानम्भवति। 'साक्षात्कृतधर्माणो महर्षयः' अर्थात् साक्षात्कृतो धर्मो यैस्ते साक्षात्कृतधर्माणः। कथमेतन्निरुक्ताध्यायैकवचनसारांशः विद्यते-

'साक्षात्कृतधर्माण ऋषयोः बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्राहुः'॥

महाकविः भवभूतिः प्रकारान्तरेण अत्र निर्दिशति यद्यदि शब्देन अर्थविशेषसम्पादनं स्याच्चेत् तस्य प्रयोगः प्रयोजनं न साधयेत्।

गुणैः सतां न मम को गुणः प्रख्यापितो भवेत्।

यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः॥¹

अत्र ज्ञानमेव निधिर्यस्य = ज्ञाननिधिः अर्थात् ज्ञानमेव यस्य निधिः विद्यते एतादृशस्य गुरोर्नाम निर्वचनदृष्ट्या अन्वर्थकोऽस्ति इति प्रकारेण भवभूतिः ज्ञाननिधिशब्दस्य निर्वचनं कृत्वा वेदाङ्गनिरुक्ते स्वनैपुण्यं प्रदर्शयति।

एतदेव कारणं भवभूतिः आत्मानं 'शब्दब्रह्मविदः प्राज्ञः कविः' इत्युद्घोषयति मुक्तकण्ठेन। तन्मतेन विन्यस्तरूपेण परिणिता वाग् एव काव्यं विद्यते। यद्यपि भवभूतिः निजरचनासु वाचः विशिष्टतासूचकानां बहुशब्दानां प्रयोगमकरोत् येन काव्योचितवाचः काव्यस्वरूपं स्पष्टम्भवति पुनरपि निष्कर्षरूपेण (उ०रा० 7/21) श्लोकः शब्दकोषदृष्ट्याऽवलोकनीयः। भवभूतिमतानुसारं शब्दार्थस्थितिरेषा-

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति॥²

वायुपुराणे 'शब्दब्रह्मविदः' शब्दव्युत्पत्तिरित्थम् -

1. मा०मा० 1/9

2. उ०रा० 1/10

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥ ¹

भर्तृहरिः शब्दज्ञस्य महत्त्वमेवं प्रतिपादयति-

प्राप्ररूपविभागाया यो वाचः परमो रसः।
यत्तत्पुण्यतमं ज्योतिस्तस्य मार्गोऽयमाञ्जसः॥ ²

महाकविर्भवभूतिरपि प्रौढित्वमौदार्यमर्थ गौरवञ्चैवं प्रतिपादयति
यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवम्।
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥ ³

सन्दर्भेऽस्मिन् ध्वन्यालोकस्य इमाः पंक्तयः द्रष्टव्याः -
शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते।
वेद्यते स हि काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम्॥ ⁴

निरुक्तदृष्ट्या भवभूतेरधोलिखितश्लोकः दर्शनीयः -
ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते।
इष्टाय पूर्ताय च कर्मणेऽर्थान् दारानपत्याय तपोऽर्थमायुः॥ ⁵

निरुक्तकारः यास्कः 'अपत्याय' शब्दस्य व्युत्पत्तिः एवं विदधति
- अपत्याय = सन्तानाय, न पतत्यस्मादित्यपत्यमिति निरुक्ते यास्कः।
उत्तररामचरितस्य निम्नश्लोकोऽत्र ध्यातव्योऽस्ति यत्र कविः निरुक्तकारस्य
सैद्धान्तिकपक्षं स्पष्टरूपेण अप्रदर्शयन्नपि निजनिरुक्तशास्त्रप्रतिभानवत्त्वं
अप्रत्यक्षरूपेण सुस्पष्टयति -

अहो प्रासादिकं रूपमनुभावश्च पावनः।
स्थाने रामायणकविर्देवीं वाचं व्यवीवृधत्॥ ⁶

ओजप्रसादगुणाभ्यां युक्तरूपस्य सुप्रभावो भवति। रामायणप्रणेता-
वाल्मीकिर्महर्षिः सरस्वत्या समुचितस्थान एव प्रयोगं चकार-

1. वा0पु 1/23

3 मा0मा0 1/8

5. मा0मा0 1/5

2. वाक्यपदीये

4. ध्वन्यालोके

6. उ0रा0 6/20

श्लोकेऽत्र 'प्रासादिकम्, व्यवीवृधत्' इति शब्दद्वयस्य तात्पर्यम् - रामस्यानुपमता रूपेण विद्यते अर्थाद् रामस्य प्रत्यङ्गेन प्रसादगुणः प्रवाहितो भवति। दर्शकस्य मनस् तत्र प्रसीदति। तत्प्रत्यङ्गेषु सत्त्वगुणसाम्राज्यं परिदृश्यते।

अपि च "व्यवीवृत्" इति क्रियायाः तात्पर्यमस्ति - यस्य कविकाव्यस्यालम्बनमनुपमं स्यात् सत्त्वमार्गे च सर्वातिशायि स्याद् वस्तुतः तस्य एव कवेः वाणी सार्थका विद्यते। एष च कविः सरस्वत्याः उचितस्थाने अर्थात् समुचितालम्बने प्रयोगं करोति अत एव सः "शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतां प्राज्ञस्य वाणीमिमाम्" इत्युक्त्वा विरमति इति सम्भाव्यते।

एवं भवभूतेः रूपकेषु निर्वचनपाटवं नैरुक्तीनिपुणता च पदे पदे दृश्यते। यद्यपि साक्षाद् रूपेण निरुक्तसन्दर्भास्तत्र नोपलब्धास्तथापि पदप्रयोगेषु तस्य कौशलं नैरुक्तदृशा भृशं प्रशंसनीयमिति नात्र सन्देहलवः।

छन्दः

पाणिनीयशिक्षायां छन्दः वेदपुरुषस्य चरणत्वेन कल्पितम्। वेदाध्ययने वेदोच्चारणे चाचार्यैः छन्दोज्ञानमत्यावश्यकस्वीकृतम्। वैदिकसंहितानामधिकांशभागः छन्दोमय एव विद्यते। गद्येऽपि तत्र गेयतास्ति। प्राचीनपरम्परानुसारम्-'नाच्छन्दसि वागुच्चरति'¹ तथा 'छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति, न च्छन्दः शब्दवर्जितम्'² अर्थात् छन्दो विना वाक् एव नोच्चारिता भवति। अतः वेदार्थज्ञानाय छन्दसां महती उपयोगिताऽस्ति।

1. कृ०वृ० 7/2

2. ना०सा० 14/75

वेदज्ञेषु एषा धारणा बद्धमूलाऽस्ति यन्-मन्त्रर्षीन्, देवताः, छन्दांसि च अजानन् मन्त्रपाठः सर्वथा निरर्थकः।

महर्षिर्यास्कः छद् धातोः 'छन्दस्' शब्दस्य व्युत्पत्तिज्वकारः। तन्मते छन्दांसि वेदानामावरणानि सन्ति। वैदिकच्छन्दसामेतद् वैशिष्ट्यं यत्तानि अक्षरगणनायामाधृतानि, गुरुलघ्वादीनां न तत्र कोऽपि विचारः क्रियते। वैदिकच्छन्दांसि सप्त विद्यन्ते ' (1) गायत्री (2) उष्णिक् (3) अनुष्टुप् (4) बृहती (5) जगती (6) पङ्क्ति (7) त्रिष्टुप् इति भेदेन। छन्दांसि लौकिक-वैदिकभेदेन द्विविधानि भवन्ति। तत्र लौकिक-च-छन्दसामाविर्भावविषये भवभूतिः लिखति -

'वनदेवता-चित्रम् आम्नायादन्यत्र नूतनश्छन्दसामवतारः।' ¹

अत्र वनदेवतामाध्यमेन कवेः कथनस्याभिप्रायोऽस्ति यद् अनुष्टुप्छन्दसः प्रयोगः वेदोल्लिखितगायत्री-त्रिष्टुप्-जगतीत्यादिछन्दःसदृश एव विद्यते। लौकिकम् अनुष्टुप्छन्दस्तु वैदिकानुष्टुप्छन्दसो विलक्षं वर्तते यतो हि वेदे लघु-गुरुक्रमनियतो नास्ति।

अत्र वक्तुं शक्यते यत् अनुष्टुप्छन्दः इच्छति महाकविभवभूतिः, यतोहि अस्य आर्षच्छन्दसः सर्वाधिकप्रतिष्ठा रामायणे महाभारते च विद्यते। अन्यकवयो यथा अन्यान्यच्छन्दसां प्रयोगं कुर्वन्ति तथैवायं कविरपि। अन्येषां छन्दसामपि प्रयोगस्तदीयासु रचनासु नितरां मनोहारी दृश्यते। महावीरचरिते षोडशच्छन्दांसि, मालतीमाधवे च चतुर्विंशति छन्दांसि प्रयुक्तानि कविना। तथा च नामानि अनुष्टुप्, आर्या, इन्द्रवज्रा, उपजातिः, उपेन्द्रवज्रा, औपच्छन्दसिकः, वंशस्थः, वसन्ततिलका, शार्दूलविक्रीडितम्, शालिनी, शिखरिणी, स्रग्धरा, हरिणी, नर्दरकम्, वक्त्र-सुन्दरी आदीनि सन्ति।

भवभूतेः रूपकेषु प्रयुक्तच्छन्दसां संख्यामाधृत्य वक्तुं शक्यते यत् शार्दूलविक्रीडितम्, वसन्ततिलका, शिखरिणी छन्दांसि तस्य प्रियतमान्यासन्।

शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः महावीरचरिते (54) चतुःपञ्चाशद्वारं, मालतीमाधवे (32) द्वात्रिंशद्वारम्, उत्तररामचरिते च (25) पञ्चविंशतिवारम् प्रयुक्तमस्ति। अपि च वसन्ततिलकाच्छन्दसः प्रयोगो महावीरचरिते (24) चतुर्विंशतिवारम्, मालतीमाधवे (49) एकोनपञ्चाशद्वारम्, उत्तररामचरिते च (25) पञ्चविंशतिवारम् विद्यते। शिखरिणीछन्दोऽपि क्रमशः तदीयासु रचनासु बहुधा प्रयुक्तमस्ति। एतदतिरिक्तं भवभूतिः मन्दाक्रान्ता- स्रग्धरा- मालिनी- हरिणी- इन्द्रवज्रा- अनुष्टुप्-प्रहर्षिणी-पृथ्वी- त्यादिच्छन्दःस्वपि स्वदक्षत्वं प्रदर्शयति।

अनुष्टुप्लक्षणम् - अनुष्टुप् छन्दसः प्रत्येकस्मिन् पादे अष्टौ वर्णाः सन्ति। अत्र षष्ठो वर्णः गुरुः, पञ्चमश्च सदा लघुर्भवति। द्वितीयचतुर्थचरणे सप्तमो वर्णः लघु, प्रथम-तृतीययोश्च सप्तमः गुरुर्भवति। यथा चोक्तम् -

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः॥¹

उदाहरणम् -

किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति।

सङ्कटाः ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता॥²

आर्याछन्दसः लक्षणम् - इदं मात्रिकच्छन्दः। अस्य प्रथमे तृतीये पादे च 12, द्वितीयेऽष्टादश, चतुर्थे च 15 मात्राः भवन्ति-

यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि।

अष्टादशद्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽर्या ॥

उदाहरणम् :

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जडो जडात्परिभ्रष्टः।

परिकम्पिनः प्रकम्पी करान्मम स्विद्यतः स्विद्यन्॥³

1. छन्दोविंशटिका

2. उ०रा० 1/8

3. उ०रा० 3/41

इन्द्रवज्रा - “स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः”।

उदाहरणम् -

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि सम्बन्धिवियोगजानि।

दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि स्रोतः सहस्रैरिव सम्प्लवन्ते॥ ¹

उपजातिः - उपजातिच्छन्दसः प्रत्येकपादे 11 वर्णाः भवन्ति। छन्द एतत्
इन्द्रवज्रा- उपेन्द्रवज्रयोगेन भवति। कस्मिंश्चित् चरणे इन्द्रवज्रा भवति
कस्मिंश्चिच्च- उपेन्द्रवज्रा।

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः, उपेन्द्रवज्रा जतजास्तौ गौ।

उदाहरणम् -

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा परःसहस्रं शरदस्तर्पांसि।

एतान्यदर्शनगुरवः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि॥ ²

मातामहेन प्रतिषिध्यमानः स्वयं ग्रहान्माल्यवता दशास्यः।

अयोनिजां राजसुतां वरीतुं मां प्राहिणोन्मैथिलराजधानीम्। ³

औपच्छन्दसिकः -

‘विषमे ससजागुरुसमेचेत। समरायेण तुमालभारिणीयम्।

अर्थात् औपच्छन्दसिके प्रथमे तृतीये चरणे 11 वर्णाः भवन्ति।

उदाहरणम् -

विनिवर्तित एव वीरपोतः पृतनानिर्मथनात्वयोपहूतः।

स्तनयित्पुत्रवादिभावलीनामवमर्दादिव दृप्तसिंहशावः॥ ⁴

द्रुतविलम्बितः - ‘द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ’।

1. उ०रा० 4/8

2. 2.उ०रा० 6/15

3. म०च० 1/28

4. उ०रा० 5/8

उदाहरणम् -

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदां प्रथममेकरसामनुकूलताम्।

पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः प्रविशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम्।¹

पुष्पिताग्रा - 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो।

युजि च न जौ जरगाश्य पुष्पिताग्रा॥' अर्द्धसमवृत्तमिदम्।

उदाहरणम् -

तत्र उदयगिरेरिवैक एष स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरः कलावान्।

इह जगति महोत्सवस्य हेतुर्नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः॥²

पृथ्वी - 'जसौ जसयला वसुग्रह्यतिश्च पृथ्वी गुरुः'।

उदाहरणम् -

अयं हि शिशुरेककः समरभारभूरिस्फुर-

त्करालकरकन्दलीकलिशस्त्रजालैर्बलैः।

क्वणत्कनककिङ्किणीझणझणायितस्यन्दनै-

रमन्दमददुर्दिनद्विरदवारिदैरावृतः॥³

प्रहर्षिणी - 'त्र्याशाभिर्मजरगाः प्रहर्षिणीयम्'।

उदाहरणम् -

सक्रोधः प्रसभमहं पराभिघातादुद्भूतद्रुतगतिराततायिनं वः।

उत्पातक्षुभितमरुद्विघट्यमानो वज्राग्निर्द्रुममिव भस्मसात्करोमि॥⁴

मञ्जुभाषिणी - 'सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी'।

उदाहरणम् -

परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं दधती विलोलकवरीकमाननम्।

करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी विरहव्यथेव वनमेति जानकी॥⁵

मन्दाक्रान्ता - 'मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसनगैर्भोभनौ तौगयुग्मम्'।

1. मा०मा० 4/7

4. म०च० 3/21

2. मा०मा० 2/10

5. उ०रा० 3 4

3. उ०रा० 5/5

अर्थात् मन्दाक्रान्ताच्छन्दसि प्रतिपादे 17 वर्णाः भवन्ति - 1 मगणः, 1 भगणः, 1 नगणः, 2 तगणौ, 2 गुरू। अत्र 4-6-7 प्रतियतिविरामो भवति।

उदाहरणम् -

भूयोभूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तम्,
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्थ।
साक्षात्कामं नवमिवरतिर्मालतीमाधवं यद्-
गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति॥¹

मालिनी- 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः'

अर्थात् मालिनी च्छन्दसः प्रतिपादे 15 वर्णाः भवन्ति-2 नगणौ, 1 मगणः, 2 यगणौ। अत्र 8-7 प्रतियतिविरामो भवति।

उदाहरणम् -

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः,
कथमपि परिवारं प्रार्थनाभिः क्रियासु।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः।²

रथोद्धता - 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ'।

अर्थात् रथोद्धताच्छन्दसः प्रत्येकपादे 11 वर्णाः भवन्ति - 1 रगणः, 1 नगणः, 1 रगणः, 1 लघुः, 1 गुरूः।

उदाहरणम् -

जीवयन्निव ससाध्वसश्रमस्वेदविन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम्।
बाहुरैन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दि चन्द्रमणिहारविभ्रमः॥³

वंशस्थः - 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ'।

1. मा0मा0 1/10

2. मा0मा0 1/25

3. उ0रा0 1/34

अर्थात् वंशस्थस्य प्रत्येकपादे 12 वर्णाः भवन्ति - 1 जगणः, 1 तगणः, 1 जगणः, 1 रगणः।

उदाहरणम् -

कठोरपारावतकण्ठमेचकं वपुर्वृषस्कन्धसुबन्धुरांसकम्।

प्रसन्नसिंहस्तिमितं च वीक्षितं ध्वनिश्चमाङ्गल्यमृदङ्गमांसलः॥ ¹

वसन्ततिलका - 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः'

अर्थात् वसन्ततिलकाच्छन्दसः प्रत्येकपादे 14 वर्णाः भवन्ति - 1 तगणः, 1 भगणः, 2 जगणौ, 2 गुरू।

उदाहरणम् -

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं,

त्वं कौमुदी नयनोरमृतं त्वदङ्गे।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां,

तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण॥ ²

शार्दूलविक्रीडितम् - 'सूर्याश्वैर्यदिमः सजै सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्'।

अर्थात् शार्दूलविक्रीडित छन्दसः प्रत्येक पादे 19 वर्णाः भवन्ति - 1 मगणः, 1 सगणः, 1 जगणः, 1 सगणः, 2 तगणौ, 1 गुरूः। अत्र 12-7 यतिविरामः।

1. उ०रा० 6/25

2. उ०रा० 3/26

उदाहरणम् -

सम्भूयैव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते,
यत्रालोकपथावतारिणिरतिं प्रस्तौति नेत्रोत्सवः।
स त्वं नूतन एव कङ्कणधरः श्रीमान्प्रियश्चेतसो
हन्तव्यः परिभूतवान्गुरुमिति प्रागेव दूयामहे॥ ¹

शालिनी - 'मातौ गोचेच्छालिनी वेदलोकैः'।

अर्थात् शालिनीच्छन्दसः प्रतिपादे 11 वर्णाः भवन्ति - 1 मगणः,
2 तगणौ, 2 गुरू, अत्र 4-7 यति-अविरामोऽस्ति।

उदाहरणम् -

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं, कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः॥ ²

शिखरिणी - 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसमलागः शिखरिणी'।

अर्थात् शिखरिणीच्छन्दसः प्रत्येकपादे 17 वर्णाः भवन्ति - 1
यगणः, 1 मगणः, 1 नगणः, 1 सगणः, 1 भगणः, 1 लघुः, 1 गुरूः।
अत्र 6-11 प्रतियतिविरामो भवति।

उदाहरणम् -

मनोरोगस्तीव्रो विषमिव विसर्पत्यविरतं
प्रमाथी निर्धूमो ज्वलति विधुतः पावक इव।
हिनस्ति प्रत्यङ्गज्वर इव गरीयानित इतो।
न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती॥ ³

हरिणी - 'नसमरसलागः षड्गवेदैर्धैर्हरिणीमता'।

अर्थात् हरिणीच्छन्दसः प्रत्येकपादे 17 वर्णाः भवन्ति - 1 नगणः,
1 सगणः, 1 भगणः, 1 रगणः, 1 सगणः, 1 लघुः, 1 गुरूः। अत्र
6-4-7 यतिविरामो भवति -

1. म०च० 2/45

2. उ०रा० 5/31

3. मा०मा० 2/1

उदाहरणम् -

तुरगविचयव्यग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहसा मर्षात्प्लुष्टान् पुरा प्रपितामहान्।

अगणिततनूतापं तप्त्वा तपांसि भगीरथो

भगवति ! वत स्पृष्टानद्भिश्चिरादुददीधरत्॥¹

महाकविभवभूतिरूपकेषु येषां छन्दसां यावत्प्रयोगः विद्यते तेषां
अङ्गश्लोकानुसारं निम्नलिखिता स्थितिः प्राप्यते -

1- शार्दूलविक्रीडितम् - 1/13, 18, 25, 30, 34, 46, 54,
59। 2/6, 9, 13, 19, 20, 21, 22, 28, 32, 33, 36, 45 । 3/1,
3, 13, 35, 37, 40, 48 ॥ 4/6, 22, 25, 80, 38, 56, 57 । 5/1,
2, 18, 19, 21, 22, 23, 33, 37, 39, 51, 55, 63 । 6/1, 17,
20, 41 । 7/13, 41 । 1/8, 5/2, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 18, 19,
22, 28, 29। 6/3, 5, 19 । 8/6, 9, 10 । 9/7, 15, 16, 17, 32,
33, 34, 39, 43 । 10/123, 24, 25 ॥(मा०मा०)।

1/39 । 2/9, 16, 28, 29, 30 । 3/16, 37, 43, 45 । 4/15,
17, 20, 22, 24 । 5/6 14, 19, 27, 34, 35 । 6/18, 40 ॥ 7/21
(उ०रा०)।

2- वसन्ततिलका - 1/6, 7, 40, 55 । 2/29, 31, 34, 35,
38, 40 । 3/16, 22, 29 । 4/8, 12, 29, 55 । 5/29, 56, 61, 62।
7/3, 26(म०च०)।

1/6, 10, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 30, 33, 41। 2/8।
3/5 । 4/8 । 5/27, 32 । 6/4, 8, 9, 12, 13, 14, 17, 20 । 7/2,
3, 4 । 8/4, 5, 8, 14 । 9/1, 2, 3, 13, 22, 31, 36, 40, 45,
48, 51, 55 । 10/1, 9, 20, 21 (मा०मा०)।

1/7, 9, 14, 25, 26 | 2/10, 11, 22, 23 | 3/8, 11, 12, 21, 26, 28, 47 | 4/6, 23, 29 | 5/10, 11, 24, 33 | 6/7, 16, 19(उ०रा०)।

3- शिखरिणी - 1/11, 12, 43 | 2/15 | 3/24, 27, 36, 41 | 4/1, 18, 19, 52 | 5/5, 14, 28, 58 | 6/8, 15, 22, 30, 34, 36, 49 | 7/30 (म०च०)।

1/15, 17, 31, 32 | 2/1, 3, 7, 11, 12, 13 | 3/9 | 4/3, 4, 6, 9 | 5/30, 34 | 6/7, 15 | 9/8, 29, 46 (मा०मा०)।

1/28, 29, 33, 38 | 2/1, 2, 29, 27 | 3/13, 30, 40, 44 | 4/3, 10, 11, 12, 13, 14, 21 | 5/9, 16, 26 | 6/11, 14, 28, 30, 33, 35, 38, 39 (उ०रा०)।

4- स्रग्धरा - 2/16, 48 | 3/22 | 5/32, 44, 45, 53 | 6/4, 7, 10, 12, 25, 32, 33, 38, 48, 51, 56, 61 | 7/38, 42 | 1/21 5/4, 6, 16, 17 | 9/30 (मा०मा०)।

5- मन्दाक्रान्ता - 1/45, 2/2, 4, 25, 26, 3/23, 25, 26, 28, 34, 47, 6/37, 44, 45, 53 (म०च०) 1/3, 16, 36 | 2/5 | 3/12 | 4/2, 5/20, 6/2, 7/5, 8/2, 9/20, 25, 26, 47, 10/5 (मा०मा०)।

1/33, 2/13, 14, 25, 3/6, 15, 36, 38, 4/26, 5/12, 6/9, 22., 7/6(उ०रा०)।

6- इन्द्रवज्रा - 1/9, 62, 2/37 (म०च०)।

1/4, 5, 34, 3/4, 11, 4/5, 6/1, 10/13 (मा०मा०)।

1/11, 44, 2/3, 4/8, 6/27, 7/4, 17 (उ०रा०)।

1/1 (म०च०)।

7- अनुष्टुप् - 1/9, 13, 14, 5/12, 6/11, 9/52, 53, 10/4, 7, 19, 22 (मा०मा०)।

1/1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 12, 13, 16, 17, 19, 21, 22(उ०रा०)।

8- उपेन्द्रावज्जा - 1/11, 3/3 (मा०मा०)।

9- आर्या - 2/24, 6/58 (म०च०)।

1/12, 3/6, 6/10, 9/4, 50, 10/3, 10, 11, 12, 14, 17 (मा०मा०)।

3/41, 6/13 (उ०रा०)।

10- हरिणी - 1/51, 2/11, 30, 3/17, 4/28 (म०च०)

1/18, 37, 2/2, 3/2, 5/5, 26, 6/6, 9/10, 11, 12, 42, 10/15 (मा०मा०)।

1/20, 23, 2/4, 3/22, 24, 31, 32, 4/19, 5/28 (उ०रा०)।

1/8, 2/27, 44, 49, 3/4, 5, 5/40, 41, 6/27 (म०च०)।

11- मालिनी - 1/23, 25, 28, 29, 42, 2/9, 3/8, 14, 16, 4/10, 5/1, 6/16, 8/1, 12, 13, 9/5, 6, 24, 28, 54 (मा०मा०)।

1/24, 26, 27, 2/20, 21, 3/5, 19, 23, 25, 48, 5/2, 3, 13, 6/12, 24, 26 (उ०रा०)।

12- मञ्जुभाषिणी - 2/4, 3/7, 5/8, 9/9, 44, 49 (मा०मा०)।

1/18, 3/4, 6/4, 17, 41 (उ०रा०)।

13- पुष्पिताग्रा - 3/30, 4/32, 6/47 (म०च०)।

2/6, 10, 3/15, 5/15, 10/2 (मा०मा०)।

3/18, 20, 4/4, 5/4, 6/8 (उ०रा०)।

14- द्रुतविलम्बित - 3/10, 4/7, 8/11, 10/16 (मा०मा०)।

3/27, 4/15 (उ०रा०)।

15- माल भारिणी - 3/13 (मा०मा०)।

5/8 (उ०रा०)।

16- प्रहर्षिणी - 1/44, 3/21, 4/15, 5/3, 15/14, 26
(म०च०)।

3/17, 4/1, 5/3, 9/14 (मा०मा०)।

1/30, 31, 40, 49, 3/6, 15, 36, 39, 4/26, 5/1, 18,
7/6(उ०रा०)।

17- पृथ्वी - 2/23, 5/26, 6/9, 7/5 (म०च०)।

3/18, 8/7, 9/35, 88 (मा०मा०)।

5/5, 6/1, 37 (उ०रा०)।

18- शालिनी - 7/21 (म०च०)।

6/18, 9/37 (मा०मा०)।

1/42, 3/2, 4/18, 5/30, 32 (उ०रा०)।

19- वंशस्थ - 7/1, 10/6 (मा०मा०)।

6/25 (उ०रा०)।

20- रथोद्धता - 8/3, 9/21, 10/18 (मा०मा०)।

1/34, 37, 45 (उ०रा०)।

21- उपजाति - 1/28, 5/16, 57, 6/43 (म०च०)।

9/27 (मा०मा०)।

1/10, 2/6, 3/35, 42, 4/16, 6/15, 27 (उ०रा०)।

22- नर्दटकम् - 5/31, 9/18 (मा०मा०)।

23- सुन्दरी - 9/19 (मा०मा०)।

24- अपरवक्त्रम्- 9/23 (मा०मा०)।

अतो वक्तुं शक्यते यत् कविरयं छन्दोयोजनप्रक्रियायां नैपुण्यं
बिभर्ति। कालिदासः षट्सु छन्दःसु, भारविः द्वादशच्छन्दःसु, माघः
षोडशच्छन्दःसु, भवभूतिश्च नवदशच्छन्दःसु स्व-स्ववैशिष्ट्यं
प्रदर्शितवन्तः। इत्थं छन्दोदृशा भवभूति विशिष्टः कविः यो हि पूर्वान्
प्रसिद्धान् कवीन् अतिशेते।

ज्योतिषशास्त्रम्

ज्योतिषवेदाङ्गस्यापि विशिष्टं महत्त्वं विद्यते। यज्ञानुष्ठानाय कालादि-
ज्ञानार्थमस्योपयोगित्वं वर्तते। वेदाङ्गस्यास्य निर्माणं वैदिककाल एवा-
भूदित्यत्रानेकानि प्रमाणानि प्राप्यन्ते। ऋग्वेदे अनेके मन्त्रा विद्यन्ते येभ्यः
ऋषीणां ज्योतिर्विज्ञानविषयकं ज्ञानं सुव्यक्तम्भवति। मलमासः,
सूर्यग्रहणरीतिः, सूर्यस्य दक्षिणायने सति वर्षर्तुः प्रभृत्युल्लेखप्रसङ्गाः
परिलक्ष्यन्ते। यज्ञविधाने ज्योतिषशास्त्रस्य महत्त्वं सर्वमान्यम्। यज्ञसम्पादनाय
उचितकालस्य मुहूर्तस्य च आवश्यकता भवति। नक्षत्रम्, तिथिः, पक्षः,
मासः, ऋतुः, वर्षः आदिविषयाः अनेनैव शास्त्रेण ज्ञायन्ते। ब्राह्मण
क्षत्रियेभ्यः भिन्न-भिन्नर्तुषु वैदिकयज्ञानां विधानमस्ति। ज्योतिषमहत्त्व
विषये उच्यते -यः ज्योतिषं सम्यग् जानाति स एव यज्ञस्य यथार्थरूपं
जानाति। तथा चायं श्लोकः -

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानि पूर्वा विहिताश्च यज्ञाः।

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम्॥ ¹

यज्ञविधानविषये कविरनेकत्र चर्चा करोति। अतः वक्तुं शक्यते यत्
कविः ज्योतिषज्ञानेनापि सुपरिचित आसीदिति। अपि च
ग्रह-मास-ऋतु-शकुनादीनामपि उल्लेखस्तस्य रूपकेषु बहुधा प्राप्यते यश्च
ज्योतिषज्ञानपरिचायक एव। तथा च द्रष्टव्यम् -

भोः भोः! यदा तावदत्र भवतः पौलस्त्यकुल-
धूमकेतोर्महाराजरामस्यायं पट्टाभिषेकसमयो रात्रिन्दिवमसंहतानन्दनान्दीकः
तत्किमिदानीं विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि। ²

भवभूतिरत्र “धूमकेतोः” “पट्टाभिषेकसमयः” इति पदद्वयं
प्रयुङ्क्ते। धूमकेतु उत्पातग्रहार्थकः। धूमकेतुः लोके पुच्छलतारा इत्युच्यते।
यत्र देशे प्रदेशे वा दृश्यते तस्य महान् विनाशोऽथवा नैके उत्पाता
प्रादुर्भावन्ति तत्र इति

1. वेदाङ्गज्योतिषश्लोक-3

2. उ०रा० प्रस्तावना

सुनिश्चितम्। रामस्य जन्म एव रावणविनाशाय अभवत्। केचन विद्वान्सः धूमेकेतोरर्थः अग्निरिति कुर्वन्ति परं नात्र कवेरभिप्रायः, स्याच्चेत् वाक्यम् एवं स्यात् - पौलस्त्यवंशधूमकेतोः। अग्निः वंशे ज्वलिति न च कुलो।

अमरकोषे उक्तम् - “केतुर्द्युतौ पताकायां ग्रहोत्पातारिलक्ष्मसु” शास्त्रेषु केतुः क्षितीशानां सर्व विनाशकर्त्ताग्रहः। अर्थात् ‘केतु’ इति विशेषप्रकारकः ग्रहः मन्यते, यस्याकाश उदयो विनाशसूचकोऽस्ति।

पट्टाभिषेकसमयः - अत्र पट्टस्यार्थः -स्वर्णमुकुटः, यश्च राज्याभिषेकसमये धार्यते, समयस्यार्थः मुहूर्तः आचारो वा। मुहूर्तस्य विचारः ज्योतिषद्वारा क्रियते। एतत्कालगणनान्तर्गतमायाति। अमरकोषे समयस्य कृते - “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यस्ति।

रामद्वारा शम्बूकं प्रति एतत्कथनं ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या उपयोगि विद्यते -

रामः -“भद्र ! शिवास्ते पन्थानो देवयानाः।

प्रलीयस्त्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः”॥¹

भवभूतिरत्र “देवयान” इति शब्दं प्रयुङ्क्ते। टीकायां पुण्यलोकप्रयाणोपयोगिनः देवयाननामकाः। ते च “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासाः उत्तरायणम्” इति वीरराघवः। अत्र वीरराघवः “उत्तरायण” चर्चा विधत्ते। उत्तरायणं दक्षिणायनं च ज्योतिषशास्त्रेणैव ज्ञातुं शक्यते यत्र शुभाशुभे विचारः क्रियते। अत्र वीरराघवमन्तव्येन श्रीरामः यदा शम्बूकवधञ्चकार तदा सूर्यस्थितिः उत्तरायणाऽसीत्, या च शुभफलदात्री आसीत्।

भवभूतिः उत्तररामचरितस्य एकस्मिन् स्थाने सीतालक्ष्मणयोः संवादे “मन्वन्तरपुराणस्य” इति निगदति -

1. उ०रा० २/२२ इत्यतः पूर्वम्।

यथा लक्ष्मणः - “अथैतन्मन्वन्तरपुराणगृध्रराजस्य तत्र भवतस्तातजटायुषश्चरित्रविक्रमोदाहरणम्”।¹

प्राचीनर्षयः अङ्गगणित-रेखागणित-बीजगणितादिकं ज्यातिषान्तर्गते अङ्गीकुर्वन्ति। वस्तुतः शतोत्तरगणनाक्रमः शून्यस्य चाविष्कारः अस्माकं ऋषीणां महती उपलब्धिः। अत्र मन्वन्तरशब्दः अंकज्योतिषान्तर्गते समाहितोऽस्ति। चतुर्दश च मन्वन्तराणि। मनुराज्यस्यैकैकः कालः मन्वन्तरमुच्यते। इदानीं सप्तमं वैवस्वतमन्वन्तरं प्रचलति। चतुर्णां युगानां एकः चतुर्युगः कथ्यते। एकसप्ततिचतुर्युगाणामेकं मन्वन्तरं भवति। मन्वन्तरमेकं 432000 वर्षप्रमाणं भवति।

गणितज्योतिषदृष्ट्या भवभूते एषोऽपि स्थलः ध्यातव्यः यत्र सः कल्पापेक्षशब्दं प्रयुज्जते -

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमः श्यामैर्नभो जृम्भकै-

रुत्तप्तस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः।

कल्पापेक्षकठोरभैरवमरुद्व्यस्तैरविस्तीर्यते

मीलन्मेघतडित्कडारकुहरैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव॥²

एकस्मिन् कल्पे सहस्रैकमहायुगाः भवन्ति। एकस्मिन्महायुगे सतयुग-त्रेता- द्वापर-कलि एता चतुर्युगाः भवन्ति। कल्पश्चैकः - 432000000 मानवीयवर्षप्रमाणं भवति। अयं ब्रह्मणः एकः दिवसः, एतावद् वर्षाणामेव ब्रह्मणः एका निशा भवति।

महाकविर्भवभूतिः अभिप्रायमाध्यमेन एकस्मिन् प्रसंगे चक्रचर्चां मकरोत् सीतायाः निर्वासनप्रसंगे -

न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः।

नाहं न जनको नाग्निर्नानु वृत्तिर्न सन्तति ॥³

1. उ०रा० 1/30 इत्यतः पश्चात्

2. उ०रा० 5/14

3. उ०रा० 7/5

अर्थात् बाल्यावस्थायां सीतारामयोः पाणिग्रहणं न केनापि प्रमाणी कृतमस्ति। भवभूतिः श्लोके - पीडितः, पाणिः, “नाहं न जनकः”, “नाग्निः”, “वृत्तिः”, “सन्तति” इत्यादिशब्दानां प्रयोगमकार्षीत् येषामभिप्रायस्तु इत्थं -

रामः न कदापि एतच्चिन्तयति यत् पृथिवीमातुः पवित्रसन्ततेः सीतायाः परित्यागः उचितमस्ति न वा। अग्निञ्च साक्षीकृत्य विवाह संस्कारोऽभूत् तद्विषयेऽपि न तेन चिन्तितम्, सीतायाः सन्तानविषयेऽपि विचारो न कृतः। इति सर्वस्यापि कथनस्याभिप्रायो यद् भगवान् रामः अत्र सर्वेषु विषयेषु न किञ्चित् चिन्तयति यतो हि भाग्यचक्रं न कदापि विरम्यते। यथा भाग्यं तथा गतिः। भाग्यन्नास्ति चेद् ग्रहनक्षत्रादयोऽपि न किञ्चित्कर्तुमर्हन्ति। एतत्सर्वोऽपि विचारः ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्यैव कर्तुं शक्यते। अयमेव सङ्केतोऽत्र भवभूतिना प्रस्तुतः।

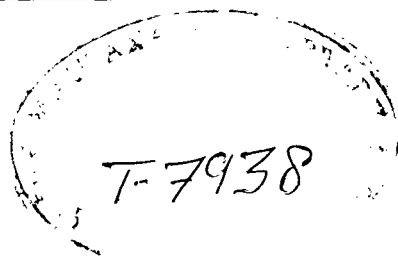
भवभूतिः स्वरूपकेषु शकुनापशकुनविषयेऽपि संकेतं चकार -

विवृण्वतेव कल्याणमान्तरङ्गेन चक्षुषा।

स्फुरता वामकेनापि दाक्षिण्यमवलम्ब्यते।¹

अभिप्राय एषः - “वामं शरीरं सव्यं स्यात्” इति अमरकोषे उक्तम्। स्त्रीणां वामाऽक्षिस्पन्दः शुभसूचकः इति सामुद्रिकाः। अर्थात् स्त्रीणां वामनेत्रस्पन्दनं शुभलक्षणं भवति। दाक्षिण्यम् = दक्षिणत्वम् अथ च अभीष्टकार्यसिद्धिसूचकत्वेन औदार्यम्। अत्र संशययुक्ताऽशया मम वामनयनस्पन्दनेन मालतीमाधवयोः परिणयरूपं कल्याणं सूचयतीति तात्पर्यार्थः।

भवभूतिरेकत्र भवितव्यता अर्थात् नियतिरेव प्राणिनां शुभाशुभसूचिका इति कथयति -

सन्तापसन्ततिमहाव्यसनाय तस्या-

मासक्तमेतदनपेक्षितहेतुचेतः।

प्रायः शुभञ्च विदधात्यशुभञ्च जन्तोः

सर्वङ्गेषा भगवती भवितव्यतैव॥¹

अर्थात् मम चित्तं सन्तापपरम्परारूपमहाविपत्तये किमपि नापेक्षते, तस्यां ललनायामासक्तमिदम्। सर्वकषा भगवती भवितव्यतैव हि प्राणिनां शुभाशुभविधानं करोति।

टीकायामेव प्राप्यते - भवितव्यता एव - नियतिरेव, प्रायः = बाहुल्येन, जन्तोः = प्राणिमात्रस्य, शुभम् = इष्टफलम् अशुभं च = अनिष्टफलञ्च विदधाति = करोति, उत्पादयतीति भावः।

यथेष्टसाधने वयं न स्वतन्त्रास्तथाऽनिष्टप्रतीकारेऽपि। कर्मवशाद्यदुपनतं तदवश्यमनुभोक्तव्यमित्यर्थः। उक्तञ्च -
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्²। इति
पुरानुष्ठिता कर्मसन्ततिरेव नियतिपदवाच्या। कर्ममहिमा गरुडपुराणे
इत्थं प्रतिपादिता -

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे

विष्णुर्येन दशाऽवतारगहने क्षिप्तो महासंकटे।

रुद्रो येन कपालपाणिरमरो भिक्षाटनं कारितः

सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे॥³

एवञ्च तस्यां मदीयाऽसक्तिर्विपन्निमित्तभूतेति जानन्नपि कर्मवशान्मनोऽन्यथाकर्तुं न शक्नोमि, त्वं तु यथोचितमाचरेति भावः।

महाकविर्भवभूतिः शुक्ल-कृष्णपक्षयोर्नक्षत्रद्वारा भाविप्रभावमपि जानाति स्म। रोहिणीनक्षत्रस्वामी चन्द्रमा भवति -

1. मा0मा0 1/26 तत्र वीरराघवः

2. नीतिसंग्रहः

3. गरुडपुराणम्

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी।

दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यतः॥¹

अत्र रात्रिशब्देन कवेराशयः शुक्लपक्षरात्रिः, कृष्णपक्षरात्रिरिति विद्यते। गगने = आकाशे अखण्डकलः = सम्पूर्णकलः, मद्द्वैरात्कालनियमं परिहाय षोडशकलोपेतः इति भावः। शशी = शशधरः विप्रयुक्तजनदाहपातकरूपेण शशाऽख्येन धूमेनाऽऽङ्कितः इति भावः। ज्वलतु दहतु एवं च मदनः - कामदेवः, दहतु - ज्वलतु, शशिनैव उद्दीप्तो मदनोऽपि मां दहत्विति भावः। मृत्योः = मरणात् परेण-अधिकम्, परेणेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्। किं वा किं विधास्यतः-करिष्यतः षोडशकलाविलसितः शशधरस्तदुद्दीप्तः कुसुमेषुः च दाहतो विप्रयुक्ताया मम मरणादधिकं किं करिष्यतः तच्च मरणं मयाऽङ्गीकृतमेवेतिभावः। ननु साहसचरणेन मरणशङ्कं व्यपेयादिति भावः विद्यते।

भवभूतेरनेन श्लोकेन चन्द्रग्रहणस्थितिं प्रकारान्तरेण प्रकटयति

झटित्येवोत्तप्तद्रुतकनकसिक्ता इव दिशः

पिशङ्गत्वात्संध्यान्तरित इव निर्भाति दिवसः।

ज्वलत्केतुव्रातस्थगितमिव दिव्यास्त्रनिचितं

नभो नैरन्तर्यप्रचलिततडित्पिञ्जरमिव॥²

अर्थात् द्रुतकनकसिक्ताः दिशः पीतवर्णा भवन्ति, सान्ध्यरागयुक्त इव दिवसोऽपि पीतः, केतुसमुदयेन पूर्ण इव दिव्यास्त्रव्याप्ताकाशचलितविद्युत्पूर्ण इवावलोक्यते। अत्र “केतुसमुदायपूर्ण” इतिकथनस्याभिप्रायः पूर्णचन्द्रग्रहणसदृशदर्शनं विद्यते।

उपसंहाररूपेणात्र निगदितुं शक्यते यन्महाकविरेषः ज्योतिषशास्त्रवेत्ताऽसीत्। स्वरूपकेषु ग्रहादीनां यत्र तत्र प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेण विवेचनं संकेतं वा करोति।

1. मा0मा0 2/2

2. मा0च0 1/43

तृतीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

धर्मस्य तत्त्वम् अर्थः स्वरूपञ्च -वैदिककालादारभ्य अद्यावधिपर्यन्तं संस्कृतविद्वान्सः, महाकवयश्च भारतीयसाहित्यं प्रति आस्थावन्तः दरीदृश्यन्ते। अप्रतिमो भारतीयसमाजः अतिप्राचीनत्वात् सार्वभौमत्वाद् वैविध्येऽप्येकदृष्टिवत्त्वाच्च। अध्यात्मजगत्प्रति चिन्तनपरास्तत्त्वचिन्तकाः जगज्जीवने, आत्मापरमात्मानौ च विवेचयन्ति सूक्ष्मतया। भौतिकसम्पन्नतायै अपि ते सर्वदा नीतिपूर्णोपायानिर्दिशन्ति। सामाजिकस्तरे सत्यपि वर्णभेदे जातिभेदे वा भावनात्मकैकतापरिचायनं भारतीयसमाजस्य वैशिष्ट्यं विद्यते। कथनभावोऽयं यद् भारते समाजव्यवस्थायाः बाह्यरूपं सोपानात्मकं प्रतीयते किन्तु जीवनस्य आन्तरिकः प्रवाहः सदा समतायाः भावभूमिमभिषिञ्चति। 'आत्मवत् सर्वभूतेषु' इति भारतीयसमाजव्यवस्थायाः चरमोत्कर्षः।

भारतीयास्तत्त्वचिन्तकाः भारतीयां संस्कृतिं न कस्यामपि परिधौ सीमिताङ्कुर्वन्ति। यतोहि संस्कृतेः कापि निश्चिता परिभाषा न विधातुं शक्यते। तस्या अनुभूतिमात्रं भारतीयतत्त्वचिन्तककृतिषु, दर्शनेषु, उदाहरणेषु कर्तुं शक्यते। एतदेव कारणम्, यत् कस्मिंश्चिद् भूभागस्य निवासिनः, निवासस्य दीर्घावधिः, तेषां निवासिनां रीतिनीतयः, आहारव्यवहारौ, परिधान-प्रसाधनानि, राजनीति- अर्थनीति- शिक्षा-भाषा-संस्कृति-कलाश्च एतत्सर्वं संस्कृतौ समाविशन्ति। धर्मः संस्कृतिश्च मिथः पूरकौ। भारतीयसंस्कृतौ धर्मानुस्यूतत्वाद् आध्यात्मिकी भावना, सहिष्णुता, त्यागः, परोपकारः, सत्यम्, नैतिकता, सदाचारः, पुनर्जन्म, मोक्षः, अभयत्वभावना, कर्तव्यं प्रति सजगतादिषु सर्वत्रैव धार्मिकीभावना परिव्याप्ताऽस्ति।

एवञ्च व्यष्टिरूपेण धर्मस्य विभिन्नाः परिकल्पनाः कर्तुं शक्यन्ते किन्तु समष्टिरूपेण ताः सर्वाः अपि कल्पनाः धर्मे समाहिता भवन्ति।

महाकविर्भवभूतिः रूपकत्रयं विरचितवान् - महावीरचरितम्, मालतीमाधवम्, उत्तररामचरितम् चेति। तत्र महावीरचरितस्य कथानकं

रामायणाश्रितं विद्यते। मालतीमाधवस्य कथानकं कविकल्पनाप्रसूतम्,
उत्तररामचरितस्य च कथानकं रामायणस्य उत्तरार्द्धाश्रितं वर्तते।

महर्षिवाल्मीकिमते जीवनस्य सर्वोच्चादर्शो वर्तते धर्मः। धर्मस्य
महत्त्वम्प्रतिपादयन् स निर्दिशति-

धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम्॥¹

अपिच-

धर्मादर्थः प्रभवते धर्मात्प्रभवते सुखम्॥

धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत्॥²

सत्यमेव कविदृष्ट्या धर्ममूलम्। सत्यमेव ब्रह्म। सत्ये सर्वं
प्रतिष्ठितम्, सत्यमेवेश्वरः, समस्तजगन्मूलं सत्यमेव -

आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः।

सत्यमेकं परं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः।

सत्येनैवाक्षया वेदाः सत्येनावाप्यते परम्³

सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये पदाश्रिता सदा।

सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम्॥⁴

भवभूतेः रचनासु रामायणोक्तधारणा सर्वत्रैव अन्वर्थतया दृश्यते।
असौ महाकविः कथावस्तुविन्यासं धार्मिकमान्यतापरिप्रेक्ष्ये एव विदधाति।

कवेर्मनसि समाहिताः धार्मिकाः सिद्धान्ताः तद्रूपकेषु सर्वत्रैव
परिदृश्यन्ते। पात्राणां संवादे, सूक्तिषु च बहुधा स्थितिरेषाऽवलोक्यते। तस्य
रूपकद्वयस्य तत्कालीनविद्वत्समाजे न वाञ्छिता प्रतिष्ठा सम्प्राप्ताऽऽसीत्,
यस्याभिस्वीकृतिः तेनैव मालतीमाधवे निम्नरूपेण प्रकटिता-

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम तु कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी॥⁵

1. रा0 2/21/41

2. रा0 2/9/30

3. रा0 2/14/37

4. रा0 2/9/13

5. मा0 मा0 1/8

उत्तररामचरितम् तु सहृदयसुजनहृदयसंवेद्यनाटकमस्ति। यद्यपि धर्मतत्त्वविवेचनं कवेर्नास्ति परमं लक्ष्यं, किन्तु तन्नाट्येषु धर्मशास्त्रीयतत्त्वानां समावेशः सहजतया संजातः।

तत्र को नाम धर्मः? इति जिज्ञासायां श्रूयते धारणात् धर्म इति। धृञ् (धारणे) धातोः सिद्ध्यति उणादिसूत्रेण (अर्त्तिस्तुसुहु०) मन्प्रत्यये कृते। सार्वधातुकार्धधातुकयोः सूत्रेण च गुणः। अन्याश्चास्य व्युत्पत्तयः -- 'ध्रियते असौ इति धर्मः' अथवा 'ध्रियतेऽनेन' तम् 'ध्रियन्ते भावाः (पदार्थाः) येन वा सः धर्म' इति।

धर्मस्य स्वरूपम्- सनातनकालादेव धर्मः भारतीयसमाजस्य प्रमुखतमः पालनीयकर्तव्यत्वेन स्वीकृतोऽस्ति। वेदोपनिषद्- दर्शन- स्मृति- पुराण- धर्मसूत्र- गृह्यसूत्र- रामायण- महाभारतादिग्रन्थेषु अस्य स्वरूपस्य सुस्पष्टीकरणमस्ति। 'शब्दप्रमाणकाः वेदा' इति भारतीयपरम्परायां स्वीकृतम्। भारतीयतत्त्वज्ञानं, संस्कृतिः, धर्मशास्त्रादीनामुपजीव्यग्रन्थाः वेदा एव। विश्वसाहित्यस्य प्राचीनतमेऽस्मिन् वेदनामग्रन्थे धर्मसाक्षात्कर्तारः ऋषयः समग्रतत्त्वज्ञानं संगृहीतवन्तः -

'साक्षात्कृतधर्माणो ऋषयो बभूवु इति।'

वेदशब्दव्याख्यां कुर्वता सायणाचार्येणोक्तम् -

'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः।'¹

ऋग्वेदे (1-22-18) धर्मशब्दो धार्मिकाचारप्रतिपादकोऽस्ति। वैशेषिकधर्मसूत्रे 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयस सिद्धिः स धर्मः' इत्युक्तम्। वस्तुतः धार्मिककर्माणि मनुष्यस्य मोक्षसाधनानि भवन्ति। मनुना धर्म एवं विश्लेषितः -

1. पा०सू० 7/3/84

2. ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम्।

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।

आचाराश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च॥¹

तत्रैव अन्यस्मिन् स्थले तु -

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥²

तथा च वसिष्ठस्मृतौ -

श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः।³

याज्ञवल्क्यस्मृतौ तु -

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।

सम्यक् संकल्पः यः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्॥⁴

गौतमधर्मसूत्रे -

वेदधर्ममूलम्। तद्विदां च स्मृतिशीले।⁵

आपस्तम्बधर्मसूत्रे -

धर्म यज्ञः समयः प्रमाणं वेदाश्च।⁶

सर्वतन्त्रपदार्थलक्षणसंग्रहनामके ग्रन्थे धर्मस्य अनेकानि लक्षणानि उक्तानि- “अन्याश्रितत्वे सति स्वतन्त्रताशून्यो धर्मः”, “विहितकर्मजन्यः धर्मः”, “दम्भं विना यः क्रियते स धर्मः”, “अलौकिकभोग साधनत्वेन विहितक्रिया धर्मः” “वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्मः”, “धरति लोकान् इति धर्मः”, “ध्रियते अनेन इति धर्मः”।, सत्याज्जायते, दयया दानेन च वर्धते, क्षमायां तिष्ठति क्रोधान्शयति। महाभारतेऽपि नैकानि धर्मलक्षणानि प्रोक्तानि यथा-

1. मनु0प्रथमाध्याये

2. तत्रैव

3. वसि0 1/6

4. याज्ञ0 1/5

5. गौ0घ0 1/2

6. आ0ध0सू0 1/3

‘अहिंसा परमोधर्मः’, ‘परोपकार एव धर्मः’, ‘सत्यमेव धर्मः’,
‘शठे शाठ्यम्’ इत्यादीनि परमन्ते ‘धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्’ इति
निगदितम्।

धर्मविषयकविसंवादिवाक्यानाम् अथवा एकाङ्गिवाक्यानामालोके
निष्कर्षरूपेण उद्घोषितं प्राचीनैः -

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।

परोपकारः धर्माय पापाय परपीडनम्॥ इतिदिक्।

अग्रे महाकाविभवभूतिरूपकेषूपलब्धधर्मशास्त्रीयाणामथ च
पौराणिकतत्त्वानाम् अन्वेषणं समीक्षणं च विधास्यते।

भवभूतेरीश्वरीयाऽस्था - सनातनधर्मम्प्रति महाकवेः आस्था दृढा
दृश्यते। वेदप्रचोदिते धर्मे आस्थवता कविना नानाप्रकारेण देवीदेवताविषये
स्वकाव्येषु आस्था व्यक्ता। एकत्र सः निराकारम्प्रति श्रद्धाञ्जलिमर्पयति
अन्यत्र च शिवगणेशरामादींश्चापि अर्चयति। रामं प्रति तदीयास्था -

प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कवीनां

यत्पावनं रघुपतेः प्रणिनाय वृत्तम्।

भक्तस्य तत्र समरंसत मेऽपि वाच-

स्तत्सुप्रसन्नमनसः कृतिनो भजन्ताम्॥¹

अपि च -

वश्यवाचः कवेर्वाक्यं सा च रामाश्रया कथा।

लब्धश्च वाक्यनिष्ठ्यन्दनिष्पेक्षनिकषो जनः॥²

तथा च-

तेनेदमुद्धृतजगत्त्रयमन्युमूलम स्तोकवीरगुरुसाहसमद्भुतञ्च।

वीराद्भुतप्रियतया रघुनन्दनस्य धर्मद्रुहो दमयितुश्चरितं निबद्धम्॥³

1. म०च० 1/7

2. म०च० 1/4

3. म०च० 1/6

भगवान् रामस्तु साक्षात् पुराणः पुरुषोऽस्ति -

इदं हि तत्त्वं परमार्थभाजामयं हि साक्षात्पुरुषः पुराणः॥¹

असारेऽस्मिन् सांसरे स एवान्वेष्टव्यः-

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने लोकनाथः शरण्यः॥²

डॉ० शारदारंजनानुसारं राम एव इष्टदेवताः भवभूतेः।³

शिवगणेशादिदेवतासु कवेरास्थाऽपि द्रष्टव्या। -

भवभूतिः सर्वदेवेषु निजां आस्थाम् अभिव्यनक्ति यथा -

चूडापीडकपालसंकुलगलन्मन्दाकिनी वारयो

विद्युत्प्रायललाटलोचनशिखिज्वालाविमिश्रत्विषः।

पान्तु त्वामकठोरकेतकशिखासन्दिग्धमुग्धेन्दवो

भूतेशस्य भुजङ्गवल्लिवलयम्रङ्गज्जटा जटाः॥⁴

पद्येऽस्मिन् सः भगवन्तं शिवं प्रति प्रणतः आस्थावाँश्च दृश्यते।

अधोलिखितपद्येन गणनाथे तदीया आस्था परिस्फुटति -

सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि-

त्रासन्नासाग्ररन्ध्रां विशति फणपतौ भोगसङ्कोचभाजि।

गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-

वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः॥⁵

भगवतिसूर्ये आस्थाप्रतिपादकोऽयं श्लोकस्तस्य दर्शनीयः -

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्तेः

धुर्या लक्ष्मीमिह मयि भृशं धेहि देव! प्रसीद।

यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे

भद्रं भद्रं वितर भगवन्भूयसे मंगलाय॥⁶

1. म०च० 7/2

2. उ०च० 2/13

3. उत्तररामचरिते शारदारंजन कृता भूमिका।

4. मा०मा० 1/1

5. मा०मा० 1 2

6. मा०मा० 1/5

ज्ञानाधिदेवतायां सरस्वत्यां तदीया तादृशी एवास्था यादृशी अन्येषु देवेषु -

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे।

वन्देमहि च तां वाचममृतामात्मनःकलाम्॥¹

अत एव अयं कविः शैवो वा वैष्णवो वा, सारस्वतो वा गाणपतो वा इति विवदन्ति विद्वांसः। वस्तुतस्तदीया दृष्टिः व्यापिका, सर्वेषु पूजार्हेषु तदीया आस्था विद्यते। एवं धार्मिकक्षेत्रे तस्य दृष्टिः समन्वयवादिन्यासीत्। गंगापृथिवीमपि देवतासदृशं मन्यते सः, तथा च -

तुरगविचयव्यग्रानुर्वीभिदः सगराध्वरे

कपिलमहसामर्षात्प्लुष्टान् पुरा प्रपितामहान्।

अगणिततनूतापं तप्त्वा तपांसि भगीरथो

भगवति! तव स्पृष्टानद्भिश्चिरादुददीधरत्॥²

भवभूतेः महापुरुषाणां ऋषिमुनीनाम् च लौकिकप्रभावेऽपि आस्था दृश्यते। महर्षिं वाल्मीकिं प्रति भवभूतिमनसि अकृत्रिमश्रद्धाऽत्र द्रष्टव्या -

प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कवीनां... यत्पावनं रघुपतेः॥³

न केवलं धार्मिकग्रन्थान् प्रति तदीयास्थाऽसीदिति अपितु मीमांसाकर्मकाण्डम्प्रति अपि स आस्थावान् दृश्यते -

‘ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरि श्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते॥⁴

मन्त्रेषु अभिचारादिष्वपि स विश्वसतिस्म। यथा -

राजन्नितो ह्येहि सहानुजस्य रामस्य पश्याप्रतिमानमोजः।

ब्रह्मद्विषो ह्येष निहन्ति सर्वानाथर्वणस्तीव्र इवाभिचारः॥⁵

1. उ०रा० 1/1

2. उ०रा० 1/23

3. म०च० 1/9

4. मा०मा० 1/7

5. म०च० 1/62

एतदतिरिक्तं भूतपिशाचवेतालादिकम्प्रत्यपि तस्य दृढीयान् विश्वासो
दृश्यत-

पर्यन्तप्रतिरोधि मे दुरधनस्त्यानं चिता ज्योतिषा-
मौज्ज्वल्यं परभागतः प्रकटयत्याभोगभीमं तमः।
संसक्ताकुलकेलयः किलकिलाकोलाहलैः संमदा-
दुत्तालाः कटपूतनाप्रभृतयः सांराविणं कुर्वते॥¹

अपि च -

अन्त्रैःकल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हत्पुण्डरीकस्रजः।
एताः शोणित-पङ्ककुङ्कुमजुषः संभूयकान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुरां कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः॥²

नारीं प्रति तदीया उदारभावनाश्चात्र द्रष्टव्याः -

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः।
तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः॥³

कविमते नारीजन्मना एव जगद्धन्यमस्ति -

“हा देवि देवयजनसंभवे! हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रितवसुन्धरे! हा
मुनिजनकनन्दिनि! हा पावकवसिष्ठारुन्धती-प्रशस्तशीलशालिनी! हा
राममयजीविते! हा महारण्यवासप्रियसखि! हा तातप्रिये! हा स्तोकवादिनि!
कथमेवं विधायास्तवायमीदृशः परिणामः॥⁴

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे॥⁵

अपि च -

जनकानां रघूणाञ्च यत्कृत्स्नं गोत्रमंगलम्।
यां देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः॥⁶

1. मा0मा0 5/11

2. मा0मा0 5/8

3. उ0रा0 1/13

4. उ0रा0 1/42 पश्चात्

5. उ0रा0 1/43

6. उ0रा01/51

भवभूतिमन्तव्येन नारीत्वम्प्रति नतमस्तकः एष विश्वः। तदैव महाराजजनकः पुत्रीं सीतां - 'मातः देवयजनसंभवे' इत्युक्त्वा नमति।

उपर्युक्तविवेचनेन स्पष्टं भवति यन्महाकवेः व्रतोपवासादिषु विश्वासः आसीदिति यतो हि स जनकसन्दर्भे 'पराकसन्तापनादि' व्रतानामुल्लेखं करोति।

पराकव्रतं तु शरीरशुद्ध्यर्थं क्रियते। कठिनमेतद्व्रतम्। व्रतेऽस्मिन् इन्द्रियाणि मनश्च वशीकृत्य, द्वादशदिवसोपवासः क्रियते। मनुना याज्ञवल्क्येन च पराकलक्षणं इत्थं कृतम्-

यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्।

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः॥¹

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः॥²

सान्तापने व्रते तु पञ्चगव्यं कुशोदकञ्च पीयते, परस्मिन् दिवसे उपवासः क्रियते। तथा च लक्षणम् -

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिं कुशोदकम्।

जग्ध्वापरेऽहन्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तापनं परम्॥³

पतिव्रतायाः ओजः शुद्धमकलुषं च भवति इति कविः, इदं तेजः कदाचित् प्रचण्डं विद्यते कदाचिच्च स्निग्धं शान्तञ्च -

पतिव्रतामयं ज्योतिः शान्तं दीपं च घुष्यते।

दुष्कर्मणां परीपाकः स्वयमेवैष दीप्यते॥⁴

महाकविर्भवभूतिः 'प्रेम' इति दिव्यशक्तित्वेन स्वीकृतं यत्त्वाचराचरं जगत् संचालयति, तथा च सर्वत्र व्याप्तमस्ति -

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

र्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः॥⁵

1. मनु0 11/215

2. म0च0 2/321

3. मनु011/212

4. म0च0 6/6

5. उ0रा0 5/12

‘प्रेम’ इति- एतादृशी शक्तिः या चराचरं जगत् संचालयति।
कविदृष्ट्या एतदेव सर्वात्मकत्वं विद्यते, यच्च दार्शनिकभाषायां ब्रह्म
इत्युच्यते। प्रेम्णः अमृतमयिशक्त्या मानवः कदा विगलितहृदयः भवति
कथयितुं न शक्यते।

क्षत्रकुलविनाशको दर्पप्रचण्डः परशुरामः प्रतिद्विन्द्वनः रामस्य
मनोहारिरूपं दृष्ट्वा स्नेहविगलितोऽभवत् मनसि अचिन्तयच्च -

चञ्चत्पञ्चशिखण्डमण्डनमसौ मुग्धप्रगल्भं शिशु-
गम्भीरं च मनोहरञ्च सहजश्रीलक्ष्मरूपं दधत्।
द्रागदृष्टो ऽपि हरत्ययं मम मनः सौन्दर्यसारश्रिया
हन्तव्यस्तु तथापि नाम धिगहो वीरव्रत क्रूरताम्॥¹

सः वीरव्रतैकं सौन्दर्यसारोपेतं रामं परिरब्धुम् इच्छति -

हेरम्बदन्तमुसलोल्लिखितैकभित्ति-

वक्षो विशाखविशिखव्रणलाञ्छितं मे।

रोमाञ्चकञ्चुकितमद्भुतवीरलाभात्

सत्यं ब्रवीमि परिरब्धुमिवेच्छति त्वाम्॥²

वस्तुतः प्रेमशक्त्या संसारविरता वीतरागिणोऽपि अभिभूताः
द्रवीभूताश्च जायन्ते इति सत्यम्-

भवत्याः संसाराद् विरतमपि चित्तं द्रवयति॥³

सुमन्त्रश्चन्द्रकेतुश्च उभावपि प्रतिद्विन्द्वनं लवं दृष्ट्वापि
स्नेहेनाप्लावितौ भवतः। एवमेव श्रीरामस्यापि हृदयः अपरिचितयोः
लवकुशयोः प्रथमदर्शनेनैव स्नेहाप्यायितो भवति।

भवभूतिः लोकान् उपदिशति इव, प्रेरयति इव सौम्यव्यवहाराय
मधुरवचनेभ्यश्च। सः वक्ति यत्-

1. म०च० 2/32

2. म०च० 2/38

3. उ०रा० 4/6

प्रियप्रायावृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणीमतिरनवगीतः परिचयः।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं

रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते॥¹

मधुरा वाणी सर्वं प्रददाति, अभिलाषां पूरयति,
अलक्ष्मीमपाकरोति, कीर्तिं प्रसूते, रिपून्नाशयति, कल्याणमुदयति च
साधुजनेषु तदीया आस्था कीदृशी इति सुस्पष्टं भवति अधस्तन
पद्येन-

तमांसि ध्वंसन्ते परिणमति भूयानुपशमः

सकृत्संवादेऽपि प्रथत इह चामुत्र च शुभम्।

अथ प्रत्यासंगः कमपि महिमानं वितरति

प्रसन्नानां वाचः फलमपरिमेयं प्रसुवते॥²

सज्जनानां सत्संगतिस्तु वस्तुतः कस्यापि पुण्यप्रतापफलेनैवलभ्यते-

यथेच्छाभोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति।

तरुच्छाया तोयं यदपि तपसां योग्यमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः॥³

सज्जनानां व्रतं तु लोकाराधनमेव तत्परिपालने प्राणा अपि नगण्याः-

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम्।

यत्पूरितं हि तातेन मां च प्राणाश्च मुञ्चताम्॥⁴

लोकानां ब्रह्मकोशस्य च त्राणं क्षात्रधर्मः। लोके यदा सर्वगुणानाम्
उदयो भवति अथवा लोकानां पुण्यराशेः आविर्भावो भवति तदैव लोकस्य
ज्ञानस्य च रक्षा भवति-

1. उ०रा० 2/2

2. म०च० 1/12

3. उ०रा० 2/1

4. उ०रा० 1/41

त्रातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः

क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोशस्य गुप्त्यै।

सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणाना-

माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणिराशिः॥¹

वस्तुतः धर्मः जीवनस्य संविधानं विद्यते। यः मानवेभ्यः वैयक्तिक- सामाजिक-नैतिक-आध्यात्मिककर्तव्यानि सम्यग् व्याख्याय तेषां पालनाय च प्रेरयति।

धर्मस्य अर्थः साम्प्रदायिकपरम्परानिर्वाहो न विद्यते अपितु कर्तव्यपालनं विद्यते। सम्प्रदायविशेषे आस्था समुदायविशेषस्य रीतिः भवितुं शक्यते किन्तु धर्मस्तु अतीव व्यापकः। वस्तुतः धर्मः ईश्वरविषयकविश्वासद्योतकमात्रमेव नास्ति अपितु कर्तव्यविधानावबोधकः अस्ति। अतएव भवभूतिरचनासु सामाजिकधर्मस्य उचितनिर्देशाः प्राप्यन्ते। सः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादीनां तत्तद्धर्मान् कर्तव्यानि वा निर्दिशति तत्सर्वमपि धर्मशास्त्रसम्मतं युगबोधसमन्वितम् च। अत्र भवभूतिनिरूपिते वर्णाश्रमधर्मे दृष्टिनिक्षेपं कुर्मः।

वर्णाश्रमधर्मः - भारतीयसंस्कृतौ वर्णाश्रमसंस्थयोः महत्त्वपूर्णा भूमिका विद्यते। वर्णाश्चत्वारो भवन्ति - ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रश्च। आश्रमाश्चापि चत्वारः- ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थ-संन्यासा इति। विभाजनमेतत् कर्मदृष्ट्या विद्यते। गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन निगदितम् -

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः²।

सिद्धान्त एषो वेदसम्मितः। यथोक्तं पुरुषसूक्ते-

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यःकृतः।

ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत॥³

1 उ०रा० 6/9

2. गीता 4/19

3. ऋग्वेद 10/99/12

वर्णनमिदं श्रमकार्यविभाजनस्य रूपकात्मक मेव विद्यते।
दार्शनिकदृष्ट्या गुणत्रयं वर्तते - सत्त्वगुणः(ज्ञानं प्रकाशकं च)
रजोगुणः(क्रिया शक्तिर्वा), तमोगुणः (अन्धकारः लोभो मोहो वा) ।

एषामेव गुणानां प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्रवर्णाः।
जातिभिन्नत्वं वर्णत्वम्। जातिभिन्नः वर्णः अस्ति। वर्णसंस्था वैचारिकी
सैद्धान्तिकी च संस्था वर्तते, जातेराधारस्तु जन्म प्रजातिर्वा भवति।

भवभूतिः रूपकत्रयेऽपि वर्णाश्रमकर्तव्यतायाः परोक्षतया एव वर्णनं
करोति, यतो हि तस्य रूपकाणां विषयवस्तु सामाजिकं लौकिकं वा एव
न च धर्मशास्त्रीयम्।

ब्राह्मणधर्मः - कविः श्रोत्रियब्राह्मणकर्तव्यानुल्लिखति-

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते।

इष्टाय पूर्ताय च कर्मणेऽर्थान् दारानपत्याय तपोऽर्थमायुः॥¹

अर्थात् श्रोत्रियब्राह्मणाः तत्त्वनिर्णयाय शास्त्रश्रवणे
यज्ञाद्यनुष्ठान-तडागादि निर्माणार्थं धने, सन्तानाय भार्यायां, तपसे च आयुषि
श्रद्धावन्तः भवन्ति।

अपि च -

शास्त्रे प्रतिष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी।

कालानुरोधः प्रतिभानवत्त्वमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु॥²

अपि च -

एष वः श्लाघ्यसम्बन्धी जनकानां कुलोद्बहः।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ॥³

1. मा0मा0 1/7

2. मा0मा0 3/11

3. उ0रा0 4/9

अर्थात् एते वः श्लाघ्यसम्बन्धिनः, जनकवंशीयानां राज्ञां कुलश्रेष्ठाः
ये याज्ञवल्क्यमुनिना ब्रह्मविद्ययोपदिष्टाः। महर्षिर्याज्ञवल्क्यः ब्रह्मविद्याया
अद्वितीयोपदेष्टा आसीत्। स एव महाराजजनकं ब्रह्मविद्याम् अध्यापयामास।
स्थलोऽयमवलोकनीयः यत्र ब्राह्मणानां कुशलं क्षत्रियाणां च
आरोग्यपृच्छाया उल्लेखः अस्ति -

“आर्य गृष्टे! अप्यनामयमस्याः प्रजापालकस्य मातुः?”¹

आमयं रोगः, अनामयम् आरोग्यम्। प्राचीनेषु परम्पराऽसीत् यद्
ब्राह्मणानां कुशलं क्षत्रियाणां च आरोग्यं पृच्छ्यते स्म, यथा च मनुः -

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।²

केचन ऋषयः दशसहस्रशिष्येभ्यः वस्त्रान्नप्रदानपुरस्सरं स्वाश्रमेषु
अध्यापयन्ति स्म, ते ‘कुलपति’ इत्युपाधिना विभूषिता भवन्ति स्म।³

उत्तररामचरिते एकत्र कविः ‘कुलपति’ शब्दं प्रयुङ्क्ते-

अवनिरमरसिन्धुः सार्धमस्मद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यश्छन्दसां यः प्रयोक्ता।⁴

मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात्।

अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः।⁵

अथ च शमः, दमः, शौचं, तपः, क्षमः, मनः, आस्तिक्यं
शास्त्रविषयकं ज्ञानम् परमात्मतत्त्वानुभवप्रभृतीनां गुणानामपि उल्लेखस्तस्य
रूपकेषु प्राप्यते। वस्तुतः इमे सर्वेऽपि गुणाः ब्राह्मणानां कृते आवश्यकाः
नियताश्च। यथोक्तं भगवता श्रीकृष्णेन -

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्।⁶

1. उ०रा०४/१०पश्चात् 2. मनु०२/१७८

3. मनु० २/१७८ मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात्।

अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः॥

4. उ०रा० ३/४८

5. गीता १८/४२

क्षत्रियधर्मः - श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवान् श्रीकृष्णः क्षत्रियकर्तव्यविषये निगदति -

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्॥¹

अर्थात् वीरताप्रदर्शनम्, तेजः, धैर्यं, चातुर्यम्, युद्धे निर्भीकता, दानं, ब्राह्मणान् प्रति भक्तिभावः इमे सर्वेऽपि क्षत्रियगुणाः सन्ति।

परं तेषां प्रमुखतमं कर्म भवति प्रजापालनम् -

प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्॥²

महाकविर्भवभूतिः क्षत्रियब्रह्मचारिणः वेशभूषां वर्णयन् तस्य गुणान् अपि उल्लिखति -

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो

भस्मस्तोकपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम्।

मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधो वासश्च माञ्जिष्ठकम्

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पैप्पलः॥³

क्षत्रियस्य प्रमुखकर्तव्यं धर्मञ्च इत्थमुल्लिखति कविः -

स्नेहं दयां च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि।

आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा॥⁴

अत्र लोकाराधनं प्राणैरपि प्रियतमैरपि क्षत्रियेण कर्तव्यमिति निर्दिष्टं कविना स्पष्टतया। अन्यत्रापि स इदमेव तथ्यं समर्थयति-

त्रातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः

क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोशस्य गुप्त्यै।

सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणाना-

माविर्भूय स्थिति इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः॥⁵

1. गीता 18/43

2. याज्ञवल्क्यस्मृति 20

3. म0च0 1/18

4. उ0रा0 1/12

5. उ0रा0 6/9

महाकविर्भवभूतिः श्रीरामं लक्ष्मीकृत्य एतद्वक्तुं प्रभवति यत्
क्षत्रियाणां तेजः एवं स्यात् यत्नं तेजस्विनमवलोक्य अन्ये वीराः
चकितचकिताः स्युः, इत्येव क्षत्रियाणामाभूषणम् -

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपेरषां विषहते

स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः।

मयूखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः

किमाग्नेयो ग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति।¹

अर्थात् तेजस्विनः अपरेषां तेजो न विषहन्ते। प्रकृतिनियतत्वात् सः
तस्य अकृत्रिमो स्वभावः। यदि दिनकरः स्वकिरणैरनवरतं तपति, तर्हि सः
सूर्यकान्तमणिना तिरस्कृतः अग्निर्वमति-

कविः कुशमाध्यमेन धैर्यपरिचयं प्रस्तौति -

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनो-

र्दृप्तानां दहनाय दीपित-निजक्षत्रप्रतापाग्निभिः।

आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत्ततो

दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिशिखानीराजितज्यं धनुः।²

चन्द्रकेतुमाध्यमेन लवस्य वीरतां शौर्यप्रदर्शनं चैवं प्रदर्शयति -

आगर्जद्गिरिकुञ्जकुञ्जरघटानिस्तीर्ण-कर्णज्वर-

ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन्।

वेल्लद्भैरवरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुवं

तृष्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकीर्यमाणामिव।³

अर्थादयं वीरो बालकः दुन्दुभिगम्भीरध्वनिभिः इव गर्जति, हस्तिनां
कर्णपीडकप्रत्यज्वाटंकारैः, भीषणनरसंहारैश्च एकाकी एव युध्यति। अत्र
लवस्य शौर्यस्य, निर्भीकतायाश्च उत्कृष्टवर्णनं विद्यते।

1. उ०रा० ६/१४

2. उ०रा० ६/१८

3. उ०रा० ५/६

भवभूतिर्लवस्य युद्धचातुर्यं रणकौशलं च एवं वर्णयति -

दर्पेण कौतुकवता मयि बद्धलक्ष्यः

पश्चाद् बलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा।

द्वेधा समुद्धत मरुत्तरलस्य धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम्॥¹

असौ बालः कौतुकवता दर्पेण मयि बद्धलक्ष्यः सेनाभिश्च परिवृतः उदीर्णधन्वा, समुद्धतमरुत्तरलस्य मेघस्य चापधरस्य शोभां धत्ते। अभिप्रायोऽयं यत् लवाग्रे चन्द्रकेतुः धनुः गृहीत्वा स्थितवानस्ति। पृष्ठतश्च सेना आक्रामति, पुनरपि स विचलितो नाभूत्। कदाचित् सः अग्रं लक्षयति कदाचित्पृष्ठम्। अतः तस्य शोभा तदा तथा प्रतिभाति यथा इन्द्रधनुषयुक्तो मेघः वायुना कदाचिदग्रे कदाचिच्च पश्चात् प्रेरितो भूत्वा द्विधा विभक्तः स्यात्।

कविः दशरथद्वारा परशुरामं प्रति भक्तिभावनामित्थं संकेतयति -

का ते स्तुतिः स्तुतिपथादतिवृत्तधाम्नः

किं दीयतामविकलक्षितिदायिनस्ते।

शान्तस्य किं परिजनेन मुनेस्तथापि

पुत्रैः समं दशरथोऽद्य वंशवदस्ते॥²

अर्थात् स्तुतिपथादतिवृत्तधाम्नः का ते स्तुतिः कर्तव्या ? तर्हि किं दीयताम् भवते ? भवन्तःशान्ताः, अतः परिजनेन किम् ? पुनरपि पुत्रैः समं दशरथ अद्य वंशवदस्ते।

एवं विविधप्रकारेण कविः क्षात्रधर्मस्य विवेचनपुरस्सरं वर्णनं करोति। स्वरूपकेषु सः क्षात्रधर्मस्य प्रजापालनादारभ्य शौर्य-धैर्यादीनां, ब्राह्मणान्त्रि भक्तिभावनादि भावानांसम्यक् प्रकारेण रेखाङ्कनं करोति। युद्धाद्यवसरेषु धर्म-कर्मादिनीतीनामपि उल्लेखं विधत्ते।

1. 30रा0 5/11

2. म0च0 4/30

महावीरचरिते सः ब्रह्मक्षत्रधर्मयोः समन्वयमित्थं वर्णयति -

ज्योतिर्ज्वालाप्रचयजटिलो भाति कण्ठे कुठार-

स्तूणीरोंऽसे वपुषि च जटाचापचीराजिनानि।

पाणौ बाणः स्फुरति वलयीभूतलोलाक्षसूत्रे

वेषः शोभां व्यतिकरवतीमुग्रशान्तस्तनोति।¹

अर्थात् ज्योतिर्ज्वालाप्रचयजटिलः कुठारः कण्ठे भाति, स्कन्धे तूणीरः, देहे वल्कलं मृगचर्म च अस्ति। वलयीभूतलोलाक्षसूत्रे पाणौ बाणः स्फुरति। एवम् उग्रः शान्तश्च वेषः। परस्परविरुद्धशोभायुतं रूपं धत्ते विभूतिर्भगवान् जामदग्निः। अत्र भवभूतिः जटावल्कल-मृगचर्मादिना युक्तं ब्राह्मणवेषं अन्यच्च कण्ठे कुठारः, वपुषि तूणीरः, पाणौ बाणः इत्यादिना क्षात्रवेषं समवेतेन वर्णयति। यद्यपि श्लोकेऽत्र परशुरामस्य चर्चा अस्ति, परं तत्र वर्णनकौशल्येन सः ब्रह्मक्षत्रतेजसः कल्याणकरं रूपं वर्णयन् वैदिकमादर्शमेव स्मारयति विषयेऽस्मिन्। यथोक्तं शुक्लयजुर्वेदे -

यत्र ब्रह्म च क्षत्रञ्च सम्यज्चौ चरतः सह।

तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र देवा सहाग्निना।²

इदमेव तथ्यं भवभूतिः इत्थं परिपुष्णाति -

अमोघमस्त्रं क्षत्रस्य ब्राह्मणानामनुग्रहः।

दुरासदं च तत्तेजः क्षत्रं यद्ब्रह्मसंयुतम्।³

अर्थात् क्षत्रस्य अमोघमस्त्रं ब्राह्मणानामाशीर्वादश्चेति ब्रह्मसंयुतं क्षात्रतेजः दुरासदं भवति।

प्रकारान्तरेणापि भवभूतिः लोकस्य व्याख्या विश्वामित्रमुखेन इत्थं करोति-

1. म०च० 2/26

2. शुक्ल यजु० 20/25

3. म०च० 2/5

न तस्य राष्ट्रं व्यथते न रिष्यति न जीर्यति।

त्वं विद्वान् ब्राह्मणो यस्य राष्ट्रगोपः पुरोहितः॥¹

अर्थात् यत्र राष्ट्रे राष्ट्रगोपः पुरोहितः ब्राह्मणः विद्वान् वर्तते तद् राष्ट्रं सर्वथा कष्टरहितं बलान्वितञ्च भवति, न तत् कदापि जीर्णतां याति। महाकविः स्वरूपकेषु राजधर्मस्य निरूपणं कृतवान्। सः नृपतिभिः विधीयमानेषु कर्मसु ब्राह्मणानां मार्गदर्शनमपेक्षते।

वैश्यधर्मः - श्रीभगवद्गीतायां वैश्यधर्मस्य प्रकाशमेवं करोति भगवान् श्रीकृष्णः -

कृषिगोरक्ष्य-वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ²

अर्थात् कृषिः, गोसेवा (पशुपालनं), सत्यतापूर्वकं-क्रयविक्रयश्च इत्यादि कर्माणि निर्धारितानि वैश्यस्य। याज्ञवल्क्यस्मृतावपि निर्दिष्टः -

कुसीदकृषिवाणिज्यं पशुपाल्यं विशः स्मृतम्³

अत्र कुसीदकर्म इति अधिकम् वर्तते।

शुक्रनीतौ च वैश्यकर्मविधानमेवम् -

कृषिगोगुप्तिवाणिज्यमधिकं तु विशां स्मृतम् ⁴

धनसंचयः वैश्यस्य प्रधानकर्म। परन्तु 'शौचेन धनसंचयः' (महाभारते शान्तिपर्वणि) इति शाश्वती व्यवस्था।

कविरूपकेषु वैश्यधर्मनिरूपणस्य कृते अवसराणाम् अनवकाशात् तस्य संकेतमात्रमेव पश्यामस्तद् यथा-

1. म०च० 3/18

2. भ०गी० 18/44

3. याज्ञ० 20 पृ 25

4. शुक्र० 4अ/17

रघुननदने तदुभयं यत्पुत्रभाण्डं हि मे।

भूयिष्ठ द्विजबालवृद्धविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः॥¹

अत्र कविः “पुत्रभाण्डं” इति पदं प्रयुक्तवान्। अस्यार्थः – पुत्ररूपिमूलधनम्। प्रकारान्तरेणात्र वैश्यधर्मोऽपि संकेतितः। भवभूतिमन्तव्यमस्ति यथा व्यापारी निजमूलधनं रक्षति तथैव रामोऽपि महाराजजनकस्य मूलधनमस्ति, अतः विशेषरूपेण रामः रक्षितव्यः इति भावार्थः।

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्त्तिं सूते ²– इत्यस्मिन्

श्लोके कविः धेनुशब्दं प्रयुज्य गोसेवाव्रतविषयं प्रति संकेतयति या च सेवा वैश्यकर्म एवेति स्पष्टम्।

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय ---।³ इत्यस्मिन् पद्ये

कविः इष्टापूर्तकर्मसम्पादनाय धनसंचयः कर्तव्य इति वैश्यकर्मणः चर्चा करोति।

कृषिकर्म वैश्यानां प्रमुखं कर्म तथा हि भवभूतिः –

दलयति परिशुष्यत्प्रौढताली विपाण्डु-

स्तिमिरनिकरमुद्यन्नैन्दवः प्राक्प्रकाशः।

वियति पवनवेगादुन्मुखः केतकीनां-

प्रचलित इव सान्द्रो मन्द-मन्दं परागः॥⁴

यद्यप्युपर्युक्तवर्णनेषु वैश्यधर्मस्य सैद्धान्तिकपक्षस्य निरूपणं नाऽभूत् पुनरपि धर्मशास्त्रीयतत्त्वालोके वैश्यानां कार्यव्यापारस्तु प्रकारान्तरेण कविना प्रस्तुत एव।

1. उ०रा० 4/45

2. उ०रा० 5/30

3. मा०मा० 1/7

4. मा०मा० 8/1

शूद्रधर्मः - शूद्रस्य कार्यं ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानां कर्मणि सहयोगः
विद्यते। धर्मशास्त्रदृष्ट्या शूद्रकर्मवर्णनम् -

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्।¹

अर्थात् सर्वेषां वर्णानां शुश्रूषां स्वाभाविकं कर्म शूद्राणाम्।
महाभारते शूद्रकर्मणां विस्तृतविवेचनं विद्यते। प्रजापतिः
ब्राह्मणादिवर्णत्रयाणां सेवार्थमेव शूद्रान् जनयामास -

प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत्।

तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते॥²

येन कर्मणा शूद्रः महान् भवति जीवनोद्देश्यं च प्राप्नोति तत्कर्म
वर्णानामेतेषां सेवा एव।

तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत् सुखमवाप्नुयात्।

शूद्र एतान् परिचरेत् त्रीन् वर्णाननुपूर्वशः॥³

आचार्यशुक्रस्तु ब्रूते -

दानं सेवैव शूद्रादेर्नीचकर्मप्रकीर्तितम्।⁴

महान् धर्मशास्त्रज्ञः याज्ञवल्क्यः द्विजातीनां हितसाधनमेव शूद्राणां
प्रमुखकर्तव्यं निर्दिशति -

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवनवणिग्भवेत्।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजजातिहितमाचरन्।⁵

सदाचारवर्णनसन्दर्भे शिवपुराणेऽपि शूद्रेभ्यः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानां
क्रमशः सेवाविधानमस्ति -

1. गीता 18/44

2. महा० शा० पर्व 60-अ28

3. तत्रैव, 29

4. शुक्रनी० राष्ट्र प्रकरणं 18

5. याज्ञस्मृतिय

ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां शुश्रूषः शूद्र उच्यते।¹

मनुस्मृतौ शूद्रकर्म एवं वर्णितमस्ति -

एकमेव शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्।

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया॥²

समाजे एवभूतान्यपि कर्तव्यानि सन्ति यानि शूद्रद्वारा सम्पादनार्हाणि न भवन्ति। यज्ञविधानं शूद्राणां वर्जितम् विद्यते -

तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः॥³

निषेधस्तु अतो विद्यते यतोहि यज्ञार्थम् आचरणपवित्रता, ज्ञाननिर्मलता, शास्त्रे च निपुणता आवश्यकी, तेषां च शूद्रेषु अभावः। अपि च कर्तव्यच्युतसंभावना जायते, सामाजिकाचारविचारेऽपि शूद्राणां स्थितिः अवरातः यज्ञस्य कृते ते वर्जिताः भवन्ति।

परम् उत्तररामचरिते शूद्राणां यज्ञतपस्याविधानं दृश्यते। धर्मशास्त्रीयग्रन्थेष्वपि सामाजिकाचारविचारे च शूद्रसीमा निर्धारिता दृश्यते यतो हि एतत् अकरणत्वात् द्विजातीनां संस्कारेषु कुप्रभावो भवति। शूद्राणां तपस्याविषये उल्लेखाः भवभूतिकृतौ इत्थं वर्तन्ते -

“आत्रेयी-अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोरस्ताडम् ब्रह्मण्यमुद्घोषितम्। ततो न राजापचारमन्तरेण प्रजानामकालमृत्युः संचरतीत्यात्मदोषं निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहसैवाशरीरिणी वागुदचरत् -

शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्यां तप्यते तपः।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम ! तं हत्वा जीवय द्विजम्॥⁴

1. शिव पुराणं, प्रथमो भागः

2. मनु0 1/11

3. तैत्ति0 उप0 7/1/1/6

4. उ0रा0 2/8

अर्थात् शम्बूक-नाम शूद्रः तप्यते तपः तदा तां आकाशवाणीं श्रुत्वा कृपाणपाणिः रामः पुष्पकमधिरुह्य सर्वा दिशो विदिशश्च अवलोकयन् शूद्रतापसान्वेषणाय सञ्चारं समारब्धवान्।

वासन्ती - शम्बूको नामाधोमुखो धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने तपश्चरति।

भवभूतिः तमसामाध्यमेन शूद्राणां धर्मविषये परिचयं कारयति, यथा तमसा-श्रूयते- 'तपस्यतः किल शूद्रस्य दण्डधारणार्थमिक्ष्वाकुराजा दण्डकारण्यमागत इति।'

अत्र कविः 'शूद्रस्य दण्डधारणार्थ' इति वाक्यं प्रयुङ्क्ते। यदि कोऽपि शूद्रः द्विजादिसेवां विहाय तपस्तपति तर्हि सः दण्ड्यः अस्ति। अतः रामः शम्बूकनामानं शूद्रं दण्डयति। अतएव श्रीरामः राजधर्मं पालयन् कथयति-

रे हस्त दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।

रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्न-

सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते?।¹

“सदयोद्यतखड्गः” अर्थात् दयापूर्वकं गृहीतः खड्गः येन सः। दयया सहितं सदयम्, सदयम् उद्यतः उत्थापितः खड्गः येनासौ तादृशः। कथनाभिप्रायः यत् रामः शूद्रमुनेः वधाय असिं गृह्णाति परं हृदये दयाऽयाति। अस्य कारणम् एतत् यत् सः निरपराधिनं हन्ति तस्यापराधः एषः यत् सः धर्मविरुद्धमाचरति। (कथञ्चित् प्रहृत्य) कृतं रामसदृशं कर्म, अपि जीवेत्स ब्राह्मणपुत्रः।

दिव्यपुरुषः- जयतु जयतु देवः

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे
 सञ्जीवितः शिशुरसौ मम चेयमृद्धिः।
 शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते
 सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति॥¹

अर्थात् यमराजादपि अभयदात्रा भवता सः बालकः जीवितः
 एतन्मम उन्नतिः। एष शम्बूक शिरसा चरणौ नतः ते। सत्सङ्गतिः
 निधनान्यपि तारयति।

अत्र 'दिव्यपुरुष' इति अनेन तात्पर्यम् यत् भगवान् श्रीरामस्य
 खड्गं स्पृष्ट्वा शम्बूकः शूद्रशरीरं त्यक्त्वा दिव्यशरीरं धारयति अथ च
 देवरूपधारणानन्तरं सः रामं प्रति कृतज्ञतामभिव्यनक्ति। अत्र "मम
 ऋद्धिः" इत्यस्य तात्पर्यम् देवरूपधारणं शम्बूकसमृद्धिः। तदा रामः ब्रूते -

द्वयमपि प्रियं नः तदनुभूयतामुग्रस्थतपसः परिपाकः।

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च सम्पदः।

वैराजा नाम ते लोकास्तैजसा सन्तु ते शिवाः॥²

अर्थात् यत्र आनन्दः प्रमोदश्च भवति, यत्र पुण्याः सम्पदः भवन्ति,
 वैराजनामभूतास्ते लोकाः ते कल्याणकारिणस्स्युः अर्थात् - शिवं
 प्राप्नुयात्। विराट्‌लोकः अथवा ब्रह्मलोकः वैराज इत्युच्यते। अत्र शम्बूकः
 कथयति - स्वात्मनि युष्मत्प्रसादादेवैष महिमा। किमत्र तपसा अथवा
 महदुपकृतं तपसा?

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने लोकनाथः शरण्यः

मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि।

क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां सम्प्रसादोऽन्यथा तु

क्वायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः॥³

1. उ०रा० २/११

2. उ०रा० २/१२

3. उ०रा० २/१३

तात्पर्यमेतत् यत् शम्बूकः कथयति यदहं तपस्यां नाकरिष्यम् तर्हि मम वधोऽपि नाभविष्यत्। यदि वधः न स्यात् तर्हि दिव्यशरीरप्राप्तिरपि न भवेत्। अतः तपस्या मामुपकृतवती।

आश्रमः -

आश्रमस्यार्थः - तपः श्रमश्च। श्रमु (तपसि वेदे च) धातुना सिध्यति आङ्पूर्वात् आश्रमशब्दः। समन्तात्-सर्वतो भावेन अर्थस्य द्योतकः। 'ऋदोरप्' सूत्रेण अप्प्रयये सति आश्रम शब्दस्य निष्पत्तिर्भवति।

एवञ्च आश्रमशब्दस्य व्युत्पत्तिर्भवति - 'आसमन्तात् श्रम्यन्ते' अथवा 'तपः साधयन्ति जना अस्मिन्' इति आश्रमः। अर्थात् यत्र सम्यक्तया श्रमः, तपः क्रियते जनैः स आश्रम इत्युच्यते। साहित्यिकदृष्ट्या आश्रमशब्दः विश्रामस्थलं सूचयति।

आश्रमव्यवस्था भारतीयजीवनस्य क्रमिको विकासः यस्योद्देश्यं वर्तते जीवनयात्रां विभिन्नस्तरेषु विच्छिद्य पूर्वस्मात् पूर्वस्माद् विश्रामः, उत्तरस्मिन् उत्तरस्मिंश्च प्रविश्य श्रमेण साफल्याधिगमनम् विश्रान्तिस्तु क्रियात्मकजीवनस्यानिवार्यताऽस्ति।

शतपथब्राह्मणे आश्रमाणां क्रमः निर्धारितोऽस्ति -

ब्रह्मचर्याश्रमं समाप्य गृहीभवेत्।

गृहीभूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्॥ इति।

एवञ्च चतुर्णामाश्रमाणां नामानि इमानि -

1. ब्रह्मचर्याश्रमः	2. गृहस्थाश्रमः
3. वानप्रस्थाश्रमः	4. संन्यासाश्रमः

आश्रमाधिकारिणश्च -

1. ब्रह्मचर्याश्रमः	- ब्रह्मचर्याश्रमस्य वर्णत्रयम्।
2. गृहस्थाश्रमः-	गृहस्थाश्रमस्य चत्वारो वर्णाः।
3. वानप्रस्थाश्रमः-	ब्राह्मणक्षत्रियौ।
4. संन्यासाश्रमः	- ब्राह्मणः।

“तच्चक्षुर्देवहितं यदायु . . पश्येम शरदः शतम् जीवेम शरदः शतम्” इति।¹ यजुर्वेदीयमन्त्रानुसारं वैदिककाले सामान्यतः जीवनावधिः शतवर्षीया मन्यते स्म। शतवर्षजीवने पुरुषार्थचतुष्टयविधानं विद्यते यस्मिन् ब्रह्मचर्यं मूलतः धर्मतः विद्यते। गृहस्थी तु धर्मेण सह अर्थकामौ वृणुते, वानप्रस्थी च वैराग्यसाधनेन धर्मसाधनाय यतते, परं संन्यासी मोक्षप्राप्तये प्रयासरतो भवति।

वर्णव्यवस्थाधारः यथा कर्मविभाजनमासीत् तथैव जीवनव्यवस्थाधारः आश्रमविभाग आसीत्।

ब्रह्मचर्यावस्था सद्गृहस्थगुणशिक्षायाः मूलाधारो भवति। अत्र सर्वेषां वर्णानां समानाधिकारः। मानवः जीविकायाः आवश्यकशिक्षाम् अस्यामेवावस्थायां प्राप्नोति स्म। ब्राह्मणः वेदादिशास्त्राणाम्, क्षत्रियः वेदादिशास्त्रेण सह शस्त्रास्त्रस्य प्रशासनस्य च, वैश्यः पशुपालनस्य, शूद्रश्च जीविकानुरूपगुणानामभ्यासं अकरोत्। अथ च सर्वेषां कृते चारित्र्यशिक्षाऽप्यत्रैव दीयते स्म। अस्मिन्नाश्रमे कर्मविभागविषये विशेषध्यानं दीयते स्म।

गृहस्थाश्रमप्रविष्टः मनुष्यः नानाकर्माणि कुरुते स्म।

वानप्रस्थाश्रमश्च तपस आसीत् नैव भोगविलासस्य।

संन्यासाश्रमे च केवलं तपः।

सर्वेऽप्याश्रमिणः वस्त्रपानभोजनाद्यर्थं गृहस्थाश्रिताः भवन्ति। अतएव गृहस्थाश्रमः सर्वेषामाश्रमाणामधारभूतत्वेन स्वीकृतः शास्त्रविद्भिः। इदमेव कारणं यद् गृहस्थानां कृते अतिथिसत्कारः एकं महत्त्वपूर्णं कृत्य-मुद्घोषितं शास्त्रेषु।

1. यजुर्वेद 36/26

आश्रमाणां कर्तव्यम् - आचार्यशुक्रेण शुक्रनीतौ 'लोकधर्मनिरूपणे'¹
सर्वाश्रामिणां कर्तव्यविषये इत्थं निर्दिष्टमस्ति

विद्यार्थं ब्रह्मचारी स्यात् सर्वेषां पालने गृही।

वानप्रस्थः सन्दमने संन्यासी मोक्षसाधने॥''

महाकविर्भवभूतिः स्वरूपकेषु विषयेऽस्मिन् बहुधा उल्लिखति। तद्यथा

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते॥²

श्लोकेऽस्मिन् कविः धर्मार्थकाममोक्षेति पुरुषार्थचतुष्टयं संकेतयति
येषां सिद्धिर्विभिन्नाश्रमेषु एव भवति।

ब्रह्मचर्याश्रमः - ब्रह्मचर्याश्रमः सामाजिकजीवननिर्माणस्य केन्द्र-
बिन्दुवदस्ति। साधनायाः स्थानमिदम्। यत्र भाविजीवनस्य साफल्याय
कोऽपि आत्मानं सर्वथा साधयति। अत एवात्र पवित्रवातावरणे उषित्वा
चारित्रिकविकासं कर्तव्यम्। ते पवित्राचाराः ब्रह्मचारिणः अन्येष्व्वाप्याश्रमेषु
आचार-विचारं, चिन्तन-मननम्, जीवनशुचितां प्रति ध्यानं दत्त्वा स्वमार्गं
प्रशस्तीकुर्वन्ति।

उपनयनसंस्कारानन्तरं ब्रह्मचर्याश्रमे प्रवेशो भवति। शिष्यः
गुरोराज्ञायां प्रवर्तते सदाचारं पालयन् श्रद्धापूर्वकं वेदाध्ययनं च करोति।
गुरोरादेशपालनमेव तस्य प्रमुखः पावनश्च कर्तव्यः। विष्णुपुराणस्यायं
श्लोकोऽवलोकनीयः -

बालः कृतोपनयनो वेदाहरणतत्परः

गुरुगेहे वसेद् भूप ब्रह्मचारी समाहितः।

शौचाचारः व्रतं तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः

व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कृतबुद्धिना॥³

1. यजुर्वेद 4/2

2. मा0मा0 1/7

3. वि0पु0 1/3/91,2

नम्रता शिष्टता च विद्यार्थिनः प्रथमं लक्षणमस्ति। गुरोरादेशं उल्लंघ्य न किमपि करणीयमिति नियमः। एवञ्च गुरोः सम्मानं तेषां विद्यार्थिनां पुनीतः कर्तव्योऽस्ति। यथा-

स्थिते तिष्ठेद् ब्रजेद्याते नीचैरासीत चासति।

शिष्यो गुरोर्नृपश्रेष्ठ प्रतिकूलं न संचरेत्॥¹

महाकविर्भवभूतिः उत्तररामचरिते उपनयनसंस्कारस्य पश्चाद् वेदाध्ययनविषयं आत्रेयीमाध्यमेन एवं वर्णयति-‘तदनन्तरं भगवतैकादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय त्रयीविद्यामध्यापितौ’² तत्र ब्राह्मणोचितवेदाध्ययनादीनां, क्षत्रियोचितधनुर्वेदादीनाम् चर्चा एवं करोति कविः -

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो

भस्मस्तोकपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम्॥

मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधो वासश्च माञ्जिष्ठकं

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पैप्पलः॥³

अपि च -

किरति कलितकिञ्चित्कोपरज्यन्मुखश्री-

रविरतगुणगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेन।

समरशिरसि चञ्चत्पञ्चचूडश्चमूना-

मुपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपोतः॥⁴

महावीरचरिते भवभूतिः क्षत्रियब्रह्मचारिविषये ब्रवीति -

कौ त्वामनुगतावेतौ क्षत्रिब्रह्मचारिणौ।

प्रतापविक्रमौ धर्मं पुरस्कृत्योद्गताविवा॥⁵

1. वि०पु० 1/31/2

2. उ०रा० 2/4

3. उ०रा० 4/20

4. उ०रा० 5/2

5. म०च० 1/22

भवभूतेरधोलिखितः श्लोकः ब्राह्मणब्रह्मचारिदृष्ट्या
 अवान्तरूपेणाव- लोकनीयः यत्र भगवत् परशुरामस्वरूपे प्रकाशः कृतः-
 ज्योतिर्ज्वालाप्रचयजटिलो भाति कण्ठे कुठार-
 स्तूणीरोऽसे वपुषि च जटाचापचीराजिनानि।
 पाणौ बाणः स्फुरति वलयीभूतलोलाक्षसूत्रे
 वेशः शोभा व्यतिकरवतीमुग्रशान्तस्तनोति॥¹

अपि च -

प्रकृत्या पुण्यलक्ष्मीकौ कावेतौ ज्ञायते त्विदम्।
 राजन्यदारकौ नूनं कृतोपनयनाविति॥
 द्वितीयस्य च वर्णस्य प्रथमस्याश्रमस्य च।
 अहो रम्यानयोर्मूर्तिर्वयसो नूतनस्य च॥²

ब्रह्मचर्याश्रमे गुरुशुश्रूषया सह अध्ययनमावश्यकमासीत्। परं यदा
 कदा तत्र अनध्यायप्रसङ्गा अपि संजायन्ते स्म। आश्रमे यदा ऋषिमुनयः
 आगच्छन्ति स्म तदा गुरुभिस्सहशिष्या अपि तेषां स्वागतसत्कारं कुर्वन्ति
 स्म, इदन्तेषां कर्तव्यमासीत्। अतस्तदा अनध्यायः भवति स्म यथा दृश्यते
 उत्तररामचरिते 'सौधातकिः - स्वागतमनेकप्रकाराणां जीर्णकूर्चानामनध्या-
 यकारणानां तपोधनानाम्'³

अधोलिखिते श्लोके भवभूतिः उद्गीथविदां, निगमान्तविद्यायाश्च
 चर्चा करोति -

अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति।
 तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां वाल्मीकिपाशर्वादिह पर्यटामि॥⁴

1. म०च० 2/26

2. म०च० 1/16,17

3. उ०रा० 4/1 पश्चात्

4. उ०रा० 2/3

उद्गीथविदः - सामवेदस्य एको भाग उद्गीथ इति उच्यते। यज्ञेऽयं भागः उद्गात्रा गीयते। यद्यपि उद्गीथशब्दः सामवेदस्यैकभागार्थे प्रयुज्यते स्म तथापि अत्र अस्यार्थः सामान्यरूपेण सामवेदः कर्तुं शक्यते। छन्दोग्योपनिषदि उद्गीथशब्दः प्रणवार्थे प्रयुक्तः। अतः उद्गीथविद् इत्यस्यार्थः प्रणवप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः वेत्ता ज्ञाता वा इत्यपि कर्तुं शक्यते।

कविर्ब्रह्मचर्यद्वारा श्रेयःसिद्धिविषये ब्रवीति -

प्राप्ताः कृच्छ्रादृष्यशृङ्गोपचारैः पुण्यश्रीकाः कौसलेन्द्रेण पुत्राः।

ये दीप्तस्य श्रेयसः पारकामाश्चत्वारोऽपि ब्रह्मचर्यं चरन्ति॥¹

ब्रह्मचारिभिः उत्तेजकपदार्थसेवनं न कर्तव्यमिति कविरवान्तररूपेणास्य अभिस्वीकृतिं ददाति। एतदतिरिक्तं गीत-वाद्य-स्त्रीदर्शन-अञ्जन-नृत्य-जन-परिवाद-पिशुनतादिविषयेभ्यः दूरीभवितुं निर्दिशति। तथा च सदाचार-नम्रता-शिष्टतेत्यादिविषयेऽपि कविना उल्लिखितः यस्य विवेचनं धर्मशास्त्रान्तर्गते भविष्यति।

एवञ्चात्र निष्कर्षः, सदाचारपूर्वकं पवित्री भूत्वा ब्रह्मचर्याश्रमस्य परिपालनं कुर्युः ब्रह्मचारिणः। अत्रैव लोकोपनिषत्प्रभृतिलौकिकविषयेष्वपि दाक्ष्यं प्राप्तुं यतनीयं सप्रयत्नम्।

गृहस्थाश्रमः

सामाजिकदृष्ट्या गृहस्थाश्रमः सर्वेष्वश्रमेषु प्रामुख्यं भजते। अस्याश्रमस्यैव छत्रच्छायायाम् अवशिष्टाश्रमत्रयी स्वकीयां जीवनयात्रां परिपालयति। यथा नदीनां कृते सागरः बालकानाञ्च कृते मातृकुक्षि शरणं विद्यते तथैवान्येषामाश्रमाणां कृते गृहस्थाश्रमः। यथोक्तम् -

यथा नदीनदास्सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्।

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः॥

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः।¹

महाभारते गार्हस्थ्यं स्पष्टयति ग्रन्थकारः यद्-वेदाध्ययनम्, वेदविहितकर्मसम्पादनम्, वैदिकविधिना प्राप्तपत्न्यां सन्तानोत्पादनम् गृहस्थानां प्रमुखो धर्मः।

अधीत्य वेदान् कृतसर्वकृत्यः सन्तानमुत्पाद्य सुखानि भुक्त्वा।

समाहितः प्रचरेद् दुश्चरं यो गार्हस्थ्यधर्मं मुनिधर्मजुष्टम्॥²

वायुपुराणेऽपि महाभारत इव गृहस्थकर्मणां निर्देशोऽस्ति यत्र शास्त्रविधिना पाणिग्रहणम्, अतिथिसत्कारः, यज्ञः, श्राद्धकर्म, सन्तानोत्पादनम्, अग्न्यादिस्थापनमनिवार्यकर्तव्यमुद्घुष्टम् -

दाण्डाग्नयोऽथातिथेय इज्या श्राद्धक्रियाः प्रजाः।

इत्येष वै गृहस्थस्य समासाद्धर्मसंग्रहः॥³

सामाजिकजीवनयापनाय क्षमादयादिगुणा अपि गृहस्थीनां कृते आवश्यकम्-

विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयालुकः।

गृहस्थस्तु समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत्॥⁴

गृहस्थजीवनादर्शस्तु विद्यते - सामाजिककर्तव्यपरिपालनम्। न केवलं सुखं गृहस्थीनां लक्ष्यमपितु वेदविहितकर्मसम्पादनपूर्वकं सुखप्रापणं तेषामुद्देश्यं भवितव्यम्।

गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न भवति गृहाश्रमी।

न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः।⁵

1. वसिष्ठस्मृतिः।

2. शान्ति पर्वणि, 61/10

3. वायुपुराणे।

4. पद्मपुराणे।

5. याज्ञ0स्मृतिः

महर्षि व्यासोऽपि गृहस्थाश्रमविषये निगदति -

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।

होम्यो देवी बलिर्भूतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्॥

गृहस्थाश्रमेऽतिथिसत्कारस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। भवभूतिः महाराजजनकमाध्यमेन 'अतिथिदेवो भव' इति भावनां व्यनक्ति। भवभूतिः स्वयमपि गृहस्थ आसीत्। अत एव गृहस्थाश्रमस्य प्रमुखकर्तव्यविषये तस्य महती सूक्ष्मेक्षिकाऽऽसीत्। लब्धे अतिथ्यसत्कारावसरे एषास्ते हृदयोद्गाराः

ऋषिरयमतिथिश्चेद्विष्टरः पाद्यमर्घ्यम्।

तदनु च मधुपर्कः कल्प्यतां श्रोत्रियाय॥¹

अत्र भवभूतिः अतिथिसत्कारं यथा विवेचयति तेन प्रतीयते यदतिथीनां कृते तस्य हृदि सेवाभावः विद्यते। सः कथयति श्रोत्रियाः वेदाध्ययनशीलाः ऋषिजामदग्न्यातिथिरूपेणात्र आगताः अतस्तेभ्य आसनं प्रदातव्यम्, पादप्रक्षालनाय आचमनाय च जलं दीयताम्। आसनपाद्यार्घ्यानन्तरं मधुपर्कोऽपि प्रदातव्यः। मधुपर्के दधिमधुघृतादिमिश्रणं कालिकापुराणे उक्तमस्ति।

गृहस्थीनां कृते कविः नित्यप्रत्यनुष्ठानयोग्यं कर्म प्रति निर्दिशति अन्यथा सः अकृतानुष्ठानः पापयुक्तः भवति यथोक्त -

किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति.....²

यदि पतिः कार्यव्याप्तोऽस्ति तर्हि पत्नी तत्कर्म कुर्यात्-

निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यात्विजं तथा³

श्लोकेऽत्रप्रयुक्तःविप्रशब्दः द्विजबोधकोऽस्ति यश्चाग्निहोत्राधिकारी।

जगत्कल्याणार्थं कवेर्हार्दिकोद्गारान् निभालयन्तु सहृदयाः -

1. म०च० 2/44

2. उ०स० 1/8

3. शातातपस्मृतिः

यत्कल्याणं किमपि मनसा तद्वयं वर्तयाम-

स्त्वं जाबालिप्रभृतिसहितः शान्तिमध्याग्निं कुर्याः।

जेतुं जैत्रानथ खलु जपन्सूक्तं सामानुवाका-

नस्मच्छिष्यैः सह स भगवान् वामदेवो गृणातु॥¹

अपिच -

क्षमापालाः क्षीणतन्द्रा क्षितिबलयमिदं पान्तु ते कालवर्षा

वारवाहाः सन्तु राष्ट्रं पुनरखिलमपास्तेति संपन्नसस्यम्।

लोके नित्यप्रमोदं विदधतु कवयः श्लोकमाप्तप्रसादं

संख्यावन्तोऽपि भूम्ना परकृतिषु मुदं संप्रधार्य प्रयान्तु॥²

तथा च -

शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरतां भवन्तु भूतगणाः।

दोषाः प्रयान्तु शान्तिं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः॥³

एवञ्चोपर्युक्तोद्धरणैः निष्कर्षोऽयं जायते यद् भवभूतिः केवलं भार्याशिशुभिश्च सह स्वजीवनं सुखमयकरणं गृहस्थीनामुद्देश्यं न मनुते अपितु सामाजिकानां कर्तव्यानां प्रयत्नपूर्वकं पालनमेव गृहस्थजीवनस्य पुनीतादर्शः इति तदीयं सुदृढं मतम्। वस्तुतः गृहे स्थितत्वात् न कोऽपि गृहस्थः भवति, क्षमा-दयादिगुणाः एव गृहस्थस्य भूषणम्।

विवाहसन्दर्भे भवभूतेः दृष्टिकोणः व्यापकः दृश्यते। तन्मतानुसारं वैदिकरीत्या विवाहेन उत्पन्नः पुत्रः सदाचारी भवति, सदाचारयुक्तत्वात् सः वेदाध्ययने वेदविहितकर्मसु च आस्थावान् भवति। अत्र कविः वैदिकरीतेः प्रबलपक्षधरः प्रतिभाति-

1. म0च0 3/23

2. म0च0 7/42

3. मा0मा0 10/25

प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यसीन्महात्मनः

प्रियभावः स तु तया स्वगुणैरेव वर्धितः॥

तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत्

हृदयं त्वेवं जानाति प्रीतियोगं परस्परम्॥¹

वेदाध्ययनकृते कविः अनेकत्र प्रेरयति -

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च।

ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद् गुणो नाटके॥²

वैदिककर्मकाण्डं प्रत्यपि तदीयास्था दृश्यते। प्रकारान्तरेण कविः
यज्ञयागादिविधानं प्रति निष्ठावान् अस्ति। अतएव तद्रूपकेषु एतादृशाः
सन्दर्भाः पुनः पुनः दृश्यन्ते। तद्यथा-

इष्टापूर्तविधेः सपत्नशमनात्प्रेयान्मघोनः सखा

येन द्यौरिव वज्रिणा वसुमती वीरेण राजन्वती।

यस्यैते वयमग्रतः किमपरं वंशश्च वैवस्वतः

सोऽयं त्वां तनयप्रियः परिणतो राजा शमं याचते॥³

एवञ्च कविः स्वरूपकेषु गृहस्थानां कर्तव्यविषये
प्रत्यक्षपरोक्षरूपेण भृशं विवेचयति। तद्दृष्ट्या गृहस्थिनः भगवद्भक्ताः
भवेयुः। सर्वं ब्रह्मार्पणं कृत्वैव भोक्तव्यम्। ते विश्वस्य कल्याणमभिलषेयुः।

वानप्रस्थाश्रमः

संसारपार्थक्याय प्रथम उपक्रमः वानप्रस्थाश्रमस्य। एषः
संन्यासकर्मणः पृष्ठभूमिः। वानप्रस्थिनां कृते आवश्यकं यत्ते संपद्भ्यः पृथक्
स्युः अत एव गृहं परित्यज्य तेषामरण्यगमनेनास्य वाभिप्रायः। पत्नी अपि
तेन वानप्रस्थिना सहारण्यं गन्तुं शक्नोति। अस्य उल्लेखः याज्ञवल्क्यस्मृतौ
प्राप्यते(3/14)। कामोपभोगात् विश्रान्तेः प्रयासः वानप्रस्थाश्रमः। वानप्रस्थं
प्राप्तो जनः वन्यफलादिका शनेन जीवनं यापयन् वैराग्यमार्गे प्रचलति।

1. उ०रा० 6/31,32

2. मा०मा० 1/10

3. म०च० 3/1

एषः कठोरनियमः येन सः भोगैश्वर्यम्प्रति उन्मुखीभूय आश्रमपतितः न स्यात्।

आश्रमपतितः समाजात् बहिष्क्रियते, एवं न करिष्यते चेत् आश्रमस्य उच्चता समाप्ता भविष्यति - 'बहिस्तु भयादिस्मृतेराचाराच्च'¹

वानप्रस्थिनां कृते न किमपि प्रायश्चित्तविधानमस्ति-

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदभोगात्²

अर्थात् एकधापि भ्रष्टत्वात् समाजस् तस्मिन् न विश्वसिति। तात्पर्यमेतद् यद् आश्रमच्युताय वानप्रस्थिने समाजस्य न कापि आस्था भवति।

भवभूतेरयं श्लोकोऽप्यवलोकनीयः -

पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद् वृद्धेक्ष्वाकुभिर्धृतम्।

धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यकं व्रतम्।³

अतः 'पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैः' कथनस्याभिप्रायः कवेः एषः यत् इक्ष्वाकुवंशोत्पन्नाः राजानः वृद्धावस्थायां राज्यभारं स्वपुत्रे निक्षिप्य मुनिव्रतं सन्धार्य वनगामिनः भवन्तिस्मिन् - परमेतद्व्रतं रामस्तु बाल्यकाल एव धारितवान्।

निभाल्यतामधोऽङ्कितं पद्यं यत्र कविः प्रकारान्तरेण वानप्रस्थकर्तव्यमुल्लिखन्ति-

एतानि तानि गिरिनिर्झरिणी तटेषु वैखानसाश्रिततरूणि तपोवनानि।

येष्वातिथेयपरमा यमिनो भजन्ते नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि।⁴

अत्र वैखानसाश्रितस्याभिप्रायः - विखानसा प्रोक्तेन मार्गेण गन्तारः इति वैखानस अर्थात् विखानसमुनिद्वारा निर्दिष्टेन मार्गेण गन्तारः। अत्र ध्यातव्यं यत् सर्वप्रथमं विखानसमुनिना एव वानप्रस्थकर्तव्यानां निर्धारणं कृतं मासीत्। अतः वानप्रस्थं स्वीकरणत्वात् वैखानस इत्युच्यते।

1. वेदान्तदर्शने, अ० 3

2. तत्रैव

3. उ० रा० 1/22

4. उ० रा० 1/25

‘नीवारमुष्टिः’ इति कथनतात्पर्यम् - मुष्टिमात्रं नीवारं भुक्त्वा जीवनयापकाः। नीवारं ‘तिन्नी’ इत्यप्युच्यते। विनैव वपनादिकार्येणादयं वने स्वतः जायते परमं सात्त्विकमिदमन्नं यत्र न भवति कस्यापि एकस्य अधिकारः, सार्वजनीनमिदम्।

एतदतिरिक्तं भवभूतिः वनदेवतामाध्यमेनारण्यफलानि कन्दमूलादीन्यपि वानप्रस्थिने भोग्यवस्तूनि इति निर्दिशति -

यथेच्छाभोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सदिभः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति।

तरुच्छाया तोयं यदपि तपसां योग्यमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः॥¹

अपि च -

एतत्तदेव हि वनं पुनरद्य दृष्टं, यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्तः।
आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे, सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः॥²

अत्र ‘आरण्यकाश्च, गृहिणश्च’ इत्यनेनाभिप्रायः यत् रामः राज्यं परित्यज्य मुनिवृत्त्या जीवननिर्वाहार्थं वनमागतः अतस्स वानप्रस्थी आसीत्। सः वने सपत्नीकः, अतः गृहस्थोऽप्यासीत्।

अनेन प्रमाणीभवति यत् कविः वानप्रस्थाश्रमस्य कठोरनियमैः सम्यक् परिचितोऽस्ति।

संन्यासाश्रमः

सर्वतोभावेन सांसारिकतायाः त्यागः संन्यासाश्रमः। एकाकीजीवनयापनं संन्यासिनां परमं कर्तव्यम्। मनुस्मृतौ उक्तं यत् संन्यासिना निशायां न कस्मिंश्चिद्ग्रामे प्रविष्टव्यम्, दिवसे एव भिक्षाटनं कर्तव्यम्। एकस्मिन्नेव च ग्रामे मुहर्मुहुः न गन्तव्यम्, पौनः पुन्येन गमनात् एकस्मिन्नगरे लौकिकभावनावृद्धिर्भवति यद् बन्धनकारणमपि भवितुं शक्यते-

1. उ०रा० 2/1

2. उ०रा० 2/22

एकरात्रिस्थितिग्रामे पञ्चरात्रिस्थितिः पुरे।

तथा तिष्ठेद्यया प्रीति द्वेषो वा नास्य जायते॥¹

संन्यासिनां कृते वस्त्रधारणविधानं एवमस्ति -

कौपीनयुगलकन्था दण्ड एकः परिग्रहः।

युतेः परमहंसस्य नाधिकं सुविधीयते॥²

अतोऽधिकं वस्तुसंग्रहं यदि सः करोति तर्हि मरणोपरान्तं
रौरवनामकनरके याति पशुपक्षियोनिषु वा परिभ्रमति -

यदि वा कुरुते रागादधिकस्य परिगृहम्।

रौरवं नरकं गत्वा तिर्यग्योनिषु जायते॥³

एवञ्च संन्यासिनं मोहमायादिसमस्तोपकरणेभ्यः पृथक्कृत्य तस्य
कैवल्याय तपोविधानं प्रस्तूयते। एकमेव कर्तव्यन्तेषाम्-तच्च मोक्षसाधना।
ज्ञानवैराग्यं परित्यज्य यः संन्यासी प्रपञ्चरतो भवति सः शोचनीयः -

महाकविर्भवभूतिः संन्यासिभ्यः श्रीपर्वते नदीतटेवा स्थितं स्थलं
निर्बीजसमाधिस्थल इति निर्दिशति -

‘भगवति! सा इदानीं सौदामिनी समासादिताश्चर्यमन्त्रसिद्धिप्रभाव
श्रीपर्वते कापालिकव्रतं धारयति’⁴

निम्नश्लोके भवभूतिः संन्यासाश्रमसिद्धान्तं दृढीकर्तुं प्रकारान्तरेण
प्रस्तौति-

1. मनु0 3/9, 28

2. नारदपरिव्राजकोपनिषद

3. नारदपरिव्राजकोपनिषद

4. मा0मा0 1/18तः परम्।

दया वा स्नेहो वा भगवति निजेऽस्मिञ्शिशुजने

भवत्या संसाराद्विरतमपि चित्तं द्रवयति।

ततश्च प्रव्रज्यासमयं सुलभाचारविमुखः

प्रसक्तस्ते यत्नः प्रभवति पुनर्देवमपरम्॥¹

अत्र भवभूतिः चित्तशोधवृत्तीनां मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षानाम् पञ्चक्लेशानाम् उपस्थापनं करोति। प्रकारान्तरेण 'संसाराद्विरत' अनेन कवेराशयः -

'मायावादिनो वेदान्तिकाश्च मिथ्याज्ञानजन्यसंस्कार रूपवासनादेहार-
म्भकोऽदृष्टविशेषो वा स्वाऽदृष्टविशेषनिबद्धदेहपरिग्रहो वा संसार इत्याहुः।
तथा च तादृशात्संसारात् विरतमपि-निवृत्तमपि प्रव्रज्याग्रहणादिति''।

प्रकृतेः आत्मानः च विवेकमजानतः संसारे चङ्क्रमणं भवति पार्थक्यबोधाच्च मोक्षप्राप्तिर्भवति। अस्य साधनमष्टाङ्गयोगानि सन्ति- अत्र 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशाः'² 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्य-शुचि-सुखात्मख्यातिरविद्या'³ 'दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतैवास्मिता'⁴ 'सुखानुशीरागः'⁵ 'दुःखानुशायी द्वेषः'⁶ तथा 'यमनियमासनप्राणायाम प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि'⁷ इत्यादियोगविषयाणां सुस्पष्टं ज्ञानं प्रभावश्च दरीदृश्यते।

कविः निम्नश्लोके अणिमादियोगसिद्धीनां निरूपणं कुर्वन्निगदति -

1. मा0मा0 4/6

2. योग0 सू 2/13

3. तत्रैव, 2/15

4. तत्रैव, 2/16

5. तत्रैव, 2/17

6. तत्रैव, 2/18

7. तत्रैव, 2/19

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः।

अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः॥¹

अर्थात् यः इडादिषोडशनाडीमण्डलमध्यस्थितत्वात् हृदि विनिहितरूपः अणिमादियोगसिद्धिप्रदायको भूत्वा स्थिरचित्तीभूय ज्ञानाद्यष्टशक्तिभ्यः व्याप्तोऽस्ति सः शक्तिनाथः लोकोत्तरो भवति। तथा अविचलितमनोभिः - अविचलितं (चाञ्चल्यरहितम्) मनः (चित्तम्) येषां तैः स्थिरचित्तैः, विषयान्तरपरित्यागेन इति। एतादृशैः साधकैः- स्वोपासकैः, योगिभिरित्यर्थः। मृग्यमाणः- अन्विष्यमाणः साक्षात् कर्तुमिति शेषः। अनेन ध्यानानुष्ठानमुक्तम् एवञ्च शक्तिभिः-ज्ञानेच्छाक्रियाभिः, यद्वा ब्राह्मीत्यादिभिरष्टाभिस्तास्तथा -

ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा।

कौमारीत्यपि चामुण्डा चण्डिकेत्यष्टमातरः॥

तादृशीभिः शक्तिभिः परिणद्धः व्याप्तः सः पूर्वोक्तः शक्तिनाथः शक्तीनां (ज्ञानादीनां ब्राह्मादीनामणिमादीनां वा) नाथः(स्वामी) शंकर इत्यर्थः। जयति - कालत्रयेऽपि लोकोत्तरत्वेन वर्तत इति भावः। स एवास्माकमुपास्य इति शेषः। षोडशनाडयस्तु इमाः -

इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा चाऽपरा स्मृता।

गान्धारी हस्ति जिह्वा च पूषा वसुवशा तथा।

अलम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी स्मृता।

तालु जिह्वेभजिह्वा च विजया कामदा परा।

अमृतबहुलनामनाडयो वायुसमीरिताः।

योगसिद्धयस्तथा - अणिमा, महिमा, लघिमा, गरिमा, प्राप्तिः, प्रकाम्यः, वशित्वं, ईशित्वञ्च।

अणिमा -	परमाणुवत्सूक्ष्मरूपेणाऽवस्थानम्।
महिमा -	विभुत्वप्राप्तिः।
लघिमा -	कार्पासवल्लघुत्वभवनम्।
गरिमा -	मेरुपर्वतवद्गुरुत्वभवनम्।
प्राप्तिः -	अङ्गुल्या चन्द्रमण्डलस्पर्शनम्।
प्रकाम्य-	सत्यसङ्कल्पत्वम्।
वशित्वम्-	सर्वप्राणिनियन्तृत्वम्।
ईशित्वम्-	सर्वभूतोत्पादनशक्तिमत्त्वम्। ¹

निम्नश्लोकेऽपि आत्मसाक्षात्कारहेतुभूता योगचर्चा दृष्टव्या यत्र संन्यासाश्रमस्थितसंन्यासिनां योगिनां स्वान्तः लक्ष्यमोक्षप्राप्तिहेतुः योग एव आधारत्वेन स्वीकृतः यथा च विदितम्-

नित्यं न्यस्तषडङ्गचक्रनिहितं हृत्पद्ममध्योदितं

पश्यन्ती शिवरूपिणं लयवशादात्मानमभ्यागता।

नाडीनामुदयक्रमेण जगतः पञ्चामृतकर्षणा-

दाप्राप्तोत्पत्तनश्रमा विघटयन्त्यग्रे नभोऽम्भोमुचः।²

अत्र योगशास्त्रप्रसिद्धानां नाड्यादीनाम् उल्लेखः कवेर्योगशास्त्रनिष्णाततां परिपुष्णाति।

1. द्रष्टव्यम्-पातञ्जलयोगदर्शनम्, तत्र च वाचस्पति मिश्राः

2. मा०मा०५/२

पौराणिकाः सन्दर्भाः

कविरूपकेषु यत्र-तत्र पौराणिकसन्दर्भा अपि न विरलाः। इमे सन्दर्भाः प्रायेण पात्राणां संवादैर्व्यक्तीकृताः। संस्कृतस्य सर्वेऽपि कवयः भारतीयसंस्कृतिं प्रति अतिशयेनास्थवन्तः दृश्यन्ते। नास्ति कापि सुनिश्चिता सीमा संस्कृतेः। आत्मसाक्षात्कारद्वारा भारतीयैर्ऋषिभिर्यद्दृष्टम् तल्लिपिबद्धं विधाय विकासोन्मुखीकृतमाचार्यैः। एतत्सर्वं वेद-स्मृति-पुराण-रामायण-महाभारतादिषु विस्तरेण द्रष्टुं शक्यते। भारतीयैस्तत्त्वचिन्तकैः आत्मपरमात्मविषये सूक्ष्मातिसूक्ष्मन्निरूपितम्। भौतिकसम्पन्नतायै सदा नीतिपूर्णोपायाः, सामाजिकवर्णभेदाः, जातिभेदाश्च सामाजिक-राजनैतिक-चारित्रिक-धार्मिकव्यवस्थास्थापनार्थं सोपानात्मक-रूपेणैव दरीदृश्यन्ते। भारतीयसंस्कृतेरनुभूतिः भारतीयतत्त्वचिन्तकानां रचनासु, दर्शनेषु, उदाहरणेषु च सर्वत्र दरीदृश्यते। अस्मिन्नेव क्रमे भवभूतेः रूपकेषु समागताः पौराणिकसन्दर्भा अपि महत्त्वपूर्णं स्थानं भजन्ते। तद्यथा -

कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत्।

अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ॥¹

पुराणेषु रोमपादः लोमपाद इत्युक्तः। अयं प्रतापी राजाऽसीत् अंगदेशस्य। रामायणानुसारं 'शान्ता' रोमपादपुत्री आसीत् इतिबालकाण्डे अस्ति² विष्णुपुराणानुसारञ्च शान्ता महाराजदशरथस्य पुत्री आसीत् दशरथेन शान्ता निःसन्तानाय रोमपादाय प्रदत्ताऽसीत्।³

भवभूतिना अष्टावक्रः उत्तररामचरिते पात्ररूपेण सुमपस्थापितः। महाभारतस्य वनपर्वणि कहोडनाम्नः ऋषेः कथा वर्तते। अनेन सुजातया

1. उ०रा० 1/4

2. बा०का० 11/2-5

3. वि०पु० 4/18/16-18

उद्दालकपुत्र्या सह विवाहः कृतः। कहोडऋषिः अहर्निशमध्ययनं करोति स्म। एकदा ऋषिः रात्रौ अध्ययमग्न आसीत् तस्य भार्या च तमवलोकयति स्म। तदा घटनैका घटिता। पूर्णगर्भायाः सुजाताया उदरात् बालकोऽब्रवीत् 'एतदनुचितं हे पितः। यत् भवन्त आरात्रिं पठन्तीति।' गर्भप्रागल्भ्यं दृष्ट्वा कहोडस्तं शशाप- 'तवाष्टौ अङ्गानि वक्राणि भवेयुरिति'। अतः बालकस्य नाम अष्टावक्र अभूत्। शारीरिकदृष्ट्या कुरूपोऽपि सन् अष्टावक्रः तत्त्वज्ञः शास्त्रज्ञानी चासीत्।

एवमेव भवभूतिः 'मैत्रावरुणिः' पदं प्रयुङ्क्ते। यथा -

रामः - यथा समादिशति भगवान्मैत्रावरुणिः।¹

अत्रः 'मैत्रावरुणि' शब्दः वसिष्ठाय प्रयुक्तः। एकदा सौन्दर्यपरिपूर्णाम् उर्वशीमवलोक्य मित्रावरुणस्य वीर्यपातोऽभवत् तेनागस्त्यस्योत्पत्तिः अभूत् अतः मित्रावरुणयोः सहैव भूतत्वात् मित्रावरुण इति नाम प्रसिद्धम्।

भवभूतेरधोऽङ्कितं वाक्यं पौराणिकदृष्ट्याऽवलोकनीयम् यत्र तेन गोदानशब्दप्रयोगो विहितः -

सीता - एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्चत्वारो भ्रातरो विवाहदीक्षिता यूयम्। अहो जानामि तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्त्ते²

गोदानम् - विवाहात् पूर्व क्षौरादिकर्म गोदानं केशान्तसंस्कारं वा उच्यते, एतन्मनुस्मृतावलोकनीयम्।

भवभूतिः उत्तररामचरिते 'सगराध्वरे'³ शब्दं प्रयुक्तवान् अस्यापि उल्लेखः पौराणिकदृष्ट्या द्रष्टव्यः -

अयोध्यायाश्चक्रवर्त्तिनो नरेशस्य सगरस्य द्वे पत्न्यौ आस्ताम् - सुमतिः केशिनी च। केशिन्या पुत्रः असमञ्जस आसीत् सुमतिश्च

1. उ०रा० १/२ इत्यतः प्राक्

2. उ०रा० १/१७ तः पश्चात्

3. उ०रा० १/२३

अष्टसहस्रपुत्राणां जनन्यासीत्। राजा सगरः शतमम् अश्वमेधयज्ञं प्रारब्धवान्। आश्वमेधीयं यज्ञीयाश्वमनु अष्टसहस्राः पुत्राः तद्रक्षार्थं जग्मुः। तान् दृष्ट्वा भीतेन इन्द्रेण विचारितम् - सगरः शतं अश्वमेधं निर्विघ्नं समाप्य इन्द्रासनं ग्रहीष्यति। अतः विघ्नोत्पादाय तेनाश्वमेधीयमश्वं चोरयित्वा पाताललोके तपस्यारतस्य कपिलमुनेः सकाशं बद्धवान्। स्वयं च ततः पलायितवान्। भूतले चाश्वमपश्यन्तस्तेपुत्राः पृथिवीं विदार्य पाताललोके प्रविष्टवन्तः। महर्षिसकाशमश्वमवलोक्य 'कपिलश्चौरं' इति अभिज्ञाय तं मुनिं तिरस्कृतवन्तः। मुनिस्तेभ्यः चुक्रोध, शापेन च तान् भस्मीकृतवान्। अश्वम् अश्वरक्षिकावाहिनीञ्चान्वेषयन् असमञ्जसपुत्रः अंशुमान् पातालं प्रविवेश। भ्रातॄणां दुर्दशामवलोक्य अपि खलु अश्वं सगराय समर्प्य सर्वं वृत्तान्तमश्रावि। सगरेण यज्ञः समापितः। वंशेऽस्मिन् राजा भगीरथोऽभूत्। भगीरथश्च आत्मानं प्रपितामहाँश्च तारयितुं तपस्तप्त्वा गंगाप्रभवनञ्चकार।

भवभूतिः उत्तररामचरिते 'वैखानसाश्रित'¹ इति पदं प्रयुङ्क्ते। पदमिदं पौराणिकदृष्ट्या आलोचनीयम्।

वैखानसाश्रितः - अर्थात् विखानसमुनिनिर्दिष्टः मार्गः। अत्र स्मरणीयं यत् सर्वप्रथमं विखानसमुनिद्वारा एव वानप्रस्थकर्तव्यनिर्धारणं कृतमासीत्। अतः वानप्रस्थं स्वीकरोति य सः वैखानस इति कथ्यते²

उत्तररामचरिते 'वैराजनामा लोकाः' इति प्रयोगः प्राप्यते। पुराणानुसारं चतुर्दशलोकास्सन्ति - सप्त उपरि, सप्त च नीचैः। उपरिस्था लोकास्तथा - भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यम्। प्रथमत्रयमनित्यम्। महः नित्यः अनित्यश्च। अत्रान्तिमः ब्रह्मलोकः। एषः सत्यलोक अपि उच्यते। एष एव वैराजलोकः।

भवभूतिः निम्नवाक्ये 'देवयाना' इति पदं प्रयुक्तवान्। इदं पदं पौराणिकदृष्ट्या द्रष्टव्यम् -

1. उ०रा० 1/25

2. उ०रा० 1/45 तःपश्चात्

रामः - भद्र! शिवास्ते पन्थानो देवयानाः।

प्रलीयस्व पुण्येभ्यो लोकेभ्यः॥¹

देवयानाः - मृत्योरनन्तरं धार्मिकजनेभ्यः मार्गद्वयमुच्यते- देवयानम् पितृयाणम् च। अकामप्रियाः जनाः पितृयाणेन चन्द्रलोकं यान्ति पुण्यशीलाः सकामाश्च देवयानेन देवलोकं गच्छन्ति। पुण्ये क्षीणे सति तेषां पुनर्जन्म भवति।²

कवेः रेखाङ्कितवाक्यं धर्मशास्त्रीयदृष्ट्या ऽवलोकनीयम् -

तमसा - श्रूयते- तपस्यतः, किल शूद्रस्य दण्डधारणार्थमैश्वराको राजा दण्डकारण्यमागत इति।³

दण्डधारणम्, पञ्चाग्निना तपनं च ब्राह्मणधर्मः, यद्येतत् कर्म शूद्रः करोति तर्हि सो दण्डनीयः। अतएव रामेण शम्बूकः दण्डितः।

पौराणिकदृष्ट्या रेखाङ्कितवाक्यमपि निभालनीयम्

दण्डायनः - समांसो मधुपर्क इत्याम्नायं बहु मन्यमानाः श्रोत्रिया यामयागताय वत्सतरीं महोक्षं वा पचन्ति गृहमेधिनः। तं हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति।⁴

कविः उत्तररामचरिते 'पराकसान्तपन' व्रतमुल्लिखति। पराकव्रतं शरीरशुद्ध्यर्थं क्रियते। एतत्कठिनं व्रतम्। द्वादशदिवसस्यात्रोपवासः क्रियते।⁵ उत्तररामचरिते⁶ 'कुशिकसुतः' पदस्योल्लेखोऽस्ति - कुशिकसुतः = विश्वामित्रः। वस्तुतः विश्वामित्रस्तु कुशिकस्य पुत्रः न आसीत् अपितु कुशिकवंशज गाधिपुत्राश्चासीत्। वाल्मीकिरामायणस्य बालकाण्डे⁷ विश्वामित्रः गाधिपुत्रत्वेन उक्तः। तथा च वंशावली-ब्रह्मा-कुश-कुशनाभ-गाधि-विश्वामित्रः। सम्भवतः कुश एव कुशिक उच्यते। अतस्तेषां वंशे उत्पन्नत्वात् विश्वामित्रः कौशिकः अस्ति।

1. उ०रा० 2/21 तः पश्चात् 2. गीता 8/26, छान्दो 5/10

3. उ०रा० 3/7 तः पश्चात् 4. उ०रा० पृ० 298

5. मनु० 11/215 3. उ०रा० 5/4 6. वा०बाल० 32/34 7. उ०रा० 5/9

उत्तररामचरिते 'वडवा' पदं प्राप्यते। समुद्रस्थिताग्निः वडवानल उच्यते। पौराणिककथानुसारं कार्तवीर्यस्य पुत्रैः भृगुकुलसंहाराय निश्चितः। फलतस्ते भृगुवंशस्त्रीणां गर्भस्थशिशूनां संहारं प्रारब्धवन्तः। तत्र एकया स्त्रिया निजगर्भस्थशिशु उर्व्याम् अन्तर्धत्तः। तमेव और्वमवलोक्य कार्तवीर्यपुत्राः अन्धीभूताः जाताः। और्वस्य कोपज्वाला वर्धिता। तेनैर्वेण सा ज्वाला समुद्रे निक्षिप्ता, या च वडवाऽकारं प्राप्तवती। एष एव वडवानल इत्युच्यते।

भवभूतिप्रयुक्तेन 'कल्पापेक्ष'¹ पदेन पौराणिककालगणना सूच्यते

कृतन्त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगी।

प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते।

मनुस्मृतौ च -

दैविकानां युगानाञ्च सहस्रं परिसङ्ख्यया।

ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिमेव च ॥

कविः उत्तररामचरिते 'कृतोमुखानि'² इति पदं प्रयुङ्क्ते। कृतोमुखानि विमुखीभूतः - इति कथनेन लवः लज्जामनुभवति। खरनामकासुरं हननाय रामः आत्मा दृढीकर्तुं द्वित्रिपदमपासर्पत् इति वाल्मीकिः -

तमापतन्तं संक्रुद्धं कृतास्त्रो रुधिरानुतम्

अपासर्पद् द्वित्रिपदं किञ्चित्त्वरितविक्रमः।

ततः पापकसंकाशं वधाय समरे शरम्।

खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदण्डमिवापदम्।³

रामस्य तत्कर्म न क्षत्रियोचितं मेने लवः। इन्द्रसूनुनिधने - बालिकृते वरदानमासीत् यत् सः येन सह योत्स्यते तस्य अर्धबलमपि बालिदेहे आगमिष्यति। अतः रामायामपि तेन सह युद्धकरणमसंभवमासीत्। अत एव वृक्षस्य पृष्ठतः स्थितेन रामेण तस्मिन् इषुप्रहारः कृतः।

1. उ०रा० 5/14

2. उ०रा० 5/34

3. वाल्मी० अरण्यका० 38/23-24

उत्तररामचरिते 'त्वष्ट्यन्त्र' इति पदं प्राप्यते। पौराणिककथानुसारं –
सूर्यस्य पत्न्याः नाम संज्ञाऽसीत्। सा स्वपतितेजः सोढुं न शक्यते स्म।
अतस्तया सूर्यतेजः न्यूनं कर्तुं पिता त्वष्टा प्रार्थितः। त्वष्ट्रा सूर्यः शाण्यन्त्रे
समारोप्य भ्रामितस्तस्मात् सूर्यः दुर्बलोऽभवत्, तस्य तेजोऽपि सुसह्यमभूत्।
यथा च विष्णुपुराणे-

भ्रमिमारोप्य सूर्यं तु तस्य तेजो विशातनम्।

कृतवानष्टमं भागं न व्यशातयताव्ययम्॥

यत् सूर्याद् वैष्णवं तेजः शातितं विश्वकर्मणा।¹

मार्कण्डेयपुराणेऽपि कथाया अस्याः निरूपणमस्ति।

'गुणाद्वरूपगुणाच्चापि' इत्यत्र कविकथनाभिप्रायस्तु रामसीतयोः
परस्परमाकर्षणमासीद् अतएव तत्र उक्तमस्ति - 'भर्तुः सीताया हरन्मनः'।

वाल्मीकि रामायणेऽपि वयं पश्यामः -

प्रिया तु सीता रामस्य दारा पितृकृता इति।

गुणाद्वरूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो ऽभिवर्धते॥

तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते।

अन्तर्गतमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा॥²

भवभूतिः मालतीमाधवे 'श्रोत्रिय'³ शब्दमुल्लिखति। पद्मपुराणे
श्रोत्रियलक्षणं विद्यते। मालतीमाधवे⁴ 'प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च
जन्तोः' इति कथनस्य अभिप्रायो विद्यते यत् नियतिरेव शुभाशुभं विधत्ते।
कर्ममहिमा गरुडपुराणे इत्थं वर्तते-

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे

विष्णुर्येन दशाऽवतारगहने क्षिप्तो महाकङ्कटे।

रुद्रो येन कपालपाणिरमरो भिक्षाटनं कारितः

सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे॥

1. वि०पु 3/2/9-10

2. बालकाण्ड 77/26-27

3. मा०मा० 1/5

4. पद्मपुराणे 44/106

भवभूतिः उत्तररामचरिते 'भगवती'¹ 'प्रजापतिसम' इति पदद्वयं प्रयुङ्क्ते। भगशब्दस्यार्थः -

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणाः।

अमरकोषे तु 'भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु' इत्युक्तम्। भावोऽयं यदत्र समग्रम्-ऐश्वर्यम्, यशः, श्रीः, ज्ञानम्, वैराग्यम् इत्यादिभिः सम्पन्नायाः देव्या अर्थे भगवती शब्द आयातः। प्रजापतिसमः- प्रजानां पतिः, तेन समः तुल्यम्। प्रजापतेरप्यनेकेऽर्थाः - "प्रजापतिदक्षादौ गृहीपाले विधातरि"। विष्णुपुराणे- "भृगुं पुलस्त्यं क्रतुमङ्गिरसं तथा मरीचं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैवमानसान्" इति प्रजापतिमानस पुत्राः।

एवञ्चोक्तविवेचनेन स्पष्टमस्ति यन् महाकविर्भवभूतिः स्वयं ईश्वरं प्रति आस्थावान् अस्ति। सनातनधर्मावलम्बिनां परम्परानुसारं सः सर्वदेवताः प्रति आस्थावान् दृश्यते यतो हि समस्तास्तस्य परमाराध्याः। धर्मकर्मकाण्डीयविधानस्यापि परमो ज्ञाताकविर्भवभूतिः। श्रोत्रियकुले प्रभवत्वात् सो वैदिकधर्मावलम्बी पौराणिको मीमांसकश्च। मीमांसाव्याकरणस्य तु प्रकाण्डपण्डितः। तद्रूपकेषु तत्तच्छास्त्राणां ज्ञानं सैद्धान्तिकरूपेण समासतया यथास्थलं व्यक्तं सं दृश्यते।

चतुर्थोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः

दर्शनशास्त्रम् -

दृशिर् (प्रेक्षणे) धातुना ल्युट्प्रत्यये कृते दर्शनशब्दः सिध्यति - 'दृश्यते अनेन इति दर्शनम्' अर्थात् येन ज्ञानं प्राप्यते तद्दर्शनम्। यत्र च ज्ञानप्रामाणिकतायाः दृढतायाश्च सम्बन्धे विशेषबलमस्ति तत्र दर्शनशब्दस्य प्रयोग उचितः। जीवनदर्शनयोस्सम्बन्धः प्रगाढतमः सम्बन्धः, रथस्य द्वे चक्रे इव तौ। चरमतत्त्वस्य सैद्धान्तिकरूपं दर्शनशास्त्रेषु व्यावहारिकं रूपञ्च जीवने दृश्यते। एवञ्च उभेऽपि तस्य परमतत्त्वस्य अनुभवं कारयन्तः। दुःखस्यात्यन्तिको नाशः अर्थात् जन्ममरणान्मुक्तिः जीवनस्य परमं लक्ष्यम् इति दर्शनशास्त्रेषु निगदितं प्रतिपादितं च। तत्त्वज्ञानं तमेव परमानन्दमन्वेषयति। प्रत्येकस्य दर्शनस्येदमेव लक्ष्यम् कवीनामपि न तत्र कोऽपि विरोधः¹ रचनाफलकस्य बृहत्त्वात्। तत्र जीवनस्य व्यापकं चित्रणं स्वाभाविकमेव। अतः कविर्मानवजीवनस्य प्रकृतेश्चापि विविधक्रियाकलापानां वर्णने स्वकीयां दार्शनिकीं धारणां सन्निवेशयत्येव परोक्षापरोक्षरूपेण।

महाकविभभवभूतिना विरचितानि रूपकाणि परिशील्य प्रतीयते यत्तानि भावगहनत्वं भृशं स्पृशन्ति। कवयस्तु भावुका स्वभावेनैव भवन्ति। भावनायाः भावुकतायाश्च अभावे कवित्वम् अकाव्यमेव। प्रेमभावनायाश्चित्रणपरमिदं पद्यम् अवलोकनीयम् -

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुदगते चन्द्रकान्तः²॥

अपि च -

मानुषे लोके वात्सल्यं नाम केवलमखिलेन्द्रियचूर्णमुष्टिः॥³

1. यथोक्तं योगवासिष्ठे

यदा यदा हि यद्यद्दर्शनेषु निगद्यते। तत्सर्वमेवाङ्ग! सत्यं चिद्विलासो ह्यनंकुशः॥

2. उ०रा० 5/12

3. म०च० 1/41 पूर्वम्

भावोऽयं यत् 'प्रेम' एषा एतादृशी शक्तिर्या चराचरं जगत् परिचालयति। भवभूतिदृष्ट्या प्रेम एव सर्वात्मसत्तारूपेण विद्यते तदेव दर्शनेषु ब्रह्म-आत्मादिभेदेन बहुधा उच्यते। प्रेम्णः अनयैव शक्त्या मनुष्यः कदा विगलितहृदयः भवेदिति न वक्तुं शक्यते-

यथा मकरन्दः -

‘स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्षश्चेति विप्रतिषिद्धमेतत्’¹

भवभूतेः प्रकृतिचित्रणाकलनेन स्थूलात् सूक्ष्मं प्रत्यभिगमनं, शरीरभावेन गभीरान्वेषणावरोहणं च क्रमशः स्पष्टं लक्ष्यते। उत्तररामचरिते वनदेवता सीतादुःखेन रोदिति। तमसा, मुरला, गोदावरी सर्वा अपि सीतारामदुःखेन व्यथितास्तथा तयोः पुनर्मिलनाय सक्रिया दृश्यन्ते-

वीचीवातैः शीकरक्षोदशीतैराकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान्।

मोहे-मोहे रामभद्रस्य जीवं स्वैरं स्वैरं प्रेरितैस्तर्पयेति।²

कविरूपकेषु यत्र-तत्र सर्वदर्शनानामुल्लेखः अवलोक्यते। सः आत्मानं ‘पदवाक्यप्रमाणज्ञ’ इति ब्रूते। अतः कविः व्याकरणमीमांसान्यायदर्शनज्ञः अस्ति, नात्र सन्देहलवः। अपि च “यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च” इत्युक्त्या तस्य सांख्ययोगदर्शनज्ञतापि ज्ञायते। एतदतिरिक्तं वेदान्त-वैशेषिक-बौद्ध-जैनदर्शनानामपि निरूपणं सः स्वरूपकेषु अवान्तरूपेण पास्तौत। अस्य दर्शनप्रवणतायाः मूल्यांकनमधो रीत्या कर्तुं शक्यते।

सांख्यदर्शनम्

सम् उपसर्गपूर्वकेण ख्याधातुना अथवा सम्पूर्वकेण चक्षिङ्धातुना निष्पन्नः सांख्यशब्दः। विद्वद्भिः सांख्यव्युत्पत्तिरेवं क्रियते - ‘संख्यायन्ते गणयन्ते येन तत् सांख्यम्’ अथवा ‘प्रकृतिपुरुषान्यताख्यातिरूपोऽवबोधो

सम्यग्ज्ञायते येन तत् सांख्यम्।' अतः सांख्यस्य अर्थद्वयम् - संख्या ज्ञानञ्च। सम्भवतः अस्मादेव कारणात् भागवते सांख्यं तत्त्वसंख्यानं तत्त्वगणनञ्च उक्तमस्ति। सम्यग्ज्ञानं सांख्यस्य मान्यः अर्थः। तथा च महाभारते -

संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते।

तत्त्वानि च चतुर्विंशति तेन सांख्यं प्रकीर्तितम्।

ईश्वरकृष्णेन सांख्यकारिकायां पञ्चविंशतितत्त्वानि निरूपितानि -

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः।¹

अस्मिन्दर्शने प्रकृतिपुरुषस्य विशेषमहत्त्वमस्ति। दर्शनशास्त्राणां मुख्यं प्रयोजनं जगत्कारणं, तस्य क्रमिकविकासस्य चिन्तनं च स्वीक्रियते।

यद्यपि सांख्यदर्शने ईश्वरसत्ता न निराक्रियते, योगदर्शने च ईश्वरवर्णनमेव विशेषः, परं तत्र ब्रह्मस्वरूपचर्चा न्यूनातिन्यूना विद्यते।

योगदर्शने ईश्वरः - 'क्लेशात् परः सर्वज्ञः पुरुषविशेषः' इत्येवं निरूपितः। उभेऽपि दर्शने प्रकृतिं नित्यं मत्वा जगदुत्पत्तिं कथयतः, ईश्वरं च द्रष्टारूपेण स्वीकुरुतः, एवञ्च वैशेषिकस्य परमाणोरग्रे प्रकृतेः पञ्चविंशतिरथवा षड्विंशतिसूक्ष्मतत्त्वपर्यन्तं तयोः यात्रा।

कवेः मुख्यप्रयोजनं सांख्यदर्शनसिद्धान्तनिरूपणं नास्ति तथापि तद्रूपकेषु अनायासेनैव पात्राणां संवादिषु सांख्यदर्शनाभिमतानि तत्त्वानि दृश्यन्ते। भवभूतिः समष्टिमाध्यमेन स्वभावान् व्यष्टिरूपेण व्यक्ती करोति। एकस्मिन्नेव श्लोके वेदान्त- मीमांसा-योग-सांख्यादिदर्शनानां तत्त्वानि दृश्यन्ते। अधोलिखितेषु वाक्येषु सूर्यः 'रजोगुणात् परः' उक्तः स्तत् सांख्यदृष्ट्याऽऽतीव महत्त्वपूर्णमस्ति-

अरुन्धती- अक्षरं ते ज्योतिः प्रकाशताम्

स त्वाम् पुनातु देवः परो रजा य एष तपति।²

1. सां०का० 3

2. उ०रा०४/१० तः पश्चात्

तथा च सांख्यदर्शनम् -

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः।

गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः॥¹

सांख्याचार्यमते गुणत्रयं - सत्त्वम्, रजस्, तमस् इति। तत्र सत्त्वगुणः लघुः प्रकाशकश्च। अतः सत्त्वगुणः उत्कृष्टः येन बुद्धौ प्रकाशं आयाति। इन्द्रियेषु प्रसन्नता भवति। रजोगुणः उपष्टम्भकः चलश्च भवति। उपष्टम्भकं अर्थात् उत्तेजकः, चलश्च क्रियाकारी। यदा मनुष्यः उत्तेजितः क्रियाशीलश्च भवति तदा रजोगुणसम्पन्नः भवति। तमोगुणस्तु गुरुतायुक्तः आवरणकारकश्च भवति। अतः यदा मनुष्यः तमोगुणयुक्तो भवति तदा तस्य शरीरे गुरुताऽऽयाति, इन्द्रियाणि च मोहावृत्तानि भवन्ति। परस्परं विरुद्धत्वादपि एते गुणाः कार्यं सम्पादयन्ति। यथा दीपके तैलं, अग्निः, वर्तिका परस्परं विरुद्धत्वेऽपि प्रकाशं सम्पादयन्ति।

कविः 'अक्षरं ते ज्योतिः प्रकाशताम्' कथयति। 'न क्षरम् अक्षरम्'। भारतीयदर्शनेषु अक्षरम् अविनाशी उच्यते। कवेरभिप्रायः-महाराजो जनकः ब्रह्मज्ञानी अस्ति, यश्च सत्त्वगुणयुक्तः। 'ते ज्योतिः प्रकाशताम्' अर्थात् भवतां परब्रह्मदर्शनं कर्तव्यम्।

भवभूतिः गुणत्रयप्रभावं एवं वर्णयति-सत्त्वादिगुणयुक्ते सति रामः यदा कुशं पश्यति तदा आनन्देनाप्लावितो भवति। स्वभावं व्यक्ती कुर्वन् कथयति- किमयं मम शरीरांशः, अथवा शरीरधारकः चैतन्यतत्त्वम्? इममवलोक्य मम चेतः आनन्देनोद्वेलितं भूत्वा मामभिषिञ्चति। अस्य आलिङ्गनं हिम इव शीतयति अङ्गान् -

अङ्गादङ्गात्सृत इव निजस्नेहजो देहसारः

प्रादुर्भूय स्थित इव बहिश्चेतना धातुरेव।

सान्द्रानन्दक्षुभितहृदयप्रस्रवेनेव सृष्टो

गात्रं श्लेषे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव॥²

1. सां०का० 13

2. उ०रा० 6/22

लवं प्रति रामस्य उक्तिः -

त्रातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः

क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोशस्य गुप्त्यै।

सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणाना-

माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः॥¹

लवस्यापि सात्त्विकानुभवः यथा-

अहो! पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः!

आश्वासस्नेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत्।

प्रकृष्टस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्तिसञ्चरः॥²

आश्चर्यम् -

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृत्तिघन-

स्तदौद्धत्यं क्वापि ब्रजति विनयः प्रह्वयति माम्।

झटित्यस्मिन्दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा

महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः॥³

परशुरामस्तु रजोगुणयुतः, अतः उद्धतो, दर्पप्रचण्डः, उत्तेजितश्चास्ति
सोऽपि प्रतिद्वन्द्विनं रामं दृष्ट्वा स्नेहविगलितो भवति। एकत्र तु क्रोधेन
हृदयाविष्टः वर्तते अपरत्र प्रेमसागरः तरलायते हृदि -

चञ्चत्पञ्च शिखण्डमण्डनमसौ मुग्धप्रगल्भं शिशु-

गम्भीरं च मनोहरं च सहजश्रीलक्ष्मरूपं दधत्।

प्राग्दृष्टोऽपि हरत्ययं मम मनः सौन्दर्यसारश्रिया

हन्तव्यस्तु तथापि नामधिगहो वीरव्रतक्रूरताम्॥⁴

1. उ०रा० 6/9

2. उ०रा० 6/10-11

3. तत्रैव,॥

4. म०च० 2/32.

अपि च -

हेरम्बदन्तमुसलोल्लिखितैकभित्ति-

वक्षो विशाखविशिखव्रणलाञ्छितं मे।

रोमाञ्चकञ्चुकितमद्भुतवीरलाभा-

त्सत्यं ब्रवीमि परिरब्धुमिवेच्छति त्वाम्॥¹

रावणः तमोगुणयुक्तोऽस्ति। युद्धं कुर्वन्तौ रामरावणौ परस्परं
प्रेम्णा युजीकरणे भवभूतेरेव सामर्थ्यम् -

सौमित्रिः कृतहस्तता प्रभृतिभिर्न्यूनो न कैश्चिद्गुणैः

सारेणापि पुनः प्रसिद्धमहिमा शौर्याग्रणी रावणिः।

इत्थं तुल्यतरे किल व्यतिकरे रामस्य रक्षः प्रभो-

श्चान्योऽन्यं शरवृष्टिरेव वलते दृष्टिस्तयोर्वत्सला॥²

सत्त्वगुणरूपो रामः प्रकाशशीलः, रजोगुणरूपलवस्य परशुरामस्य च
गुणः प्रवृत्तिशीलः, तमोगुणरूपस्य रावणस्य गुणः नियमनशीलः। रामस्य
सत्त्वगुणः प्रकाशरूपं प्रयोजनं सम्पादयति तदा सः रजोगुणयुतं लवं
परशुरामं च तमोगुणयुतरावणस्याधारं गृहीत्वा तौ उपकरोति यदा च
लवपरशुरामयोः रजोगुणः स्वप्रवृत्तिरूपप्रयोजनं साधयति तदा स
सत्त्वगुणयुक्तरामं तमोगुणरूपरावणमाधृत्य उपकरोति। भाव एषः यत्
सत्त्वगुणस्य रजोगुणस्य च प्रवृत्तिः तमोगुणनियमनस्याश्रयं गृहीत्वैव कार्यं
करोति यतोहि कार्यप्रकाशने प्रवृत्तिः नियमनञ्चानिवार्यं भवति। रजोगुणः
सत्त्वगुणस्य प्रकाशं तमोगुणस्य च नियमनाश्रयं गृहीत्वा कार्यं प्रवृत्तो
भवति। प्रवृत्तये हि प्रकाशनियमनमनिवार्यम्। तमोगुणः सत्त्वगुणस्य प्रकाशं
रजोगुणप्रवृत्तिञ्चाश्रित्य कार्यनियमनं करोति, नियमनाय हि प्रकाशः
प्रवृत्तिश्चानिवार्यः।

सांख्यशास्त्रं हि परिणामवादि। कारणस्य कार्यरूपे परिणयनमेव

व्यक्तिः - यथा दुग्धस्य दधिरूपेऽभिव्यक्तिः। दधि दुग्धे अविद्यमानमस्ति अतो न व्यक्तं भवति इति न, अपितु तत् प्रागेव दुग्धे अव्यक्तरूपेण आसीत् पश्चात् कार्यदशायां व्यक्तमभवत्। यथा-

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते,
सम्पूर्णः प्रतिबिम्बितेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः।
सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ,
हा हा देवि किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति॥¹

सन्दर्भेऽस्मिन् ईश्वरकृष्णकारिका -

भेदानां परिणामात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च।
कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूप्यस्य॥²

भवभूतिः सत्कार्यवादं संकेतयति -

मनोरथस्य यद्बीजं तद्दैवेनादितो हतम्।
लतायां पूर्वलूनायां प्रसवस्योद्भवः कुतः॥³

तदनुसारं कारणं विना न कार्योत्पत्तिः। तथा च सांख्यकारिका-

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात्।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्॥⁴

भवभूतिः समन्वयेन⁵ अनुमानं प्रमाणमाश्रित्य लवे सीतारामयोः
प्रत्याकृतिं जनकं दर्शयति। भिन्नपदार्थानां समानरूपता एव समन्वयः -

सर्वेषु कार्येषु स्वकारणस्वभावं भवति यथा मृद्घटे मृतः, स्वर्णघटे
स्वर्णस्य स्वभावो भवति। महदादिकार्यं सुखदुःखमोहसमन्वितमस्ति। तथा
चानुमानम् -

“महदादिव्यक्तम् स्वरूपानुगुणस्वरूपाव्यक्तप्रकृतिकं
समानरूपत्वाद् घटादिवत् समन्वयेनाप्यव्यक्तसिद्धिर्भवति। सांख्यमतेः

1. उ०रा० 4/22

2. सां०का० 15

3. उ०रा० 5/20

4. सां०का० 9

5. उ०रा० 4/23

व्यक्तस्य अव्यक्तावस्था एव कारणशक्तिः। कारणाच्च कार्योत्पत्तिः। कारणाभावे कार्याभावः। मृत्तिकायाम् अव्यक्तावस्थायां भूतः घटः, अतो जायते। भावोऽयं घटरूपः मृत्तिकायामव्यक्तरूपे पूर्वत एवास्ति। एवमेव प्रकृतेः अपि महदादितत्त्वानि जायन्ते, यतो हि तानि तत्र सन्तीति। कारणशक्तिमाधृत्यैव तैलस्योपादानकारणभूतस्य तिलस्य सिकतातः भेदोऽस्ति। तिलेभ्यः एव तैलं व्यक्तं भवति न तु सिकतातः। एवमेव महादादिकार्याणामुत्पत्तिः प्रकृतेः अवगन्तव्यम्।

सत्यकार्यवादसिद्धान्तानुसारं कार्य कारणव्यापारादपि प्राक् स्वकारणे (उपादानकारणे) वर्तते तथा यथाकालम् अभिव्यक्तम्भवति यथा कूर्मदेहे अङ्गानि प्रागेव भवन्ति।

महाकविः निम्नश्लोकमाध्यमेन सांख्य प्रमेयस्य वर्गीकरणं प्रस्तौति

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात्।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति पठ्यते।¹

अत्र अन्तःकरणस्य अर्थः वर्तते - अन्तःस्थेन्द्रियाणि, मनः, बुद्धिः, चित्तम्, अहंकारश्च।

अन्यत्र कविः सांख्यतत्त्वं वर्णयन्नाह-

तान्येव यदि भूतानि ता एव यदि शक्तयः।

ततः परशुरामस्य न प्रतीमः पराभवम्।²

अत्र कविः पञ्चभौतिकशरीरस्य तत्त्वशक्तेश्च वर्णनं करोति। तथा च अभिप्रायः शरीरशक्तयस्तान्येव तत्त्वानि यानि सांख्याचार्यद्वारा परिगणितानि सन्ति -

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या इति³

1. उ०रा० 3/17

2. म०च० 2/14

3. सां०का० 3

अत्र प्रकृतेः विकाररहितावस्था मूलप्रकृतिः। महदादिसप्ततत्त्वानि प्रकृति- विकृति-रूपाणि। विकृतयः षोडश भवन्ति याश्च न कस्यचित् कारणम्, तत्र तत्त्वमात्रः पुरुषः भवति -

तस्य परमतत्त्वस्य वर्णनं भवभूतिः करोति -

इदं हि तत्त्वं परमार्थभाजामयं, हि साक्षात् पुरुषः पुराणः।

त्रिधा विभिन्ना प्रकृतिः किलैषा, त्रातुं भुवि स्वेन सतोऽवतीर्णा।¹

तथा च टीकायाम् - इदं रामरूपं वस्तु, परमार्थभाजाम् यथार्थ-दर्शिनां तत्त्वज्ञानाम्, तत्त्वम् परमं धनम्, अयं रामः साक्षात् पुराणः पुरुषः आदिपुरुषः। त्रिधा विभिन्ना सत्त्वरजस्तमो भेदैस्त्रिप्रकारतां गता प्रकृतिः, एषा मूलकारणभूता सतः सत्पुरुषान्त्रातुं दुर्जनेभ्यो (रक्षितुम्) भुवि स्वेन आत्मा अवतीर्णा धृतावतारा। भूभारहरणाय सज्जनत्राणाय चायमवतारः पुराणपुरुषस्य यद्राम इति भावः।²

इममेव साक्षात्कर्तुं योगिनः साधनामाध्यमेन प्रयासरताः भवन्ति तदर्थञ्च वानप्रस्थाश्रमः उपयुक्तं मन्यन्ते मनीषिणः

एतानि तानि गिरिनिर्झरिणीतटेषु, वैखानसाश्रिततरूणि तपोवनानि।

येष्वातिथेयपरमा यमिनो भजन्ते, नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि।³

अत्र भवभूतिः “यमिनः” शब्दं प्रयुज्जते - यमाः सन्ति अस्य इति यमी। पातञ्जलयोगसूत्रानुसारम् -

अहिंसा सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः॥

याज्ञवल्क्यस्मृतौ तु - ‘अस्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः’।⁴

अन्यत्र कविः कथयति -

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा, परःसहस्रं शरदस्तपांसि।

एतान्यदर्शन् गुरवः पुराणाः, स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि।⁵

1. म0च07/2

2. तत्रैव, प्रकाशटीकायाम्

3. उ0रा0 1/25

4. याज्ञ0 3/13

5. म0च0 1/42

अत्र 'सहस्रं शरदस्तपांसि' इति वर्तते। अर्थात् परस्सहस्रं सहस्राधिकाः शरदः हायनानि तपांसि कायक्लेशकराणि यमनियमादीनि तप्त्वा ब्रह्महिताय ब्रह्मादयः पुराणगुरवः तपोमयानि स्वान्येव तेजांसि अदर्शयन्।

उपर्युक्तपद्यमाध्यमेन कविः सांख्योक्तं पुरुषं 'पुराणपुरुषः', 'आदिपुरुषः' इति कथयति। त्रिगुणरूपां प्रकृतिं मूलकारणं वदति। सांख्योक्तः पुरुषः क्रियारहितः साक्षिमात्रम्, विकारहीनः, सत्त्वादिगुणरहितः भवति। एतादृशस्य प्रकृतिभिन्नपुरुषस्य साक्षात्कारेण मोक्षप्राप्तिर्भवतीति कवेरभिप्रायः।

योगिनः चित्तवृत्तीः निरुध्य अध्यात्मदृष्ट्या पुरुषदर्शनं कुर्वन्ति।

त्रिगुणात्मिका हि मूलप्रकृतिः, तत्रैव क्रियाशीलता च। भवभूतेरयं श्लोकोऽत्रध्यातव्यः -

अन्येषु जन्तुषु च यस्तमसावृतेषु

विश्वस्य धातरि समः परमेश्वरेऽपि।

सोऽयं प्रसिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा

मा लज्जया तव कथञ्चिदपह्नुतिर्भूत्॥¹

भावोऽयं यद् यः कामः तमसा = तमोगुणेन आवृतेषु - आच्छादितेषु, अज्ञानोपहतविवेकेष्विति भावः। अन्येषु - अपरेषु जन्तुषु - प्राणिषु मनुष्येषु पशुपक्ष्यादिषु चेति भावः। एवं च विश्वस्य - जगतः धातरि-कर्त्तरि, रजोगुणाधिष्ठातरि ब्रह्मदेव इत्यर्थः। किं बहुना, परमेश्वरेऽपि = परा (उत्कृष्टा) मा (लक्ष्मीः) यस्य स परमः स चाऽसौ ईश्वरः - परमेश्वरः तस्मिन् विष्णौ सत्त्वगुणाऽधिष्ठातरीति भावः। एवं तन्त्रेण परमः (श्रेष्ठः) ईश्वरः (ईशिवः) परमेश्वरो महादेवस्तस्मिन्, तमोगुणाऽधिष्ठातरि महादेवे चेत्यर्थः सृष्टिपालनापेक्षया संहार एवैश्वर्यं अस्याऽतिशयितत्वात्परमत्वम्। तादृशो महेश्वरेऽपि समः तुल्यः अवैषम्येणाऽप्रतिहतव्यापार इति तात्पर्यम्। खलु-निश्चयेन। यस्य कामस्य

विक्रमः तमःप्रधानेषु मनुष्येषु तिर्यक्जातिषु च का कथा। गुणत्रितयाऽधिष्ठातरि ब्रह्मविष्णुशिवात्मके देवत्रयेऽप्यप्रतिहतः इति भावः। अतः लज्जया ब्रीडया, तव = भवतः, अपह्नुतिः = अपह्नुवः, स्वकीयदशाया अप्रकाशं इति यावत्। कथञ्चित् केनापि प्रकारेण माभूत्-न भवतु, एवमपहनवेन त्वदीयचेतोविकारस्य प्रतीकारो न भविष्यतीति भावः। अतो लज्जां त्यक्त्वा सर्वं कथयेति भावः। अत्र गुणत्रयेऽपि कामस्याप्रतिहतगतिरिति कवेः कथनस्याभिप्रायः।¹

भवभूतेरयं श्लोकः सांख्यसम्मतं पुरुषबहुत्वं वादे जैनसम्मतं च अनेकान्तवादे प्रकाशं खलु निक्षिपति। सांख्यदर्शनं पुरुषबहुत्वं साधयति। सृष्टिप्रक्रियायाः कारणतत्त्वं संकेतयति। सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयेणैव ब्रह्मा-विष्णु-महेश इति रूपत्रैविध्यं सम्भवति। कार्याणां आविर्भावेनैतेन अनेकतायाः तिरोभावस्य चैकत्वं बोधयति। अस्य पुष्टिः ईश्वरकृष्णः एवं विदधाति -

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत् प्रवृत्तेश्च।

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव।²

अर्थात् संसारे प्रत्येकपुरुषस्य जन्ममरण-इन्द्रियादिव्यवस्था पृथक्-पृथक् भवन्ति। अतः ज्ञायते अनेके पुरुषास्सन्ति। कश्चिन् मरति कश्चिज्जीवति, कश्चिदन्धः, कश्चित् बधिरः। इन्द्रियाणां एषा व्यवस्था पुरुषानेकत्वं साधयति। यदि पुरुषः एकः स्यात् तर्हि अयं प्रवृत्तिभेदः न स्यात्। कस्मिंश्चित्पुरुषे सत्त्वगुणस्य, कस्मिंश्चित् रजोगुणस्य कस्मिंश्चित् तमोगुणस्य प्रधानताऽस्ति। अतोऽपि सिध्यति पुरुषबहुत्वम्।

स्थूलशरीरे नष्टे सति सूक्ष्मशरीरं शरीरेऽपरस्मिन् प्रविष्टम्भवति, अस्य तथ्यस्य प्रतिपादनं कविरेवं करोति -

1. तत्रैव, प्रकाशटीकायाम्।

2. सां०का० 18

तातस्य मित्रं किल गृध्रराजस्तं पापमस्मिन्सहसानुबध्नन्।

गात्रं जराजर्जरितं विहाय, यशः शरीरं नवमाललम्बे ॥¹

अत्र भवभूतिः शरीरनाशस्य चर्चा करोति। लक्ष्मणमाध्यमेन सः कथयति यत् गृध्रराजं पापी रावणः हतवान्, अतः स गृध्रराजः पुरातनदेहं त्यक्त्वा नवीनदेहं धारयिष्यति। भगवान् श्रीकृष्णः गीतायां ब्रूते -

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय, नवानि गृह्णति नरोपराणि।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही॥²

आत्मा तु न कदापि अवसानं गच्छति -

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥³

अधोलिखितश्लोके कविः 'वस्तुनः अनुपलब्धौ विहितकारणं' प्रकाशयति प्रकारान्तरेण -

संस्तूयन्ते विप्रकर्षाद्भौमा नोपाधयः स्फुटम्।

आन्तरीक्षाः पुनरमी सर्वतः सदृशा इव ॥⁴

अत्र 'विप्रकर्षाद्, सर्वतः सदृशा' इति पदद्वयेऽपि सांख्योक्तानुपलब्धिसिद्धान्तस्योल्लेखः। यथा च अस्य पुष्टिः सांख्य-कारिकायाम् -

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्।

सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥⁵

ईश्वरकृष्णस्तेषु कारणेषु प्रकाशं निक्षिपति यानि वस्तुनः अप्रतीतौ कारणानि भवन्ति-

(1) वस्तुनोऽतिदूरभवनम्	(2) अतिसामीप्यम्	(3) इन्द्रियेषु अक्षमता
(4) मनसः अस्थिरत्वम्	(5) सौक्ष्म्यम्	(6) इन्द्रियविषयमध्ये

1. म०च० 7/18

2. गीता 2/22

3. गीता 2/20

4. म०च० 7/22

5. सां०का० 7

वस्त्वन्तरस्यागमनम् (7), वस्तुनः स्वजातीयवस्त्वन्तरे मेलनम्।

श्रीरामस्तु जन्ममरणरूपकर्मबन्धनादिरहितः-

आपन्नवत्सलजगज्जनतैकबन्धो विद्वन्मरालकमलाकर रामचन्द्रः।

जन्मादिकर्मविधुरैः सुमनश्चकोरैराचम्यतां तव यशः शरदां सहस्रम्।¹

अत्र कविः 'विद्वन्मरालकमलाकरं, जन्मादिकर्मविधुरं' इति विशेषणद्वयेन श्रीरामं सांख्योक्त पुरुषरूपेण प्रस्तौतीतिदिक्।

एवमत्र भवभूतिरूपकेषु प्राप्तसांख्यशास्त्रीयतत्त्वान्याधृत्य विवेचनं कृतम्।

योगदर्शनम्

सांख्यं योगश्चेति दर्शने समानतां वहतः। 'सांख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न मनीषिणः' इति गीतायाम् योगदर्शनस्य तत्त्ववादः स एव, यः सांख्यदर्शनस्यास्ति। अनयोर्भेदस्तु एतावान् एव यत् सांख्यदर्शनं सम्प्रदायवादि निरीश्वरवादि च अस्ति, परं योगदर्शनं पूर्णरूपेणेश्वरवादि विद्यते तस्य न कोऽपि सम्प्रदायविशेषः। योगदर्शनप्रवर्तकस्तु महर्षिः पतञ्जलिः कथ्यते।

पातञ्जलयोगदर्शनं समाधि-साधन-विभूति-कैवल्यनामकेषु चतुर्षु पादेषु विभक्तमस्ति। समाधिपादे योगस्य उद्देश्यं, तस्य लक्षणं साधनञ्च वर्णितमस्ति । साधनपादे योगस्य अंगानि, तत्परिणामः

अणिमा-महिमादिसिद्धीनां प्रकारविवेचनमस्ति। कैवल्यपादे मोक्षनिरूपणं वर्तते।

आत्मा-जगद्विषये सांख्यदर्शनेन यः सिद्धान्तः निरूपितः योगदर्शनमपि तस्य समर्थनं करोति। उभयत्रापि पञ्चविंशतितत्त्वानि स्वीक्रियन्ते। योगदर्शने 'पुरुषविशेष' षड्विंशतितमः तत्त्वरूपेण स्वीकृतः।

योगशब्दः युज् धातोर्निष्पन्नः। युज्यतेऽसौ योगः। योगदर्शनभाष्यकारः महर्षिव्यासः 'योगस्समाधिः' इति ब्रूते। अस्याभिप्रायः यज् जीवात्मा उपलब्धसमाधिद्वारा सच्चिदानन्दब्रह्मसाक्षात्कारं कुर्यात्।

चित्तस्य एकाग्रताद्वारा अन्तःकरणात् शरीराच्च पृथग्भूतस्यात्मनः साक्षात्करणं योगलक्ष्यम्। 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इत्युक्त्वा महर्षिः पतञ्जलिः चित्तवृत्तीनां निरोधेन योग सम्पद्यते इत्याह।

योगदर्शनानुसारं संसारोऽयं दुःखमयः। ईश्वरश्च नित्यः, अद्वितीयः त्रिकालातीतः। देवताः ऋषयश्च ईश्वरविषयकं ज्ञानं ज्ञानयोगमाध्यमेनैव प्राप्नुवन्। योगदर्शनं वस्तुतः कर्मयोगप्रतिपादकं दर्शनं यतोहि साधकस्य मुक्तये समुचितपथप्रदर्शकः योग एव।

भवभूतिः पूर्णरूपेण ईश्वरवादी वर्तते। स स्वरूपकेषु योगलक्षणं, साधनं, उद्देश्यं च निरूपयति। स योगांगविषये मोक्षविषये चापि संकेतयति। सः स्वरूपकेषु 'समाधिः चित्तवृत्ति निरोधः' इति प्रकारान्तरेण स्वीकरोति। तन्मते योग एव परमगतिसाधनमिति।

यद्यपि कविः योगलक्षणस्य स्वरूपस्य च सन्दर्भे न किमप्युल्लिखति परं स तादृक्शब्दान् प्रयुङ्क्ते यस्योद्देश्यमवान्तररूपेण योगस्वरूपेण तल्लक्षणेन च परिचायनमस्ति।

योगस्य स्वरूपलक्षणसम्बन्धे भवभूतेः रेखांकितपंक्तयः ध्यातव्याः यत्र सः योगलक्षणस्वरूपविषये 'योगवृत्तिः' इति पदं प्रयुङ्क्ते। दिव्यदृष्टिप्राप्तिचर्चाऽऽपि तेन कृता। यथा -

वसिष्ठः - अयि वत्स! किमनया यावज्जीवमायुध-
पिशाचिकया। श्रोत्रियोऽसि जामदग्न्य! पूतं भजस्व पन्थानम्।
आरण्यकश्चासि। तत्परिचिनुचित्तप्रसादनीशचतस्त्रो मैत्र्यादिभावनाः।
प्रत्यासीदति हि ते विशोका ज्योतिष्मती नाम योगवृत्तिः तत्प्रसादजं
ऋतम्भराभिधानं नामाबहिः साधनोपधेयसर्वार्थसामर्थ्यमपविद्धविप्लवो
परागमूर्जस्वलमन्तज्योतिषो दर्शनम्। यतः प्रज्ञाननमभिसम्भवति
तद्ध्याचरितव्यं ब्राह्मणेन। तरति येनापमृत्युं पाप्मानम्।¹

अत्र भवभूतिः 'मैत्र्यादिभावना', 'ज्योतिष्मतीनाम योगवृत्तिः'
'ऋतम्भराविधानम्', 'प्रज्ञानम्', इति पदानि प्रयुज्यते। योगदर्शने
महर्षिपतञ्जलिरपि एतानि पदानि प्रयुङ्क्ते। भवभूतेः 'योगवृत्ति' इति पदं
टीकाकारेण चित्तवृत्तिनिरोधरूपास्थितिः इत्युक्तम्। अनेनात्र सिध्यति यद्
भवभूतिः 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति योगसिद्धान्तं प्रस्तौति। अपि च
योगसमाधिविषयेऽपि संकेतयति। मैत्र्यादिभावनया तदभिप्रायः
चित्तनिर्मलकारिकाः मैत्री, करुणा मुदितेत्यादयः। ऋतम्भराभिधानेनाभिप्रायः
- ऋतं सत्यं बिभर्त्ति तथा कदाचिदपि विपर्ययज्ञानेन या नाच्छाद्यते,
सत्यमिति यावत् इति विद्यते।

तथा च योगसूत्रम् - मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुः-
खपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम्।²

अर्थात् मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा एताश्चतस्रो वृत्तयः।
पुण्यात्मसु मैत्री, करुणा भवतः। सुखात्मसु मुदिता। पापात्मसु च
उपेक्षानाम वृत्तिः भवति। एतासां भावनया चित्तप्रसादनं जायते।

भवभूतेरधोलिखितश्लोकः योगशास्त्रदृष्ट्याऽवलोकनीयः -

“एतानि तानि गिरिनिर्झरिणीतटेषु।³

1. म०च० 3/4 तःपश्चात्

2. यो०सू० 1/33

3. उ०रा० 1/25

अत्र भवभूतिः 'यमिनः' शब्दं प्रयुङ्क्ते यस्य तात्पर्यमहिंसादिपञ्चयमाः वर्तते। याज्ञवल्क्यस्मृतौ- ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानसत्यमकल्मषा। अहिंसाऽस्तेयमार्धुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः।¹ नियमेन तात्पर्यम् - शौचसन्तोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः।² आसनेनाभिप्रायः 'स्थिरसुखमासनम्'³ प्राणायामेनाभिप्रायः - 'श्वास-प्रश्वासयोगीतिविच्छेदः प्राणायामः'।⁴ प्रत्याहारभावेनाभिप्रायः 'स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकारश्चेन्द्रियाणां प्रत्याहारः'।⁵ धारणाऽभिप्रायः - 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा'। ध्यानतात्पर्यम् - 'प्रत्ययैकतामताध्यानम्'।⁶ अन्यत्रापि -

'एतदुक्तं भवति। साक्षात्कृतधर्माण महर्षयः तेषाममृतसाराणि भगवतां परोरजांसि प्रज्ञानानि न क्वचिद्वयाहन्यन्त इति नाभिशङ्कनीयानि।'⁷

कविरत्र 'साक्षात्कृतधर्माण' इति पदेन योगसाधनया धर्म-साक्षात्कारो जायते इति प्रमाणयति। साक्षात्कृतो धर्मो यैस्ते साक्षात्कृतधर्माणः। एतत्कथनं निरुक्तवचनस्य सारांश एव -

'साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः।'

निम्नलिखितपद्येन योगतन्त्रस्य ज्ञानं सम्यग् भवति -

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा, हृदिविनिहित।।⁸

1. याज्ञ० 3/33

2. यो०सू० 2/32

3. यो०सू० 2/46

4. यो०सू० 2/49

5. यो०सू० 2/54

6. यो०सू० 3/2

7. उ०रा० 7/2

8. मा०मा० 5/1

पद्यमिदं तु पूर्वमेव मया व्याख्यातम्।

अन्यमपि -

नित्यं न्यस्तषडङ्गचक्रनिहितं हृत्पद्ममध्योदितं,

पश्यन्ती शिवरूपिणं लयवशादात्मानमभ्यागता।

नाडीनामुदयक्रमेण जगतः पञ्चामृतकर्षणा -

दाप्राप्तोत्पतनश्रमा विघटयन्त्यग्रे नभोऽम्भोमुचः॥³

टीकाकारेण तु व्याख्यातम् - नित्यं = प्रतिदिनं जयो क्रम समयः
इति शेषः। न्यस्तषडङ्गचक्रनिहितम् - न्यस्तं - विन्यस्तं षण्णाम् -
षट्संख्याकानाम्, अंगानाम् - अवयवानां
हृदयशिरःशिखाकवचनेत्रांसरूपाणामिति भावः, यत् चक्रं समूहः तस्मिन्
निहितम् आरोपितं 'हृदयाय नमः' 'शिरसे स्वाहा' इत्यादि मन्त्रैरिति भावः।

षडङ्गमेतत्कथितं सर्वसिद्धिप्रदायकम्।

न्यसेद्वा भक्तियुक्तात्मा साधको ज्ञानचिन्तकः।

त्रिकालमेककालं वा शरीरे विन्यसेद् बुधः॥

अनेन अंगावरणमुक्तम्। तथा हृत्पद्ममध्योदितम् - हृत्पद्मस्य
हृदयकमलस्य अनाहतनामकद्वादशदलस्येति शेषः। मध्ये अन्तरे
कर्णिकायामित्यर्थः। उदितम् - प्रकाशमानम् शिवरूपिणम् - शिवात्मकम्
आत्मानं परमात्मानम् पश्यन्ती - साक्षात्कुर्वती तदुक्तम् यथा -

पद्मसंकाशसंस्थानं हृदयं तत्र दृश्यते

सूक्ष्मो हि पुरुषो ज्ञेयः परमात्मा हृदि स्थितः।

अभ्यासात्पश्यते सूर्य - परमात्मानमात्मना॥

इयं = तादृशयोगशक्तिसम्पन्ना अहं कपालकुण्डला, लयवशात्
 आत्मना सह बाह्येन्द्रियाणाम्, भावात्, नाडीनाम् - इडापिंगलादीनाम्,
 उदयक्रमेण, उदयसाम्याऽवस्थातिरोधानपरिपाट्या, जगतः =
 पञ्चभूतात्मकस्य शरीरस्य पञ्चामृताकर्षणात् पञ्चानाम्, पञ्चसंख्यकानाम्,
 अमृतानाम्, नित्यानां परमाणुविभुत्वरूपेणेति शेषः, पृथिव्यप्तेजो
 वाय्वाकाशानामिति भावः, आकर्षणात् - आकर्षात् वशीकरणादिति भावः,
 अप्राप्तोत्पतनश्रमा=अप्राप्तः अनासादितः उत्पतने आकाशयाने श्रमः
 आयासः या सा एतादृशी सती, अग्रेनभः - नभसीति अग्रेनभः (अग्रे
 शब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातः) अम्भोमुचः - मेघान् अम्भांसि
 मुञ्चन्तीति अम्भोमुचः तान्। विघटयन्ती - अपसारयन्ती सती, इदानीमिति
 गद्यभागस्य पदस्य परामर्शः। इदानीम्- अधुना, श्रीपर्वतात्करालायतनाख्यं
 प्रवेश प्राप्तेति शेषः॥₁

अन्यत्रापि-

उद्वृत्तस्खलित कपालकण्ठमाला-सङ्घट्टक्वणितकरालकिङ्किणीकः।

पर्याप्तं मयि रमणीयडामरत्वं सन्धत्ते गगनतलप्रयाणवेगः॥²

उपर्युक्तश्लोकमाध्यमेन भवभूतिः योगतन्त्रसमन्वयेन योग-
 सिद्धिस्वरूपं चिन्तयति। योगसिद्धौ सहायकशक्तिमाध्यमेन
 इडादिनाडीचक्रस्थितात्मस्वरूपे एकीभावः कीदृग्भविष्यति तद्विषये सुष्ठु
 निरूपयति।

अधश्लोकोऽपि योगशास्त्रदृष्ट्या द्रष्टव्यम् -

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च सम्पदः।

वैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते शिवाः॥³

नामनिधाने लिखितमस्ति - मनोज्ञपूतयोः पुण्यम्। क्षीरस्वामिनः
 कथनम् - अणिमा-महिमा-लघिमा-प्राप्तिः प्राकाम्यमीशितां वशिता।
 ईशस्य यत्र कामावशयितेत्यष्टधैश्वर्यम्।

1. मा०मा० 5/2 जगद्धरः

2. मा०मा० 5/3

3. उ०रा० 2/12

भवभूतिः उत्तररामचरिते देवयानपितृयाणमार्गयोश्चर्यां कुर्वन् “भद्र! शिवास्ते पन्थानः” इति कथितवान् तथा च गीतायाम्-

शुक्लकृष्णे गती ह्योते जगतः शाश्वते मते।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः।¹

अर्थात् वैदिकमतानुसारं संसारप्रयाणस्य मार्गद्वयम्-एकः शुक्लपक्षः अपरश्चा कृष्णः। यदा मनुष्यः शुक्लमार्गेण प्रयाति तदा पुनर्नयाति किन्तु कृष्णमार्गेण यदा याति तदा पुनरायाति। अर्थात् वस्य पुनर्जन्म भवति।

एवञ्चोपर्युक्तसन्दर्भाधारेण कथितुं शक्यते यद् भवभूतिः स्वरूपकेषु योगशास्त्रसम्मतविषयानपि यथावसरं प्रस्तौति।

वैशेषिकदर्शनम्

वैशेषिकदर्शनप्रवर्तकः महर्षिकणादः। यस्यापरं नाम उलूकः, कणभुक् अपि। यथा न्यायदर्शनस्य मूलोद्देश्यं अन्तर्जगतः ज्ञानतत्त्वसमीक्षणं तथैव वैशेषिकदर्शनस्यापि लक्ष्यं वर्तते आत्मनः आत्मेतरपदार्थानां परस्परं साधर्म्यवैधर्म्यस्य सूक्ष्मज्ञानं तत्त्वज्ञानस्य चोपलब्धिः प्रकाशनञ्च।

वैशेषिकदर्शनं बाह्यजगद्व्यापारस्य विस्तारेण समीक्षणं परीक्षणञ्च करोति। तत् द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाय-अभाव इति सप्तपदार्थानां तत्त्वज्ञानोपलब्ध्ये सम्यग्ज्ञानं परामवश्यकम् द्रव्याणि नव। द्रव्यगुणकर्मसंयोगेन समवाय पदार्थोत्पत्तिः भवति। नानारूपधारिवस्तुनः वैविध्यं ज्ञातुं ‘विशेषस्य’ आवश्यकता भवति सामान्यस्य तथा विशेषस्य

अपरपदार्थेन सह सम्बन्धं स्थापयितुं समवायनामक-नित्यपदार्थस्य आवश्यकता भवति। अभावनामकः सप्तमः पदार्थः अनुष्ठानादिनिष्कामकर्मद्वारा मोक्षप्राप्तिं प्रति नयति।

साक्षात्कृतधर्मा कणादः पदार्थतत्त्वज्ञानप्राप्त्यै सर्वप्रथमं अन्तःकरणशुद्धये विधानं कृतवान्। अन्तःकरणपवित्रतायै च धर्मप्रवणता आवश्यकी यतो हि धर्मप्रवणतां विनाऽन्तःकरणशुद्धिऽर्न भवितुं शक्यते। अशुद्धान्तःकरणे विद्याप्रकाशः कथमपि न भवितुं शक्यते। कणाददर्शनं धर्मप्रवणं दर्शनम्। तदारम्भएव धर्मव्याख्यया भवति। कणाददर्शनस्य प्रथमानि चतुस्सूत्राणि सन्ति -

1. अथतो धर्मं व्याख्यास्यामः।
2. यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः।
3. तद् वचनादाम्नायस्य प्रमाणम्।
4. धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निः श्रेयसम्।

महर्षिकणादानुसारं 'जीवात्मा परमात्मा' इति उभयोरस्तित्वं अस्ति उभौ च नित्यौ। पदार्थज्ञानवैशिष्ट्यप्रतिपादकस्यास्य दर्शनस्य नाम वैशेषिक दर्शनमभूत्।

महाकविः भवभूतिः निम्नश्लोके तत्त्वनिर्णयचर्चां करोति -

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरिश्रुतं . . . ॥¹

'तत्त्वविनिश्चयाय' इत्यनेनाभिप्रायः तत्त्वस्य-ब्रह्मरूपस्य कुत्र चित्तत्त्वस्थाने विनिश्चयाय विनिर्णयाय, असंभावना विपरीतभावना निरसनपुरस्सरावधारणायेति भावः इत्यस्ति। अपि च 'भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते' इत्यनेनाशयः भूरि-अधिकं श्रुतं = शास्त्रश्रवणं शाश्वतम्-नित्यम् आद्रियन्ते-श्रद्दधति न तु विवादे जयलाभायेति भावः।

धर्मस्य व्याख्यां कुर्वन् भवभूतिः लवमाध्यमेन आह -

अहो! पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः!

आश्वासस्नेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत्।

प्रकृष्टस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्तिसुन्दरः।¹

महापुरुषस्य दर्शनं प्रभावश्च उभावेव पवित्रौ भवतः। विश्वासः प्रेमभक्तेराश्रयः भवति। कथनाभिप्रायः रामदर्शनेन तं प्रति विश्वासस्य प्रेमभक्तेराविर्भावश्च भवति। प्रतीयते यत् साक्षात् धर्म एव सुन्दरं रूपं धृत्वा अत्रागत अस्ति।

वीरराघवेनास्य टीकायां स्पष्टीकृतम् -

भक्तीनां स्नेहपूर्वानुधानानामाश्वास इव स्थितः दुःखविस्मरणपूर्वाकाह्लाद इव स्थितः। भक्तयोऽन्यत्र हि क्रियमाणानां विषयदोषेण दुःखयन्ति तासां रामे क्रियमाणानां विषयसौष्ठवेणाह्लादो जायते। तद् हेतौ तत्त्वरोपः। एकमद्वितीयं महद्विपुलं भक्तानामायतनं स्थानं च। 'आश्वासस्नेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत्' इति च पाठान्तरम्। आश्वासः द्वेषभावः। स्नेहः प्रणयः भक्तिः स एव। भावनाप्रकर्षेण प्रत्यक्षसमानाकारतामापन्न एवं तासां मुख्यविषयभूत इत्यर्थः। प्रकृष्टस्य लोकोत्तरस्य धर्मस्य सुकृतस्य मूर्तिसुन्दरः प्रसाद इव स्थितः महापुरुष इति पूर्वेणान्वयः। उक्तं च 'रामो विग्रहवान् धर्मः' इति। प्रसाद इह फलप्रदानोन्मुखता। 'अग्रे लवश्चिन्तयति स्वमनसि-

अपि चान्यत्र -आश्चर्यम्!

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृत्तिघन-

स्तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम्।

झटित्यस्मिन्दृष्टे किमिति परवानस्मि यदि वा

महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां को ऽप्यतिशयः।²

1. 30रा0 6/10

2. 30रा0 6/11

अर्थात् - आश्चर्यम्, विरोधः विश्रान्तः, आनन्दातिरेकेण प्रेमरसः विस्तार्यते। उद्दण्डता अपगता। नम्रता मां विनयीकरोति। यतोहि एतद् दर्शनेन शीघ्रमेवाहं परवशोऽभवम्। अथवा तीर्थं इव महापुरुषाणां कश्चिद् निर्वचनीयः बहुमूल्यः उत्कर्षः अस्ति। वीरराघवेण टीकायाम् - विरोधः वैरम्। विश्रान्तः विरतः। निर्वृत्तिघनः आनन्दसान्द्रः। रस्यते चख्यते इति रसः अपरोक्षावभासरूपः। प्रसरति प्राप्नोति। तद्विपुलमौद्धत्यं दर्पहेतु संभावनारूपं क्वापि व्रजति। विनयः महाजनसन्निधौ स्वोत्कर्षाननुसंधानरूपः। मां प्रह्वयति नमयति। अस्मिन् महापुरुषे दृष्टे सति साक्षात्कृते सति गङ्गादिपावनसलिलानामिव महतां पुरुषाणां महार्घः अमूल्यः। श्लाघ्य इति यावत्। अतिशय उत्कर्षः कोऽपि। अन्यादृश इत्यर्थः।

महावीरचरितेऽपि एतादृशानि स्थलानि दृश्यन्ते। यथा -
जामदमन्युः - अहो! परगुणोत्कर्षपरिणामग्राहि सौजन्यपूतमन्तःकरणमस्य राजन्यपोतस्य। पारमार्थिकविनयदुर्विभाव्यो निपुणबुद्धिग्राह्यो महानहङ्कारग्रन्थिः।¹

अर्थात् अस्य राजपुत्रस्य अन्तःकरणं कियत् परगुणग्राहि तथा सौजन्यपूर्णमस्ति! परन्तु वस्तुतः अहङ्कारनिगूढं निपुणबुद्धिवेद्यमस्ति-

अप्राकृतस्य चरितातिशयस्य भावैरत्यद्भुतैर्महतस्य तथाप्यनास्था।

कोऽप्येषवीरशिशुकाकृतिरप्रमेयसामर्थ्यसारसमुदायमयः पदार्थः।²

अर्थात् अस्यासाधारणचरितेऽहमाकृष्टोऽस्मि, अस्माकं अहंकारेऽनास्था संजाता। अयं बालकरूपधारी कोऽपि वीरः अनन्तसामर्थ्यवान् अस्ति -

सम्भाव्यसप्तभुवनाभयदानपुण्यसम्भारमस्य वपुत्र हि विस्फुरन्ति।

लक्ष्मीश्च सात्त्विकगुणज्वलितं च ां मश्च मानविजयौ च पराक्रमश्च।³

1. म०च० 2/39 पूर्वम्

2. म०च० 2/39

3. म०च० 2/40

अर्थात् अस्य शरीरः एवम्प्रतिभाति यथा सप्तभुवनेभ्योऽयमभयदानं प्रदास्यति। अस्मिन् लक्ष्मीः, सत्त्वगुणेन ज्वलिततेजः, धर्मः, मानं, विजयः, पराक्रमश्च लक्ष्यन्ते -

त्रातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः

क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोशस्य गुप्त्यै।

सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणानां,

प्रादुर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः॥¹

एवं प्रतीयते यथा सकलं भुवनं ब्रह्माण्डञ्च रक्षणाय क्षात्रधर्मेण शरीरावतारः गृहीतः स्यात्, सामर्थ्यसमूहः, पुण्यसंचयश्च स्याद् अथवा जगतः पुण्यकर्म मूर्तिवदाकारं गृहीतवान्।

उपर्युद्धृतेषु सन्दर्भेषु वैशेषिकदर्शनस्य प्रमुखलक्ष्यस्य धर्मस्य सुष्ठु व्याख्याऽवलोकनीया। अपि च धर्मः स एव येन तत्त्वज्ञानं प्राप्यते मोक्षश्च लप्स्यते।-

भवभूतेरधोऽङ्कितं वाक्यं वैशेषिकदर्शनदृष्ट्या ध्यातव्यम्-

“यत्सत्यमधुना संदर्शनं नेति स्वल्पोऽपि विशेषः। मम हि सम्प्रति सातिशय-प्रौतनोपलम्भसंभावितात्मनः संस्कारस्यानवरतप्रबोधात्प्रता-यमानस्तद्विसदृशैः प्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृति-प्रत्ययोत्पत्तिसंतानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम्। तथा हि -

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णखारूपेव च

प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निलातेव च।

सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतो भुवःपञ्चाभि

श्चिन्तासंततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया॥”²

1. म०च० 2/41

2. मा०मा० 5/10

दर्शनाऽनन्तरं नैरन्तर्येण मालत्याश्चिन्तनेन विषयान्तरतिरोधानेन मनोवृत्तेस्तन्मयत्वात् मदीयश्चिद्रूप आत्माऽपि मालतीमयो भवतीति भावः। सिद्धान्तोऽयमत्र प्रतिपादितः यद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षाऽन्तरं परिणामिस्वभावमन्तःकरणं वृत्त्याकारेण परिणतं भवति। अन्तःकरणाऽवच्छिन्नं च प्रमातृचैतन्यं वृत्तावधि प्रतिफलति। एतदेव वृत्तिप्रतिफलितं चैतन्यं प्रमाणमित्युच्यते। सा च वृत्तिविषयदेशं गत्वा विषयाकारकारिता भवन्ती विषयाऽधिष्ठानचैतन्यावरणकमज्ञानं विरोधित्वात्प्रदीपतमो न्यायेन निवारयति।

यथोक्तं विद्यारण्यस्वामिपादैः -

बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम्।

तत्राऽज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत्॥¹

ततश्च विषयाऽधिष्ठानचैतन्यं वृत्तिप्रतिफलितप्रमातृचैतन्याऽभेदेन तडागकुल्याऽलवालजलन्यायेनैकत्वमापन्नं स्फुरति। तथा च प्रकृतेऽपि भावानां नैरन्तर्याऽभावस्तदा चित्तवृत्तेः मालत्याकारकारितत्वाऽभावेन पारमार्थिकमालतीदर्शनप्रार्थनं युक्तमेवेति भावः।

वैशेषिकदृष्ट्या भवभूतेरधः श्लोकोऽपि ध्यातव्यः -

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते

सम्पूर्णप्रतिबिम्बितेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः।

सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ

हा हा देवि किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति॥²

वैशिष्टिकदर्शने अभिव्यक्तिः उत्पत्तिरस्ति। व्यक्तस्य प्राग्भाव आसीत् अर्थात् अभिव्यक्तिः मयूराण्डरसन्यायेन भवति। सा विमर्शरूपा, शक्तिपरिस्पन्दा, उन्मेषा चास्ति। अतः कविः मातृपित्रोः संवृत्तिं पुत्रे अभिव्यनक्ति। साऽकृतिः, सा द्युतिः, सा वाणी, स एव च पुण्यानुभावः

1. पञ्चदशी 7/9।

2. 30रा0 4/22

सर्वं प्रतिबिम्बित इव। 'इव' कारणेनायं बिम्बप्रतिबिम्बवादो न भूत्वा
अद्वैतवादः भवति। अयं मायावादिनः दृष्ट्या असद्भूतविवर्तो न भूत्वा
सदस्ति। अत्र संवृत्तिशब्दः संस्थित्यर्थे विद्यते। कवेः कथनमस्ति यत्
निखिलसंस्थितिः अर्थात् सर्वेऽवयवाः संस्थाने लवे अभिव्यक्ताः भवन्ति।
अत्र संवृत्तिः सीतायाः रामस्य च विद्यते।

उपमानदृष्ट्या ध्यातव्योऽयं श्लोकः -

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं

हृदयकमलशोषीदारुणदीर्घशोकः।

ग्लपयति परिपाण्डुक्षाममस्याः शरीरं

शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम्।¹

शब्ददृष्ट्या निम्नलिखितश्लोकः द्रष्टव्यः -

विजृम्भितं च दिव्यस्य मंगलाय द्वयोरपि।

स्तनयित्लोरिवामन्दं दुन्दुभेर्दुन्दुमायितम् ॥²

अर्थात् अनयोः बालकयोः मंगलाय मेघगर्जितविशालदुन्दुभेः दुन्दुम् शब्दः
आरब्धः। शब्दगुणकमाकाशं भवति। अपि च शब्दाः नित्यास्सन्ति।

एवञ्च प्राप्तसन्दर्भाधारैः प्रकारान्तरेण वैशेषिकदर्शनस्य निरूपणं
कविना कृतमस्तीति। भवभूतिर्हि पृथक्तया स्वातन्त्र्येण वा वैशेषिकदर्शने न
क्वापि प्रकाशं निक्षिपति।

न्यायदर्शनम्

‘प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः’। विभिन्न प्रमाणान्याश्रित्य वस्तुतत्त्वस्य
परीक्षणं न्याय इति कथ्यते। प्रमाणानां स्वरूपवर्णनेन परीक्षाप्रणाल्याश्च
व्यावहारिकस्वरूपावलम्बनेन इदं दर्शनं न्यायदर्शननाम्ना प्रख्यातम्।

न्यायशब्दस्य विशिष्टः पारिभाषिकः अर्थोऽस्ति- प्रतिज्ञा, हेतुः,
उदाहरणम्, दृष्टान्तः, उपनयः, निगमनम् इत्येतेषां समन्वयः।

1. उ०रा० 6/2

2. उ०रा० 3/5

न्यायदर्शनं यथार्थवादिसिद्धान्तेषु आधारितमस्ति। परमाणु, आत्मा, ईश्वरः, इति विषयत्रयस्य सम्यक् प्रतिपादनं एव न्यायस्य प्रतिपाद्यं विद्यते। न्यायदर्शने ज्ञानस्य महती प्रतिष्ठा। जीवनमुक्तेरवरोधकं मिथ्याज्ञानं वर्तते। यस्य विनाशः तत्त्वज्ञानेन भवति। 'ऋते सत्यान् मुक्तिः' ज्ञानं विना जीवन्मुक्तिः सर्वथा असम्भवा। न्यायदर्शनस्य इदम् एव मूलवाक्यम्।

न्यायदर्शनस्य वैशेषिकदर्शनस्य च गणना पदार्थमतवादिनां दर्शनानाम् अन्तर्गते आयाति। यद्यपि उभेऽपि ईश्वरस्यास्तित्वं निराकुरुतः, परं ते ईश्वरं निमित्तकारणरूपे पश्यतः। उभयोर्दर्शनयोः मतमस्ति यत् जगत् प्रत्यक्षं दृश्यते अतः अस्य रचनाकारोऽपि निश्चितं भवेदतः स स्रष्टा एव ईश्वरः। इत्थञ्च सिद्धान्तोऽयं भौतिकवादाधारितोऽस्ति। ब्रह्मणः सत्तायाः स्वरूपस्य वा न किमपि विवेचनं तत्र कृतमस्ति।

महाकविभवभूतिना न्यायस्य सिद्धान्ताः स्वरूपकेषु यत्र तत्र निरूपिताः। प्रमाणप्रमेयस्य संकेताः तस्य रचनासु प्रायशः दृश्यन्ते। तद् रचनासु यथार्थवादिसिद्धान्तानां - परमाणु - आत्मा - ईश्वर - जगतां तथा अन्येषाम् आधारभूतकारणानां विवेचनं प्राप्यते। मोक्षसम्बन्धेऽपि यथास्थानं निरूपणं कृतं वर्तते। मोक्षप्राप्तिरेव जीवनस्य परमं लक्ष्यम् इति।

भवभूतेः रूपकेषु आन्वीक्षिकीविद्यायाः नाम्नोल्लेखः प्राप्यते तथा- 'तदिदानीं विदर्भराजस्य मन्त्रिणा देवरातेन माधवं पुत्रमान्वीक्षिकीश्रवणाय कृण्डनपुरादिमां पद्मावतीं प्रहिण्वता सुविहितम्।'¹

अर्थात् विदर्भराजमन्त्रिणा देवरातेन माधवं न्यायविद्याश्रवणाय कृण्डनपुरात् पद्मावतीस्थानं संप्रेष्य शोभनं कृतम्।

अत्र स्पष्टरूपेण न्यायविद्याया उल्लेखः आन्वीक्षिकीश्रवणायैति पदेन कृतम्।

एतदतिरिक्तमपि उत्तररामचरिते भवभूतिः अवान्तररूपेण आन्वीक्षिकीविद्यायाः चर्चा करोति - 'आत्रेयी -

1. मा(0)मा(0) 1/12 तः पश्चातः

‘तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मतः परिगृह्य पोषितौ रक्षितौ च,
निर्वृत्तचौलकर्मणोस्तयोस्त्रयीवर्जमितरास्तिस्त्रे विद्याः सावधानेन
परिनिष्ठापिताः’।¹

अर्थात् तौ बालकौ भगवान् वाल्मीकिद्वारा धात्रीकर्मणे स्वीकृत्य
पालितौ पोषितौ संरक्षितौ च। चूडाकरणसंस्कारयुतौ तौ बालकौ
वेदत्रयीवर्जम्, अन्यास्तिम्नः विद्याः (आन्वीक्षिकी-दण्डनीति - वार्ताः)
अधीतवन्तौ।

निम्नांकिते पद्ये ‘प्रत्यभिज्ञायाः’ संकेतः दृश्यते -

सभ्रूविलासमथ सोऽयमितीव नाम

सप्रत्यभिज्ञमिव मामलोक्य तस्याः।

अन्योऽन्यमेव चतुरेण सखीजनेन

मुक्तास्तदास्मितसुधामधुराः कटाक्षाः।²

प्रत्यभिज्ञा अपि ज्ञानं विद्यते। ‘तत्तेदन्तावगाहिनी प्रतीतिः प्रत्यभिज्ञा’
प्रत्यभिज्ञालक्षणमस्ति। तत्ता, इदन्ता उभयोरवगाहिका प्रतीतिः प्रत्यभिज्ञा
उच्यते। निष्कर्षोऽयं यत्र पूर्वदेश-पूर्वकालप्रतीतिः, वर्तमानदेश
वर्तमानकालप्रतीतिः स्यात् सा एव प्रत्यभिज्ञा उच्यते।

महाकविः भवभूतिः अधोलिखितवाक्येषु अवान्तररूपेण
अतीन्द्रियज्ञानचर्चा करोति। सः आत्रेयीमाध्यमेन संकेतयति -

‘तेन हि पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दप्रकाशमृषिमुपसंगम्य
भगवान् भूतभावनः पद्मयोनिरवोचत् - ऋषे! प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि
ब्रह्मणि। तद् ब्रूहि रामचरितम्। अव्याहतज्योतिरार्ष ते चक्षुः प्रतिभातु।
आद्यः कविरसि इत्युक्त्वान्तर्हितः। अथ स भगवान् प्राचेतसः प्रथमं
मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय’।³

1. उ०रा० २/४ प्राक्

2. मा०मा० १/२८

3. उ०रा० २/५ तः पश्चात्।

अत्र भवभूतिः 'अव्याहत ज्योतिरार्ष ते चक्षुः इत्यवोचत्। भाव एषः यत् - अतीन्द्रियज्ञानसम्पन्ने ते चक्षुषी। अतीन्द्रियज्ञानं तु भवति योगजन्य-ज्ञानमिति। तत्सर्वं मत्प्रसादेन विदितं ते भविष्यति। अतः रामायणं द्रष्टव्यम्, आद्यः कविरसौ इत्युक्त्वा अन्तर्हितः परोक्षतां गतः।

अतीन्द्रियज्ञानं तु न सामान्यजनानां भवति, यतोहि एतज्ज्ञानं चक्षुरादीन्द्रियेभ्यः न कर्तुं शक्यते। ज्ञानमेतत् मात्रम् अन्तःप्रज्ञया द्रष्टुं शक्यते।

भवभूतिः सत्यां प्रियां च वाचं 'कामधेनुः' इति निगदति -

'धेनु धीराः सूनृतां वाचमाहुः।' अन्यत्रापि स कथयति यद् येषामन्तःकरणेषु ब्रह्मज्योतिः प्रकाशिताऽस्ति एतादृशां ब्राह्मणानां वचनानां विषये न सन्देहो विधातव्यः-

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां ये व्याहारास्तेषु संशयो माभूत्।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषिक्ता नैते वाचं विप्लुतार्था वदन्ति॥¹

अनेन स्पष्टं यदाप्तपुरुषाणां प्रभावः दर्शनं च पवित्रं भवति। अतः कविः आप्तपुरुषोपदेशं शब्दप्रमाणं मन्यते। सः स्वरूपकेषु यथा सामाजिकशिष्टाचारनिर्वहणं करोति तद् आप्तपुरुषोपदेशानुसारि एव। यथार्थवक्ता आप्त उच्यते। एवञ्च ब्रह्मज्योतिप्रकाशितः ब्राह्मणः आप्तो भवति सः लौकिकवैदिकशब्दानां ज्ञानं सम्यक् संचिनोति।

अधोलिखितपद्येन रामस्य ब्रह्मत्वं सिध्यति -

इदं हि तत्त्वं परमार्थभाजामयं हि साक्षात्पुरुषः पुराणः।

त्रिधा विभिन्ना प्रकृतिः किलैषा त्रातुं भुवि स्वेन सतोऽवतीर्णा॥²

अत्र प्रकृतिरिति पदेन जगतः मूलकारणत्वं, 'पुराणपुरुष' इति पदेन च रामस्य नारायणत्वं कविना प्रतिपादितम्। स एव नारायणः काले काले

1. 30रा0 4/18

2. म0च0 7/2

स्वयमवतरति-

तथा चोक्तं गीतायाम् -

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत!
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दृष्टकृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे-युगे॥¹

नारायण एव सर्वजीवात्मनां कारणरूपम्। तस्यैवावतारः रामरूपेण। अत्र कवेः मान्यता नैयायिकानुसारिणी एव। प्रलयकाले सर्वे जीवात्मानः स्वकारणे लीनाः भवन्ति। तात्पर्यमेतत् यद् उत्पत्तेः प्राक् कारणे कार्यसत्ताऽभावः अर्थात् उत्पत्तेः प्राक् पूर्वकार्यस्य प्रागभावः कारणे विद्यते नाशानन्तरञ्च तस्य ध्वसात्मभावः भवति। एवं कारणाद् भिन्नं कार्यम्। परं सत्यमेतत् यत् कार्यं समवायसम्बन्धद्वारा कारणे सदैव विद्यते। समवायसम्बन्धस्तु नित्यः। किञ्चित् कार्यं यदा उत्पद्यते तदा तत् समवाय-सम्बन्धेन समवायिकारणे जायते।

वेदविषये नैयायिकानां मतमस्ति यत् वेदाः ईश्वरकृताः, अतस्ते पौरुषेयाः सन्ति। भवभूतिः प्रकारान्तरेण सिद्धान्तमिमं परिपुष्णाति निम्नोद्धृतेन पद्येन -

यन्मैत्रावरुणिः प्रशास्ति भगवानाम्नायपूते विधौ
शाश्वद्वेषु विशामनन्यविषयो रक्षाधिकारः स्थितः।
सावित्रस्य मनोर्महीयसि कुले तेषामवाप्तात्मनां
राज्ञां वो महिमा न जातु वचनप्रज्ञानयोगोचरः॥²

निम्नश्लोके अनुमानप्रमाणस्य आश्रयणं गृहीत्वा कविना लव-कुशबालकयोः सीतापुत्रता परिलक्षिता-

1. गीता 4/7-8

2. म०च० 1/25

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं
स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुण्योन्नेयमस्ति।
ननु पुनरियं तन्मे गोचरीभूतमक्ष्णो-
रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः॥¹

एवमेव अन्यत्रापि लिङ्गमाश्रित्य लिङ्गिनः ज्ञानं कविः प्रतिपादयन्
भणति-

शुक्लाच्छदन्तच्छविसुन्दरेयं सैवोष्ठमुद्रा स च कर्मपाशः।
नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले तथापि सौभाग्यगुणः स एव।²

एभिरुदाहरणैर्ज्ञायते यत् महाकविः भवभूतिः स्वरचनासु यथावसरं
न्यायदर्शनप्रचलितशब्दानां सिद्धान्तानाञ्च प्रयोगेण स्वकाव्यं न्यायदर्शनेनापि
प्रमाणयति।

मीमांसादर्शनम्

मीमांसा शब्दः मान् धातोः जिज्ञासायामर्थे 'मानेर्जिज्ञासायाम्'
वार्तिकेन निष्पन्नः। वैदिकवाङ्मये मीमांसाशब्दस्य बाहुल्येन प्रयोगः
दृश्यते।

(क) उत्सृज्यां नोत्सृज्यामिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः तद्वाहु
उत्सृज्यामेवेति।³

(ख) ब्राह्मणं पात्रे न मीमांसते, यस्तल्पे वा, उदके वा विवाहे वा
मीमांसेरन् त एता उपेयुः।⁴

(ग) उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यमिति मीमांसन्ते।⁵

तैत्तिरीयोपनिषदि तु 'मीमांसा' इति संज्ञापदस्य प्रयोगः दृष्टिगोचरः
भवति- 'सैषा आनन्दस्य मीमांसा भवति'।⁶

1. उ०रा० 6/26

2. उ०रा० 6/27

3. तैत्ति०सं० 7-5/7/11

4. ताण्ड्य ब्रा० 6/5/9, 23/4/2

5. कौषि०ब्रा० 2/9

6. तैत्ति० उप० 2/8/1

आस्तिकदर्शनेषु मीमांसा सर्वोपरि विद्यते। पूर्वमीमांसायां वैदिक मन्त्राणां यज्ञपरकव्याख्या विद्यते। मीमांसादर्शनस्य द्वौ मुख्यविषयौ स्तः - कर्मकाण्डस्य विधिवाक्येषु असंगतिनिवारणं, संगतिकरणं च। अतः मीमांसा भवति वाक्यशास्त्रम्।

कविः स्वरचनासु वेद-उपनिषद्-सांख्य-योगादि-दर्शनानां चर्चा करोति। यथा-

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च।

ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद्गुणो नाटके।¹

कविः स्वरचनासु यत्र-तत्र मीमांसायाः परिभाषिकशब्दानाम् उल्लेखं करोति। यथा-

रामः - अर्थवाद एवैषः। दोषं तु मे कथञ्चित् कथय, येन प्रतिविधीयते।²

कविरत्र अर्थवादशब्दं प्रयुङ्क्ते। अर्थवादशब्दः मीमांसायाः पारिभाषिकः शब्दः। कस्यचित् वैदिकविधेः पुनः पुनः प्रशंसायां किमपि वचनमर्थवादः। किन्तु लोके अर्थवादः स्तुतेरतिशयतां प्रतिपादयति उत्तररामचरितस्य चतुर्थांके लवमुखेन तेन अश्वमेधयज्ञप्रक्रियावर्णनं कारितम्।

विवाहोऽपि यज्ञ एव। भवभूतिमतानुसारं विधिपूर्वकम् अकृते अनुष्ठाने हानिर्भवत्यतः तत्र नित्यता वर्तितव्या -

किन्त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति।³

वैवाहिकेऽग्नौ कर्तव्यतया उपदिष्टस्य अनुष्ठानस्य सायं प्रातर्होमरूपस्य कर्मणः नित्यत्वम् तच्च अनुल्लंघनीयम्। अतस्तद् व्यक्तं: स्वातन्त्र्यम् अपहरति। पारमार्थिककृत्यानि सांसारिकान् आमोद-प्रमोदान् बाधन्ते। आहिताग्नीनां गृहस्थता संकीर्णा कष्टस्थानं च सा विघ्नपूरिता अतः दुःखरूपा भवति।

1. मा0मा01/10

2. उ0रा0 1/40 पूर्वम्

3. उ0रा0 1/8,म0च04/33

धर्मशास्त्रानुसारं अनुष्ठानं धार्मिकं कृत्यं वा त्रिधा भवति - नित्यम्, नैमित्तिकम्, काम्यञ्चेति भेदेन। गृहस्थैः वैवाहिकाग्नौ नित्यप्रति यज्ञः कर्तव्यः। याज्ञवल्क्यस्य कथनमस्ति- 'कर्मस्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही।' श्रुतिवचनञ्चास्ति - 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति।

नेदं केवलम्, अन्यत्र कविः प्रकारान्तरेण देवतावाहन कारकमन्त्रविशेषाणां यज्ञाङ्गसाधनभूतमन्त्रविशेषाणाञ्चोच्चारणस्य मीमांसां कुर्वन् भणति -

नटः- तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिभावः।¹

अत्र 'सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिः' इत्यनेन मन्त्राणां विशुद्धोच्चारणरीतिं प्रति ध्यानम् आकर्षितं कविना। अशुद्धमन्त्रोच्चारणेन अहितं न स्यात् यथा इन्द्रशत्रोः वृत्रस्य। यथोक्तं पाणिनिशिक्षायाम् -

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्।²

एवमेव महाकविप्रयुक्तं 'उद्गीथविदः' इति पदमपि मीमांसापरकम् एव। उद्गीथविदस्तु सामवेदज्ञाः भवन्ति। यज्ञे उद्गात्रा भागोऽयं गीयते। अस्मिन् प्रसंगे भवभूतेः पद्यमिदं वर्तते -

अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां वाल्मीकिपाश्वर्दिह पर्यटामि।³

वेदोच्चारणे हस्तसंचालनस्य विशिष्टं महत्त्वं वर्तते सामवेदे तु सातिशयम्। यथोक्तं पाणिनिशिक्षायाम् -

1. उ०रा० 1/5 प्राक्

2. पा०शि० 52

3. उ०रा० 2/3

हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्
 ऋग्यजुः सामभिर्दग्धौ वियोनिमधिगच्छति।
 हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम्
 ऋग्यजुः सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते॥¹

अतः आत्रेयी तेभ्य एव सामवेदज्ञेभ्यः(उद्गीथविद्भ्यः)
 शिक्षार्थमत्रागतवती। 'अयज्ञियोऽयं ह्यपत्नीकः' इति श्रुतिवचनमनुसृत्य
 महाकविर्भवभूतिः धर्माचरणाय प्रियायाः सीतायाः अनुपस्थितौ तस्याः
 हिरण्यमयीं प्रतिमां यज्ञे नियोजनाय गुरुभिः प्रेरितः राम इति निर्दिशति -

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम्।
 हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः पुण्यां प्रकृतिमध्वरे॥²

पदवाक्यप्रमाणज्ञः महाकविः अधस्तने श्लोके व्याकरणज्ञेन
 आवश्यकतानुसारं मन्त्रेषु लिंगवचनादिपरिवर्तनं करणीयं भवतीति
 मीमांसासिद्धान्तस्योल्लेखं करोति -

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
 राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते।
 तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां
 येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयञ्च॥³

जनकः पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतिषु प्रसिद्धः। जनको 'कर्मणैव हि
 संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति प्रसिद्धः। सर्वं जगत्सुवति कर्मानुष्ठाने
 प्रेरयति इति वा सविता सूर्यः। 'गुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद् रु शब्दस्
 तन्निवर्तकः' इति निरुक्त्या अज्ञाननिवर्तकाः इत्यर्थः गुरवः पितरः।

एतादृशां पार्थिवानां कृत्स्नेयं वसुन्धरा तु-
 'मुख्यपृथिवीपतित्वधर्माणां वधूरसि स्नुषाऽसि' इति भवति।
 मीमांसादृष्ट्या अधस्तनमपि पद्यं द्रष्टव्यम् -

1. पा०शि० 54-55

2. उ०रा० 7/19

3. उ०रा० 1/9

तदस्मिन् ब्रह्माद्यैस्त्रिदशगुरुभिर्नाथितशमे

तपस्तेजो धाम्नि स्वयमुपनतब्रह्मणि गुरौ।

निवासे विद्यानामुपहितकुटुम्बव्यवहत-

र्भवानेव श्लाघ्यो जगति गृहमेधी गृहवताम्॥¹

देवश्रेष्ठैः ब्रह्मादिभिः देवगुरुणा च शान्तये ये प्रार्थिताः, ये तपोजन्यतेजोनिधानाः स्वयं प्रतिमातब्रह्माणः सन्ति, येषां सकाशं विद्या निवसति, यैः विश्वामित्रेण साकं भ्रातृबन्धुत्वसम्बन्धः स्थापितस्तेऽत्र भवन्तः गृहस्थेषु श्लाघ्यास्सन्ति।

भवभूतिमतेन यज्ञ एकं धार्मिकं कृत्यम्। मानवद्वारा विहितं प्रत्येकं कर्म यज्ञ एव। यत् लोककल्याणार्थं कार्यं क्रियते तत्सर्वं यज्ञः। सन्दर्भेऽस्मिन् भवभूतेः अधोलिखितानि पद्यानि विशेषेण द्रष्टव्यानि यत्र सः स्वकल्याणेन सह राष्ट्रकल्याणस्य जगत्कल्याणस्य च कामनां करोति-

शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः

दोषाः प्रयान्तु शान्तिं, सर्वत्र सुखी भवतु लोकः॥²

न तस्य राष्ट्रं व्यथते न रिष्यति न जीर्यति।

त्वं विद्वान् ब्राह्मणो यस्य राष्ट्रगोपः पुरोहितः॥³

क्षमापालाः क्षीणतन्द्राः क्षितिवलयमिदं पान्तु ते कालवर्षा

वारवाहाः सन्तु राष्ट्रं पुनरखिलमपास्तेति संपन्नसस्यम्।

लोके नित्यप्रमोदं विदधतु कवयः श्लोकमाप्तप्रसादं

संख्यावन्तोऽपि भूम्ना परकृतिषु मुदं संप्रधार्य प्रयान्तु॥⁴

1. म0च0 1/11

2. मा0मा0 10/25

3. म0च0 3/18

4. म0च0 7/42

वैदिककर्मकाण्डसम्बन्धिज्ञानमपि तस्य प्रखरमासीद् इति सुप्रसिद्धः। सः यज्ञादिविधानं, मन्त्रविनियोगं लिङ्गादिविनिर्णयञ्चापि सम्यग् जानाति स्म। प्रसंगेऽस्मिन् उत्तररामचरिते 'नामांसो मधुपर्को भवति' इति, महावीररचरिते कुलपुरोहितवसिष्ठं वर्णयन् ऐतरेय ब्राह्मणस्य अन्तिमे(40) अध्याये पुरोहितप्रशंसायां - 'राष्ट्रगोपाः पुरोहितः' इति, उत्तररामचरिते 'असूर्या नाम ते लोका' 'विद्याकल्पेन मरुताम्'¹ इति उल्लेखाः प्राधान्येन द्रष्टव्याः।

महाकविः भवभूतिः स्वरूपकेषु यज्ञचर्चा कुर्वन्नपि यज्ञविधानस्य कर्मकाण्डीयज्ञानस्य च यत्र तत्र संकेतमात्रमेव करोति। तेषां तथ्यानामाधारेणैव मीमांसादर्शनस्य प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेण प्राप्तसन्दर्भानामुल्लेखो ऽस्माभिरत्र कृत इति।

वेदान्तदर्शनम्

'वेदान्त' इति शब्दस्य यौगिकोऽर्थस्तु भवति- 'वेदस्य अन्तः'। अन्तशब्दस्तु रहस्यपर्यायः, सिद्धान्तपर्यायश्च। सदानन्दमुनिना तु- 'वेदान्तो नामोपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च' एषा परिभाषा वेदान्तस्य कृता ऽस्ति।

विद्वद्भिः प्रायेण 'वेदान्तेन' 'वेदान्तिमो भागः' अर्थात् 'उपनिषद्' इत्येव गृहीतः। वस्तुतः वेदानां सारः उपनिषत्सु एव विद्यते।

भवभूतिरचनासु वेदान्ततत्त्वानामुल्लेखः अनेकशः प्राप्यते।

पद्यमिदं द्रष्टव्यं यत्र कविः निगमान्तविद्यायाः चर्चा अभिदधाति-

अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां वाल्मीकिपाश्वादिह पर्यटामि।²

1. उ०रा० 6/6

2. उ०रा० 2/3

निगमान्तविद्या तु ब्रह्मविद्या अर्थात् वेदान्त एव कथ्यते। वेदास्तु निगमाः।

छन्दोग्योपनिषदि 'ऊँ' इत्युद्गीथः उद्घोषितः।

'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत्।' कठोपनिषत्कथनमस्ति - "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतद्। एतद्ध्येवाक्षरं परम्। एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्।

अत्रेदं महत्त्वपूर्णं तथ्यमस्ति यद् भवभूतियुगे स्त्रियः वेदान्तविद्याऽध्ययनं कुर्वन्ति स्म। 'स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा'- इयमुक्तिः पश्चात्कालीना प्रतीयते।

'शास्त्रयोनित्वात्'¹ अर्थात् यद् ब्रह्म जगतः कारणम्, तस्य प्रमाणं तु शास्त्रेषु एव विद्यते। नेन्द्रियैः ब्रह्म ज्ञायते। नानुमानप्रमाणेन तस्य यथार्थरूपमवबोद्धुं शक्यम्। अस्य ज्ञानं तु शास्त्रैरेव प्राप्यते।

औपनिषदद्वैतवादस्य संक्षिप्तं सुन्दरं तात्त्विकं विवेचनम् अस्मिन् श्लोके द्रष्टव्यम् -

विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि।

ब्रह्मणीव विवर्तानां क्वापि प्रविलयः कृतः॥²

वायुना बहूनां मेघानां तथैव न जाने कुत्र विलोपनं कृतम्, यथा तत्त्वज्ञानेन विवर्तस्य ब्रह्मणि लोपो भवति।

'विवर्तः' वेदान्तशास्त्रस्य एकः पारिभाषिकः शब्दः। विवर्तस्य शाब्दिकोऽर्थः- मिथ्याप्रपञ्चः। अद्वैतवेदान्तानुसारं ब्रह्म सत्यं, जगच्च तस्य ब्रह्मणः विवर्तस्तथैव यथा तमसि रज्जोः विवर्तः सर्पः। प्रकाशे सति सर्पः मिथ्या भवति। एवमेव तत्त्वज्ञाने सति प्रपञ्चोऽपगम्यते मात्रैकं ब्रह्म शेषं भवति।

वेदान्तदृष्ट्या भवभूतेरिदमपि पद्यमवलोकनीयम् -

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद् -

भिन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तान्।

आवर्तबुद्बुदतरंगमयान्विकारा-

नम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समस्तम्।¹

अनेन पद्येन कविवरः भावं व्यनक्ति यत् करुण एव एकः रसः। अन्ये रसास्तु तस्यैव रूपान्तराः। विभावादिहेतुवैभिन्न्यात् करुणरस एव अन्येषां रसानां पृथक् पृथक् रूपं गृह्णाति। यद्यपि केषांचित् मतेषु शृंगार एव एकः रसः, किन्तु शीघ्रं विरक्तानुरक्तेषु व्यक्तिषु समानरूपेण प्रभावित्वात् करुण एव एकः रसः। अन्ये रसाः विकारा इव। कविः विवर्तवादी आचार्यः। यथा आवर्तबुद्बुदादयो सर्वेऽपि जलविकारा एव भवन्ति न जलादिभिन्नाः, तथैव शृंगारवीररसादयोऽपि करुणमूलका एव जायन्ते।

श्लोके भवभूतिः निमित्तभेदात् विवर्तान्, आवर्तबुद्बुदतरंगमयान् विकारान् इति शब्दैः वेदान्तदर्शनस्य विवर्त मेव समर्थयति।

स्वरूपस्य विनाशेऽविनाशे वा द्रव्यान्तरारम्भकत्वं विकारः। यथा दुग्धादेर्दध्याद्यारम्भकत्वम् बीजादेर्वृक्षाद्यारम्भकत्वञ्च। कविरत्र विकार-विवर्त शब्दौ तथा प्रयुङ्क्ते यथा तौ समानार्थकौ भवेताम्। परन्तु सत्यसिद्धान्तः। विकारवादिनां दृष्टौ कार्यं सद्भवति विवर्तवादिनां दृष्टौ तु तद् असद् भवति। पद्यस्यास्य प्रथमार्द्धः अद्वैतसिद्धान्तानुकूलः किन्तु उत्तरार्द्धस्तु विपरीतः प्रतीयते। वस्तुतः एतत्परिणामवादिनाम् उक्तिः प्रतीयते न तु विवर्तवादिनाम्।

महाकविर्भवभूतिः अधःश्लोके ध्वनिसिद्धान्ताव्यभिव्यञ्जना प्रस्तौति

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते
 सम्पूर्णः प्रतिबिम्बितेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः।
 सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ
 हा हा देवि किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥¹

अर्थात् बालकेऽस्मिन् सीतायाः, रघुकुलश्रेष्ठरामस्य च सम्बन्धः
 प्रतिबिम्बित इव दृश्यते। सीताराम इव सर्वा आकृतिः, सा एव कान्तिः,
 सा वाणी, स एव स्वाभाविकविनयः, स एव पवित्रप्रभावः प्रतिभाति।

अत्राभिव्यक्तिः मयूराण्डरसन्यायेन भवति। अत्र भवभूतिः
 मातृपित्रोः संवृत्तिः पुत्रेऽभिव्यक्ता इति निगदति, साऽकृतिः, सा द्युतिः, सा
 वाणी, स एव सहजः पुण्यानुभावः। सर्वं प्रतिबिम्बितमस्ति
 सद्रूपोऽयमाभासः संवृत्तेः घटप्रदीपन्यायेन।

दाम्पत्यजीवनस्य सर्वासु अवस्थासु सुखदुःखयोः स्थितिः कीदृशी
 भवति? अत्र भवभूतेः दृष्टिः नितान्तम् अद्वैतवादिनी वर्तते -

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्वस्थासु यः

विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नाहार्यो रसः।

कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्प्रेमसारे स्थितं

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्रार्थ्यते॥²

दाम्पत्यभावस्तु सुखदुःखयोः समान एव भवति सम्पत्तौ विपत्तौ
 चापि समानः, जाग्रत-स्वप्नाद्यवस्थासु अनुसारकः, यस्मिन् हृदयः विश्रामं
 गृह्णाति, यस्मिंश्च रसः प्रीतिर्वा वृद्धावस्थाद्वारा न ह्रियते, न च समाप्यते,
 अपितु समयानुसारम् आविवाहात् मरणपर्यन्तं परिपक्वप्रेमसाररूपेण स्थितो
 भवति। एवं तस्य दाम्पत्यस्य अनिर्वचनीयानन्दः सौभाग्येनैव कस्यचिद्
 भवति। अस्मिन्नेव प्रसङ्गे इमाः पंक्तयोऽपि द्रष्टव्या यत्र महाकविः
 रामायणं शब्दब्रह्मणः विवर्तभूतं मन्यते-

1. उ०रा० 4/22

2. उ०रा० 1/39

‘ऋषे! प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि। तद् ब्रूहि रामचरितम्।
अव्याहतज्योतिरार्ष ते चक्षुः प्रतिभातु। आद्यः कविरसि इत्युक्तवान्तर्हितः।
अथ स भगवान् प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं
विवर्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय।’ वाक्यपदीये शब्दब्रह्मण वर्णनमेवम् -
‘अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्’ इति कृतमस्ति।

निष्कर्षतया इदं वक्तुं शक्यते यन्महाकविः अद्वैतवेदान्तानुयायी
विवर्तवादी अस्ति। स उत्तररामचरिते आदितोऽन्तपर्यन्तं विवर्तमाध्यमेनैव
स्वाभिप्रायं व्यनक्ति।

बौद्धजैनादिनास्तिकानां दर्शनानां संकेताः प्रायेण भवभूतिरचनासु
नोपलभ्यन्ते तेषां कृतेऽवकाशाभावाद् केवलं मालतीमाधवे सौगतानुयायिन
भिखुणी सहायक पात्रत्वेनोपस्थापिता कविना। इति।

पंचमोऽध्यायः

पञ्चमोऽध्यायः

काव्यशास्त्रम्

महाकविः भवभूतिः मालतीमाधव- उत्तररामचरित-
महावीरचरितेति रूपकत्रयं रचितवान्। एतद्रूपकत्रयं लक्ष्यग्रन्थश्रेण्यामस्ति
न तु लक्षणग्रन्थानाम्। अत्र तस्य रूपकेषु काव्यशास्त्रीयतत्त्वान्वेषणं
विधातुमस्मत् प्रयासः।

काव्यशास्त्रीयदृष्ट्या तेषां मूल्यांकनम्, तद्वचनासु
काव्यस्वरूपविषयिण्या अवधारणाया समीक्षणम् अत्र विधीयते।

भवभूतेः प्राग्वर्तिनि युगे वाल्मीकि-भास-कालिदासादिकवयः
भरत-भामह-दण्डीप्रभृतयः काव्यशास्त्रिण अभूवन् अतस्तेषां सर्वेषां
कवीनां काव्यशास्त्रिणाञ्च प्रभावः भवभूतिकृतिषु परिलक्ष्यते।

काव्यप्रयोजनम्

‘प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते’ इति न्यायेन सर्वाण्यपि
कर्माणि प्रयोजनमपेक्षन्ते। कविकर्म अपि नास्य न्यायस्य अपवादः। अतः
पदवाक्यप्रमाणज्ञस्य भवभूतेः कविकर्म कथं निष्प्रयोजनं
स्यात्? भरतमुनिप्रभृतितः इदानीन्तनाचार्याः काव्यप्रयोजनसम्बन्धितानि
स्वकीयानि मतानि प्रस्तुतवन्तः।

दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम्।

विश्रान्तिजननं लोके नाट्यमेतद् भविष्यति॥

अथ च -

लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद् भविष्यति॥¹

इति भरतमुनिना काव्यांगभूतस्य नाट्यस्य प्रयोजनानि प्रतिपादितानि।

1. विस्तरेण द्रष्टव्यम्: ना0शा0, प्रथमोऽध्यायः।

अग्निपुराणे तु धर्मार्थकामेति-‘त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्’ इत्युक्तम्। किन्तु आचार्यभामहस्य कथनं विद्यते यत् सत्काव्यनिर्माणेन धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्तिर्भवति, समग्रासु च कलासु नैपुण्यं प्राप्यते, अथ च प्रीतिः कीर्तिश्चापि लभ्येते-

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्य निबन्धनम्।¹

आचार्य वामनेन काव्यस्य प्रयोजनद्वयं निर्धारितम् - कीर्तिः प्रीतिश्च-

‘काव्यं सद् दृष्टादृष्टार्थप्रीतिकीर्तिहेतुत्वात्’ इति।

अत्र कीर्तिः काव्यस्य अदृष्टं प्रयोजनम्, प्रीतिश्च दृष्टप्रयोजनं वर्तते।

काव्यशास्त्रनिर्दिष्टकाव्यप्रयोजनावलोक्य भवभूतेः रूपकेषु धर्मार्थकाममोक्षरूपचतुर्वर्गस्य कलावैचक्षण्यस्य, कीर्तिप्रीत्योश्च सममेव प्राप्तिर्जायते। वैदिकर्षिः सडिण्डिमघोषेण उद्घोषयति -

नानृषिः कविरित्युक्त ऋषिश्च किल दर्शनात्।²

‘एते वै कवयो यदृषयः’।³

भवभूतिः चन्द्रकेतुं प्रति लवकथनमाध्यमेन काव्यप्रयोजनानि संकेतयति-

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति।

तं चाप्येतां मातरं मंगलानां धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः॥⁴

अर्थात् सूनृता वाक् मनोरथं पूरयति, अपकरोति अलक्ष्मीम्, कीर्तिमुत्पादयति, रिपून् च विनाशयति कामधेनुः इव। यथा कामधेनुः सेवकाय सर्वं प्रददाति तथैव सत्या प्रिया च गीः मानवाय सर्वं यच्छति। अत्र भवभूतेः काव्यप्रयोजनविषयिका दृष्टिः सुतरां स्पष्टैव।

1. काव्यालंकारे 1/2

2. काव्यानुशासन टीका

3. शत0ब्रा0 1/44

4. उ0रा0 5/31

अपि च-

तमांसि ध्वंसन्ते परिणमति भूयानुपशमः

संकृत्संवादे ऽपि प्रथत इह चामुत्र व शुभम्।

अथ प्रत्यासङ्गः कमपि महिमानं वितरति

प्रसन्नानां वाचः फलमपरिमेयं प्रसुवते॥¹

कवेः दृढीयान् एष विश्वासः -

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां ये व्याहारास्तेषु संशयो मा भूत्।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता नैते वाचं विप्लुतार्था वदन्ति॥²

ऋग्वेदेऽपि दृश्यते एवं विधाः विचाराः -

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र मनसा वाचमक्रत।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि॥³

अधोलिखितश्लोकेऽपि काव्यप्रयोजनम् अन्वेष्टुं शक्यते -

पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि सेयं कथा

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च।

तामेतां परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां बुधाः

शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतां प्राज्ञस्य वाणीमिमाम्॥⁴

‘उपदेशजननं लोके नाटमेतद् भविष्यति’⁵

‘काव्यं व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये. कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे,’⁶

इत्यादिवचोभिः काव्यस्य अन्यतमं प्रयोजनमस्ति लोककल्याणः। आधुनिका विद्वांसोऽपि एवमेव स्वीकुर्वन्ति। अनया हि दृष्ट्या भवभूतेः रूपकान्तेषूपलब्धभरतवाक्यानि निभालनीयानि-

शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः।

दोषाः प्रयान्तु शान्तिं, सर्वत्र सुखी भवतु लोकः॥⁷

1. म०च० 1/12

2. उ०रा० 4/18

3. ऋग्वेद

4. उ०रा० 7/21

5. नाट्यशास्त्रम्, प्रथमोऽध्यायः

6. काव्यप्रकाशे प्रथमोल्लासे

7. मा०मा० 10/25

अर्थात् सर्वलोकानां कल्याणं भवेत्। प्राणिनः परहिताय तत्परास्स्युः। दोषाः शान्तिं प्राप्नुयुः। लोकश्च सुखी स्यात्। एवं महावीरचरितेऽपि भरतवाक्यम्-

क्षमापालाःक्षीणतन्द्राः क्षितिवलयमिदं पान्तु ते कालवर्षाः
 वार्वहाः सन्तु राष्ट्रे पुनरखिलमपास्तेति सम्पन्नसस्यम्।
 लोके नित्यप्रमोदं विदधतु कवयः श्लोकमाप्तप्रसादं
 संख्यावन्तोऽपि भूम्ना परकृतिषु मुदं सम्प्रधार्य प्रयान्तु।¹

अर्थात् राजानः आलस्यं परित्यज्य पृथिवीं रक्षेयुः। मेघाः यथाकालं वर्षेयुः। राष्ट्रं सत्ययुक्तं स्यात्। प्रसादगुणयुक्तासु कवितासु कवीनां रुचिः भवेत्। विद्वांसः ईर्ष्यां परित्यज्य परकृतिषु मुदं प्राप्नुवन्तु।

निष्कर्षोऽयं यन् महाकविर्भवभूतिः काव्यप्रयोजनरूपेण पुरुषार्थचतुष्टयावाप्तिं स्वीकरोति।

काव्यहेतुः

हेतोरभिप्रायः कारणमस्ति। तानि कानि कारणानि येषां साहाय्येन काव्यनिर्माणं भवति?

अत्र समुत्पन्नायां जिज्ञासायां वयं पश्यामः यत् हेतुनिर्धारणे काव्यशास्त्रिणां मतैक्यं नावलोक्यते। केचन काव्यशास्त्रिणः प्रतिभां काव्यहेतुत्वेन स्वीकुर्वन्ति अपरे च प्रतिभां, व्युत्पत्तिम् अभ्यास चेति समष्टिरूपेण काव्यहेतुत्वेन अङ्गीकुर्वन्ति।

आचार्यो मम्मटः शक्तिं काव्यबीजरूपत्वेन संस्थाप्य 'यां बिना काव्यं न प्रसरेत्, प्रसरेद् वा उपहसनीयं स्याद्' इति प्रतिपादयित्वा प्रतिभाम् एव प्रकारान्तरेण शक्तिरूपतया स्वीकरोति। आनन्दवर्धनस्तु भणति-

‘वस्तुतत्त्वं निष्यन्दमाना महतां कवीनां भारती अलोकसामान्यं प्रतिभाविशेषं परिस्फुरन्तं अभिव्यनक्ति। येनास्मिन्नति विचित्रकविपरम्परावाहिनि संसारे कालिदासप्रभृतयो द्वित्राः पञ्चषा एव वा महाकवय इति गणयन्ते।’¹

‘अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा’²। रुद्रटेन प्रतिभायाः लक्षणमित्थं प्रदत्तम् -

बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया मतिरागामिगोचरा।

प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता॥³

व्युत्पत्तिस्तु विभिन्नशास्त्राणां काव्यानाञ्चाध्ययनं लोकव्यवहारज्ञता च। व्युत्पत्तिसामर्थ्येन काव्यं परिष्कृतं, चमत्कृतं मार्मिकं च जायते। अभ्यासश्च कस्यापि कार्यस्य पौनःपुन्येन आलोडनम् आप्रेडनं वा। राजशेखरः काव्यमीमांसायां ‘अभ्यास इति मङ्गलः’ निर्दिष्टवान्। अनेन ज्ञायते यत् आचार्यमङ्गलः अभ्यासमेव काव्यहेतुरूपेण स्वीचकार। परं केवलम् अभ्यास एव काव्यस्य न प्रमुखहेतुः, अभ्यासाभावेऽपि उत्कृष्ट काव्यरचनादर्शनात्।

आदिकवेर्वाल्मीकेः काव्यरचनायां न कोऽप्येतादृशः अभ्यासः श्रूयते दृश्यते वा। तस्य हृदये प्रसुप्ता प्रतिभा क्रौञ्चवधं दृष्ट्वा सहसैव जाग्रता काव्यरूपे च प्रस्तुरिता

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥⁴

अभ्यासस्तुप्रतिभासमुत्थिते काव्ये परिष्कारकारणमेव भवितुमर्हति।

1. ध्वन्या 1/4 वृत्तौ

2. काव्यतीतांसायाम्

3. काव्यालंकार

4. उ०रा० 2/5

भवभूतेः दृढीयानेष विश्वासः यत्-

शास्त्रे प्रतिष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी।

कालानुरोधः प्रतिभानवत्वमेते गुणाः कालदुघाः क्रियासु॥¹

शास्त्रे प्रतिष्ठा, स्वाभाविकं ज्ञानम्, प्रागल्भ्यता, गुणाभ्यासेन सम्पन्ना वाणी, उचितसमयानुसरणम्, प्रतिभासम्पन्नता (अथवा प्रतिभायाः नवत्वम्) इमे गुणाः कार्येषु मनोरथं पूरयन्ति।

महाकविभवभूतिमते प्रवृत्तिरपि काव्यनिर्माणे हेतुर्भवति। निम्नलिखितश्लोकेन अयमेव आशयः ध्वन्यते -

प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कवीनां यत्पावनं रघुपतेः प्रणिनाय वृत्तम्।

भक्तस्य तत्र समरंसत मेऽपि वाचस्तत्सुप्रसन्नमनसः कृतिनो भजन्ताम्॥²

कविः स्पष्टतयोद्घोषयति यत् काव्यरचनायां दार्शनिकज्ञानमात्रेण न कोऽपि लाभः भवति तत्र तु काव्योचितपाण्डित्यवैदग्ध्यस्यैव अपेक्षा भवति-

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च

ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद् गुणो नाटके।

यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवम्

तच्चेदस्ति ततस्वदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥³

अर्थात् वेदाध्ययनम्, उपनिषत्-सांख्ययोगानां ज्ञानकथनेन वर्णनेन वा नाट्ये न किमपि प्रयोजनं न च तेषां तत्र कापि उपयोगिता भवति। अपितु वाक्यानां प्रौढता, उदारता, अर्थस्य गुरुता च या भवति सैव पाण्डित्यस्य कविकर्मनिर्वाहस्य च प्रकाशिका भवति। अत्र कविव्युत्पत्तिं अभ्यासञ्च काव्यरचनायां हेतुत्वेन प्रस्तौति।

1. मा0मा0 3/11

2. मा0च0 1/7

3. मा0मा0 1/10

काव्यलक्षणं स्वरूपं वा

यद्यपि महाकविभवभूतिना स्वरूपकत्रये न कुत्रापि काव्यलक्षणविषये तत्स्वरूपसन्दर्भे वा स्पष्टतया किमपि उक्तं तथापि तद्दर्शनानुशीलनेन ज्ञायते यत् स काव्यविषये सर्वथा उदारवादी आसीत्। स उक्तवान् -

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः॥¹

अत्र कविः स्त्रीणां वाचां च साधुत्वे व्यावहारिकदृष्टिकोणस्य पक्षपाती प्रतीयते। यतो हि इह संसारे सर्वथा निर्दुष्टता दुर्लभा। स्त्रीणां वाचामपि सर्वथा निर्दुष्टत्वम् अशक्यमेव। अतः यथा स्त्रीणां दुष्टतायाः सम्भावनेऽपि तासु पुत्री-पत्नी-मात्रादिरूपेण लोकव्यवहारः प्रचाल्यते तथैव दोषसम्भावनायाम् अपि वाग्व्यापारेषु काव्येषु वा व्यवहर्तव्यं बुधैस्तत्र निन्दाप्रख्यापनम् न कर्तव्यम्।

सूत्रधारमाध्यमेन भवभूतेरभिप्रायोऽस्ति यत् निन्दादिचिन्तां विना स्वकर्तव्यनिर्वाहः कर्तव्यः। यदि वयं निन्दादिभयेन स्वकार्यं न कुर्मश्चेत् संसारे सर्वेषां कार्याणां विरामशंका भवेत्। अथवा श्लोकेऽस्मिन् कवेः भणितिभंगिमापि ऊहनीया- यथा एका सुन्दरी स्त्री आकैशोर्याद् यौवनपर्यन्तं न कस्यचित् पुरुषस्य स्पर्शं कृतवती न च हृदयेन चिन्तनमपि, गंगाधारा इव निर्मलचरित्रसमन्विता सर्वथा पातिव्रत्यगुणोपेतापि यदा कुत्रापि सार्वजनिकस्थाने गच्छति, तदा जनाः तस्य व्यवहारे चरित्रे च बहुदोषान् पश्यन्ति, आक्षिपन्ति च। तथैव यदि कोऽपि मेधावी निर्मलं काव्यनिर्माणं करोति येन केनापि प्रकारेण दोषान् उद्घाट्य आलोचकास्तत्र ईर्ष्यावशात् तन् निन्दन्ति। लोकस्य स्वभाव एव एषः यत् स परदोषदृष्टिपरो भवति। यथा क्रमेलकः रमणीयोद्यानेऽपि प्रविश्य केवलं कण्टकजालमेव इतस्ततः पश्यति।²

1. उ०रा० 1/5

2. विक्रमाङ्कदेवचरितम्, 1/6

अतएव स एतादृशान् ईर्ष्यान्वितान् जनान् संल्लक्ष्य निगदति कविः-

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः।

उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी॥¹

अपि च- 'गुणैः सतां न मम को गुणः प्रख्यापितो भवेत्'² इति।

आचार्यैः कृतानि काव्यलक्षणानि अधः प्रस्तूयन्ते-

1. शब्दार्थौ सहितौ काव्यं गद्यं पद्यं तद् द्विधा।³
2. शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली।⁴
3. काव्यशब्दोऽयं गुणालंकारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोः वर्तते। रीतिरात्मा काव्यस्य।⁵
4. काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैः य समाम्नातपूर्वः।⁶
5. शब्दार्थौ ते शरीरम् त्वामलं कुर्वन्ति।⁷
6. शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि॥⁸
7. वाक्यं रसात्मकं काव्यम्।⁹
8. तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि।¹⁰
9. रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्।¹¹

उपर्युद्धृतश्लोकैः परिशीलनेन ज्ञायते यद् आचार्याणां मतेन शब्दे वाचि वा काव्यत्वं वर्तते। कवेः भवभूतेरपि काव्यविषयिकी अवधारणा पण्डितराजमतेन असामान्यं साम्यं विभर्ति।

रामायणप्रणयनप्रसंगे सः काव्यं शब्दब्रह्मणो विवर्तम् उद्घोषयति-
'अथ स भगवान् प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं
विवर्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय'।¹² अत्र भवभूतिः

1. मा0मा0 1/8	2. मा0मा0 1/9	3. भामह 1/6	4. दण्डी 1/10
5. वामन 1/1,2,6	6. आनन्दवर्धन 1/1,13	7. राजशेखर, पृ0 13-14	
8. कुन्तक, वक्रो0 1/7	9. साहित्यदर्पणे	10. काव्यप्रकाशे	
11. रसगङ्गाधरे	12. उ0स0 2/8		

वैयाकरण इव व्यवहरति।

वैयाकरणशिरोमणिर्भर्तृहरिः शब्दब्रह्मतत्त्वं निरूपयन्नाह-

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥¹

अन्यत्रापि भवभूतिः 'वाचो परिणताम्' इत्युक्तवान्। अत्र 'परिणताम्' इति पदेन विवर्तबोधो जायते। उत्तररामचरितस्य मंगलपद्येनापि तद् वैशिष्ट्यस्योन्मीलनं भवति। यथा -

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नवोवाकं प्रशास्महे।

वन्देम देवतां वाचममृतात्मनः कलाम्॥²

अत्र महाकविः काव्यरूपस्य गवेषणां कुर्वन्निव प्रतिभाति। 'देवतां वाचम्' इत्यनेन 'आराधनयोग्या वाक्' एव काव्यं भवति इति निगदितं भवति। वेदेऽपि 'पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति' इति प्रतिपादितमस्ति।

वायुपुराणेऽपि काव्यं भगवतोः विष्णोः अंशत्वेन स्वीकृतम्-

काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च।

शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः॥³

इदमेव तथ्यम् उत्तररामचरितस्य निम्नांकितश्लोकेनापि अवगम्यते -

पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि सेयं कथा

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च।

तामेता परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां बुधाः

शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतां प्राज्ञस्य वाणीमिमाम्॥⁴

सूक्ष्मेक्षिकया दृष्टे पद्येऽमुष्मिन् भवभूतिसम्मतकाव्यप्रयोजनहेतु-
स्वरूपाणां स्पष्टसंकेताः प्राप्यन्ते। एतादृशी प्रतिपादनपरम्परा मम्मटेऽपि
दृग्गोचरी भवति, यथा -

1. वाक्यपदीये, ब्रह्मकाण्डे ।

2. उ०रा० 1/1

3. साहित्यदर्पणे प्रथमपरिच्छेदे उद्धृतम्

4. उ०रा० 7/2

‘शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसांगभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणं कविकर्म . . ।’¹

गङ्गा इव कल्मषापहारिणी कल्याणकारिणी मनोहरा रमणीया च रामकथा पापेभ्यः पवित्रयति लोकं पाठकं वा, श्रेयांसि वर्धयति पुष्पाति च। अनेकप्रकारेण इति काव्यप्रयोजनं प्रोक्तम्।

‘शब्दब्रह्मविदः प्राज्ञस्य’ चेति शब्दद्वयेन हेतुः संकेतितः। ‘कवेः परिणतां वाणीं परिभावयन्तु’ इत्यंशेन काव्यस्वरूपमुक्तम्। अतो भवभूति-सम्मतं काव्यस्वरूपमेवं भवति “शब्दब्रह्मविदः कवेः विन्यस्ता परिणता च वाणी काव्यम्।” वस्तुतः वाग्वैशिष्ट्यसम्बन्धीनि नैकानि वाक्यानि तद् रचनासु प्राप्यन्ते।²

शब्दार्थसम्बन्धे भवभूतेः मान्यतेयम् अस्ति -

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति।³

अपि च-

यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्तते।⁴

भवभूतिः प्रायशः स्वपरिचये ‘पदवाक्यप्रमाणज्ञ’ इति लिखति कुत्रचित् च ब्रह्मविद् इति। स्वकाव्यरचनानिर्देशे प्राज्ञशब्देन स्वप्रतिभानवत्वं सूचयति-

काव्यं तु जायते जातु कस्यचित् प्रतिभावताम्। इति।

‘विन्यस्तरूपा परिणता वाणी काव्यम्’ इति निष्कर्षे ‘विन्यासः काव्यबन्धः’⁵ तस्य चारुत्वं कथं भवेदत्र तु कवयः-

1. काव्यप्रकाशे प्रथमोल्लासे।

2. उ०रा० 1/1,5/30,4/5,6/31,1/36,1/2, म०च० 1/2,3,4,8

3. उ०रा० 1/10

4. उ०रा० 1/2

5. कुन्तक 1/22

तया कवितया किं तया वनितया च किम्।
पदविन्यासमात्रेण यया नापहतं मनः॥

इति आमनन्ति।

रसः

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्
भिन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते निवर्तान्।
आवर्त्तबुद्बुद तरंगमयान् विकारान्
अम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम्॥¹

पद्यमिदं अलङ्कारशास्त्रग्रन्थेषु बहुधा चर्चितः। अत्र भवभूतिः
पूर्ववर्तिकवीनां नाटकेषु प्रयुक्ताङ्गीरसपरम्परां विहाय नूतनं मार्गं स्वीकरोति।
वस्तुतः प्राचीनालंकारशास्त्रग्रन्थेषु न कुत्रापि अङ्गीरसविशेषस्य उल्लेखः
प्राप्यते। भरतमुनिनापि नाटकस्याङ्गी रसविषये न किमपि स्पष्टं संकेतितम्।

यथा-

नृपतीनां यच्चरितं नानारसभावसम्भृतं बहुधा।
सुखदुःखोत्पत्तिकृतं भवति हि तन्नाटकं नाम॥²

आनन्दवर्धनोऽपि उपर्युक्तमतस्यैव समर्थकः। अतः सः निगदति -

प्रसिद्धेऽपि प्रबन्धानां नानारसनिबन्धने।

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यस्तेषामुत्कर्षमिच्छता॥³

उत्तररामचरिते करुणरसस्य स्रोतस्विनी यथा आदितोऽन्तर्पर्यन्तं
सततरूपेण प्रवहति मालतीमाधवे महावीरचरिते च न तथा। महावीरचरिते
तु अङ्गीरसः वीरस्तत्र विषये भवभूतेः कथनमस्ति -

अप्राकृतेषु पात्रेषु यत्र वीरः स्थितो रसः।

भेदैः सूक्ष्मरभिव्यक्तैः प्रत्याधारं विभज्यते॥⁴

1. उ०रा० 3/47

2. ना०शा० 18/12

3. ध्व० 3/21

4. म०च० 1/3

अनेन स्पष्टं यद् भवभूतिः महावीरचरिते वीररसस्य प्रतिष्ठां तथैव कुरुते यथा उत्तररामचरिते करुणरसस्य। वस्तुतः नाटकविषयवस्तुनः अनुरोधेनैव अंगीरसस्य परिकल्पना भवभूतिना कृताऽऽसीत्। तस्य मूलरसरूपेण करुणरसस्य अथवा वीररसस्य प्रतिष्ठा लक्ष्यं नाऽऽसीत्।

रसविभेदविषये भवभूतिः काव्यशास्त्राचार्य इव लक्ष्यते। विप्रलम्भशृंगार- करुण-वियोग-वात्सल्यविषये विभाव- अनुभाव- व्यभिचारिभावानां स्थितिः समाना भवति। यदि पुनर्मिलनसंभावना न स्यात् तर्हि विप्रलम्भः, अन्यथा करुणरसः भवति। निरवधिवियोगे करुणरसविषये पद्यमिदं निभालनीयम् -

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरै-

र्विभेदैर्वीराणां जगति जनिताद्भुतरसः।

वियोगो मुग्धाक्ष्याः स खलु रिपुघातावधिरभूत्

कथंतूष्णीं सद्गो निरवधिरयं तु प्रविलयः॥¹

करुणरसस्य परिपाकोऽत्र कीदृशः मनोहारीति आस्वादनीयम् -

दलितहृदयं गाढोद्वेगाद्विधा तु न भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहो न मुञ्चति चेतनाम्॥

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम्॥²

युद्धवीरस्थितिरप्यवलोकनीया -

दृष्टिस्तूष्णीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्।

कौमारके ऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव॥³

1. उ०रा० ३/४४

2. उ०रा० ३/३१

3. उ०रा० ६/१९

विविधरसानां मिथः प्रयोगेण अर्थात् विविधरसप्रयोगमिश्रणेन कथम्
अपूर्वसौन्दर्यं जायते काव्येऽत्र अधोनिर्दिष्टः श्लोकः उदाहरणत्वेन प्रस्तूयते

-

हन्त मिश्रीकृतक्रमो रसो वर्त्तते -

यथेन्दावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदिनी

तथैवास्मिन्दृष्टिर्मम कलहकामः पुनरयम्।

रणत्कारक्रूरक्वणितगुणगुञ्जद्गुरुधनु-

धृतप्रेमा बाहुर्विकच विकराल ब्रणमुखः॥¹

अत्र वात्सल्य -वीररसयोः मिश्रणं पानकरसन्यायेन आनन्दयति
सहृदयान्। अपि च विस्मयानन्दानुभूतिप्रसङ्गेन अविरलगतिना
उच्छलत्करुणरसतरंगा अपि जर्जरायन्ते इत्यनुभूतिः सुतरां बाधते
रामस्योपक्रमम् -

क्षुभिताः कामपि दशां कुर्वन्ति मम साम्प्रतम्।

विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जराः करुणोर्मयः॥²

काव्ये विविधरसानां प्रयोगस्य कीदृक् महत्त्वमत्र कवेः विचारास्तु
सन्ति-

भूम्ना रसानां गहनाः प्रयोगाः सौहार्द्रहृद्यानि विचेष्टितानि।

औद्धत्यमायोजितकामसूत्रं चित्राकथा वाचि विदग्धता च॥³

यद्यपि करुणं प्रति भवभूतेराग्रहः प्रसिद्धः किन्तु वीराद्भुतयोरपि
तस्याभिरुचिः परिलक्ष्यते। अस्मिन् प्रसंगे पद्यमिदं प्रमाणम् -

तेनेदमुदधृतजगत्त्रयमन्युमूलमस्तोकवीरगुरुसाहसमद्भुतञ्च।

वीराद्भुतप्रियतया रघुनन्दनस्य धर्मद्रुहो दमयितुं चरितं निबद्धम्॥⁴

1. उ०रा० 5/26

2. उ०रा० 7/12

3. मा०मा० 1/6

4. म०च० 1/6

स्वरूपकेषु अंगीरसनिर्वहणे कविः आद्यन्तं प्रयत्नशीलः
दत्तावधानश्च दृश्यते, परं यत्र-तत्र तत्सन्तानविच्छेदावसरे सः
ग्लानिमनुभवन् इव स्ववैवश्यं प्रकटीचकार-

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदां प्रथमेकरसामनुकूलताम्।

पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः प्रविशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम्॥¹

अद्यान्तः खलु सर्वथा ऽस्य मदनायासप्रबन्धस्य मे।

कल्याणं विदधातु वा भगवती नीतिर्विपर्ये तु वा॥²

एवञ्च विविधप्रसंगेषु प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेण स्वरचनासु महाकविना
काव्यशास्त्रीयविषयानधिकृत्य स्वकीया विचाराः संकेतरूपेण प्रकटीकृताः
परिपालिताश्चेति विवेचनेनानेन स्पष्टं भवति।

काव्यरचनाप्रक्रिया

लौकिकसंस्कृते काव्यप्रणयनपरम्परायाः प्रादुर्भावः आदिकवेः
रामायणात् स्वीक्रियते। काव्यप्रादुर्भावस्य आकस्मिकी घटना क्रौञ्चपक्षिणः
करुणक्रन्दनाद् घटिता। क्रौञ्चवधजन्यवेदनया महर्षेः हृदयः
करुणाप्लावितः समुद्वेलितश्च। एष एव उन्मुक्तो करुणाप्रवाहः अनिन्द्य-
कविताकामिनीरूपेण प्रस्फुटितः। यथोक्तम् आनन्दवर्धनेन -

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः॥³

आधुनिकहिन्दीकविना सुमित्रानन्दनपन्तेनापि 'वियोगोत्थितशोक-
स्तदनुभूतिश्च' काव्योत्पत्तौ कारणत्वेन स्वीकृतौ- 'वियोगी होगा पहला
कवि आह से उपजा होगा गान'। काव्यरचनाप्रक्रियायां कानि कानि

1. मा0मा0 4/7

2. मा0मा0 6/3

3. ध्वन्या0 1/5

कारणानि भवन्ति-इति विषयमवलम्ब्य भवभूतेः विचारेषु क्रमिको विकासः परिलक्ष्यते। महावीरचरिते 'पदवाक्यप्रमाणज्ञः' कविः मालतीमाधवे वेदोपनिषत्-सांख्य-योगादिदर्शनानां ज्ञानं नाटके न किमपि उत्कर्षम् आदधाति इत्यनुभवति-

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च।

ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद् गुणो नाटके॥¹

तदनन्तरं सः 'पाण्डित्यवैदग्ध्योः समन्वय एव श्रेयस्करः कवये'-इति मनुते। पुनः स गुणान् प्रति आकृष्टः भवति-

यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवम्।,

तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्योः॥²

'गुणाः काव्ये उत्कर्षाधानं कुर्वन्ति'-इति तस्य विश्वासो जातः।

गुणाः नाटके -

भूमना रसानां गहनाः प्रयोगाः सौहार्दहृद्यानि विचेष्टितानि।

औद्धत्यमायोजितकामसूत्रं चित्राः कथा वाचि विदग्धता च॥³

परं चरमे सः अनुबभूव यत् काव्यं तु वस्तुतः कवेः अन्तर्दृष्टानाम्, अन्तर्भावानां वा नैष्ठिकी अभिव्यक्तिरेव भवितुमर्हति-काव्यं हृदयात् स्वत एव स्फुटति स्फुरति च। अत एव तद् अमृतं, दैवतं ब्राह्मीकला च भवति -

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमो वाकं प्रशास्महे।

वन्देमहि च तां वाचमृतामात्मनः कलाम्॥⁴

परं काव्यस्य स्थूलपक्षेऽपि तदीया दृष्टिर्वर्तते -

'प्रसन्नकर्कशा यत्र विपुलार्था च भारती'⁵ इत्युक्त्वा कविः काव्ये

1. मा0मा0 1/10

2. मा0मा0 1/10

3. मा0मा0 1/6

4. उ0स 1/1

5. म0च0 1/2

प्रसाद ओजश्च इति उभावपि गुणौ समानरूपेण वरेण्यौ इति स्वीकरोति। काव्यस्य अन्यगुणेषु प्रौढता-उदारता-अर्थगौरवादीनां गुणानाम् उपादेयत्वं सः स्वीकरोति।

प्रतीयते यद् भवभूतिः काव्यरचनाप्रक्रियायाः नैकेषु आयामेषु 'कालानुरोधः' इत्युल्लिख्य प्रकारान्तरेण काव्यरचनायै ब्राह्ममुहूर्तम् कालत्वेन स्वीकरोति। राजशेखरेणापि काव्यमीमांसायाम् इत्येव प्रतिपादितम्।

अलंकारः अलंकार्यश्च

अलं करोतीति अलंकारः। 'काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलंकारान् प्रचक्षते' इति दण्डिवचसा काव्ये शब्दार्थयोः शोभाकराः धर्मा अलंकाराः कथ्यन्ते यथा कटककुण्डलादयः।

अतः अलंकाराः काव्यस्य अस्थिरधर्माः मन्यन्ते। यथोक्तम् आचार्येण मम्मटेनापि -

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।

हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः॥¹

'अलंकारैः अलंक्रियतेऽसौ'-इति अलंकार्यः। अलंकार्यस्तु काव्यम्। अत्र काव्यमितिपदेन काव्यशरीरम् काव्यात्मा च। शरीरमित्यनेन शब्दार्थौ गृह्येते, आत्मा इत्यनेन च रसः ध्वनिश्च। काव्यगुणास्तु रसेनसम्बद्धा अलंकाराश्च शब्दार्थाभ्याम्।

कविः स्वरूपकेषु क्वचित् गुणानां क्वचिच्च अलंकाराणां प्रकारान्तरेण संकेतं कुर्वन् दृश्यते, यथा-

यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवम्।

तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥²

1. का10प्र0 8/67

2. मा0मा0 1/10

अपि च

‘भूम्ना रसानां गहनाः प्रयोगाः सौहार्दहृद्यानि विचेष्टतानि’¹—

अलंकारदृष्ट्या भवभूतेः निम्नपद्यमवलोकनीयम्—

प्रतनु विरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलै—

र्शनमुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम्।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृत्रिमविभ्रमै

रकृत-मधुरैरम्बानां मे कुतूहलमंगलैः॥¹

हरिणीवृत्तनिबद्धेऽस्मिन् पद्ये ‘दर्शनकुसुमैः’ ‘ज्योत्स्नाप्रायैः’
इत्यत्र द्वे लुप्तोपमे, अतस्तयोः समुच्चयात् समुच्चयालंकारः, अथ
च एतेषाम् अंगांगिभावेन संकरालंकारस्य मनोहारिणी छटा
दृश्यते। एवमनेकैः अलंकारैः काव्यम् अत्र अलंक्रियते।

महाराजभोजदेवः शृंगाररसं रसेषु प्रमुखं मनुते। शैवागमानुयायिनः
आचार्याः बौद्धाश्च शान्तरसं प्रमुखरसत्वेन स्वीकुर्वन्ति परं भवभूतिस्तु
करुणरसमेव प्राधानं स्वीचकार —

‘एको रसः करुण एव’ इत्यादिकथनात् सिद्धमेव।

करुणरसविषये भवभूतेः एतामेवधारणामवलोक्य गोवर्धनाचार्यः
ब्रवीति —

भवभूतेः सम्बन्धात् भूधरभूरेव भारती भाति।

एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा॥²

रामः सीताकृते विलपति —

हा हा देवि! स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि।

सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि॥³

1. उ०रा० 1/20

2. गोवर्धनाचार्यस्य आर्यासप्तशती

3. उ०रा० 3/38

अर्थात् हा देवि! त्वां विना मम हृदयः विदीर्यते शरीरञ्च शिथिली भवति। संसारः शून्यं प्रतीयते, मम हृदये सर्वदा ज्वाला ज्वलति, मम दुःखेन दुःखितः आत्मा गाढान्धकारे गच्छति, सर्वतो मोहः किं-कर्तव्यविमूढता माम् आच्छादयति। कथमहं मन्दभाग्यः? किं करोमि इति न जाने।

भवभूतिः करुणरसप्रयोगे अतिगम्भीरः कुशलः मर्मस्पर्शी च विद्यते। सः अन्तर्वेदनया सन्तप्त इव दृश्यते -

अनिर्भिन्नो गम्भीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः॥¹

भवभूतिर्नास्ति परोच्छिष्टभोजी कविः। तस्य हृदयात् मौलिकानां भावानामुत्पत्तिः जायते। स उपमा प्रसंगे सर्वथा मौलिकानि उपमानानि चिनोति। विरहविधुरसीतायाः वर्णनं कीदृक् मनोहारि पश्यताम् -

परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं दधती विलोलकवरीकमाननम्।

करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी विरहव्यथेव वनमेति जानकी॥²

भाव एषः यत् सीतायाः कपोलौ दुर्बलौ, मुखे च केशा इतस्ततः प्रकीर्णाः, अतः प्रतीयते साक्षात् करुणरसमूर्तिः अथवा शरीरिणी विरहव्यथा एव जानकीरूपेणारण्ये आयाति। अन्यच्चापि एकम् उदाहरणं निभाल्यताम् -

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं

हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः।

ग्लपयति परिपाण्डुक्षाममस्याः शरीरं

शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम्।³

शोकपरिम्लानायाः सीतायाः कीदृशी स्थितिः - इति उपर्युक्तवर्णनेन सम्यक् परिज्ञायते।

1. उ०रा० ३/१

2. उ०रा० ३/४

3. तत्रैव, ३/५

भवभूतिः मानवहृदयस्य सूक्ष्मभावान्वेषी वर्तते। सः विभिन्नावस्थासु मानवहृदयस्य सूक्ष्मविकारान् सम्यक् परिचिनोति। गर्भवती सीता तमसया सह पंचवट्याम् एति तदैव सहसा रामस्य मसृणवचनानि सीतायाः कर्णकुहरेषु पतन्ति। द्वादशवर्षाणां सुदीर्घवियोगान्तरालेन प्राणप्रियवचनानि श्रुत्वा सीतायाः मनःस्थितेर्वर्णनं कविः तमसामुखेन कारयन् ब्रवीति¹

तटस्थं नैराश्यादपि च कलुषे विप्रियवशात्

वियोगे दीर्घेऽस्मिन् झटिति घटनात्स्तम्भितमिव।

प्रसन्नं सौजन्यादपि च करुणैर्गाढकरुणं

द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव॥¹

अर्थात् हे सखि! तव हृदयं रामवियोगात् नैराश्ये उदासीनम् आसीत्। 'रामस्य दुर्व्यवहारेण कलुषितमासीत् इतिभावः। परमिदानीं दीर्घवियोगेऽपि अकस्मात् प्रियमिलनात् स्तब्धमभूत्। रामस्य सुजनता निर्मलं विलपनं सम्प्रति शोकस्य तीव्रधारा इव प्रवहति रामद्वारा प्रेमप्राकट्येनेदं हृदयं आनन्दपूर्णं सञ्जातम्। अत्र हृदयगतभावानां सूक्ष्मविश्लेषणं कियत्तात्त्विकमस्ति इति न परोक्षं सहृदयानाम्।

भवभूतिः मानवीयप्रकृतेरेव वर्णनं न करोति अपितु जड़प्रकृतिवर्णनेऽपि तथैव रमते। प्रकृतेः कोमलभीषणयोरुभयोरपि रूपयोः वर्णने भवभूतिः असमक्षमतां बिभर्ति। अरण्यस्य यादृक् सजीववर्णनमुत्तररामचरिते दृश्यते, तादृग्वर्णनं कादम्बरीं परित्यज्यान्यत्र नोपलभ्यते। दण्डकारण्यभीषणता द्रष्टव्या -

निष्कूजस्तिमिताः क्वचित् क्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वनाः

स्वेच्छासुप्तगंभीरघोरभुजगश्वासप्रदीप्ताग्नयः।

सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाभसो या स्वयं

तृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते॥²

1. उ०रा० 3/13

2. उ०रा० 2/16

एवञ्च अन्यत्र कोमलदृश्यवर्णनं द्रष्टव्यम् -

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरुत्
प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतो या वहन्ति।

फलभर-परिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः।¹

पश्येदम् - स्रोतांसि वहन्ति। तटे च वानीरलताऽस्ति। उपरि च मधुरकण्ठकूजिताः पक्षिगणाः विहरन्ति। पक्षिणामुपवेशनेन लतायाः पुष्पाणि पतन्ति यस्मात् जलं सुगन्धियुतं विद्यते। धाराश्च पक्वजम्बूफलयुक्तवृक्षकुञ्जेन संयुक्तत्वात् अत्यन्तं शब्दायिता प्रवहन्ति। पर्वताद्भूताः नद्यः सन्ति तासां जलं स्वभावेन शीतलं स्वच्छमस्ति।

युद्धवर्णनप्रसंगे कवेनैपुण्यं दृश्यते। सः स्वशाब्दीध्वनिनैपुण्यकारणात् श्रवणमात्रेणैव युद्धस्य भीषणतायाः दृश्यं नेत्रसमक्षमुपस्थापयति येन वीररसानुभूतिः सहजैव जायते -

झणज्झणितकङ्कणक्वणित-किङ्किणीकं धनु-

ध्वनद्गुरुगुणाटनीकृतकरालकोलाहलम्।

वितत्य-किरतोः शरानविरत स्फुरच्चूडयोपुनः

र्विचित्रमभिवर्तते भुवनभीममायोधनम्।²

भवभूतिः उत्तररामचरिते उज्ज्वलदाम्पत्यप्रेमचित्रणं कृतवान्। तस्य प्रेमवर्णनेषु कामुकताया अश्लीलतायाः वा लेशमपि नास्ति। तस्य पात्राणि क्वचिदपि स्वच्छन्दप्रेमपक्षपातिनः न सन्ति, अपितु समाजस्वीकृत-धर्मानुयायिनः प्रणयमार्गस्य पथिकाः। रामसीतयोः स्नेहः समस्तदाम्पत्यप्रेम्ण आदर्शप्रतीकः। कविः सत्यप्रेम दैवीवरदानं मन्यते -

1. उ०रा० २/२०

2. उ०रा० ६/१

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थासु यत् -

विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः।

कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्प्रेमसारे स्थितं

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्रार्थ्यते॥¹

भवभूतिमतेन प्रेम हृदयसंयोगकारणमस्ति। तत्र हृदयेऽन्तर्निहिताः
स्थायीभावादय एव कारणानि भवितुं शक्यन्ते -

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुदगते चन्द्रकान्तः॥²

अप्रस्तुतमाध्यमेन प्रस्तुतस्य वर्णनं तत्रापि उत्प्रेक्षानिवेशनं कवेः
वैशिष्ट्यमस्ति-

चिराद्वेगारम्भी प्रसृत इव तीव्रो विषरसः,

कुतश्चित्संवेगात्प्रचल इव शल्यस्य शकलः।

व्रणो रूढग्रन्थिः स्फुटित इव हन्मर्मणि पुन-

र्घनीभूतः शोको विकलयति मां मूर्च्छयति च॥³

अत्र विषरसः, शल्यशकलः, व्रणः, रूढग्रन्थिः - अप्रस्तुताः,
नूतनः शोकश्च प्रस्तुतः। इव इति उत्प्रेक्षावाचकः।

अर्थात् चिरकालात् व्यथावेगारम्भी, प्रसृतश्च तीक्ष्णविषरसः इव,
कुतश्चित् संवेगात् शल्यस्य शकल इव, हन्मर्मणि रूढग्रन्थिः
व्रण-स्फुटित इव पुनः पुराभूतः शोकः नूतन इव मां विकलयति।

एवं सहृदयहृदयचमत्कारीति भवभूतिकाव्यम्। तस्य काव्ये
भाषाभावयोरनुपमं सामञ्जस्यमस्ति। यथा भावस्तथा भाषा।
भयंकरयुद्धवर्णने दीर्घसमासयुक्ता ओजोगुणविशिष्टा भाषा निभालनीया-

1. उ०रा० 1/39

2. उ०रा० 6/12

3. उ०रा० 2/26

अयं शैलाघातक्षुभितवडवावक्त्रहुतभुक्
 प्रचण्डक्रोधाचिर्निचयकवलत्वं व्रजतु मे।
 समन्तादुसर्पन्धनतुमुलहेलाकलकलः
 पयोराशेरोधः प्रलयपवना स्फालित इव॥¹
 ललितभाववर्णनेषु अनुष्टुप्छन्दसः प्रयोगः समासाभावश्च यथा-
 अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति।
 तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः॥²
 नदीवर्णने ललितपदविन्यासः कविकृतवर्णनेषु अनायासेनैव दृश्यते-
 एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो
 मेघालम्बितमौलिनीलशिखराः क्षोणीभृतो दक्षिणाः।
 अन्योऽन्यप्रतिघातसंकुलचलत्कल्लोलकोलाहलै-
 रुत्तालस्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्संगमाः॥³

शब्दः, अर्थः शब्दशक्तयश्च

‘शब्दार्थौ काव्यम्’- इति भामहः। शब्दस्त्रिधा - वाचकः,
 लक्षकः, व्यञ्जकश्च। अर्थोऽपि वाच्य-लक्ष्य-व्यंग्यभेदेन त्रिधा। शब्देषु
 तत्तदर्थप्रकाशिकाः शक्तयश्चापि त्रिधा - अभिधा-लक्षणा-व्यंजना चेति।

महाकविर्भवभूतिः ‘शब्दब्रह्मविदः प्राज्ञस्य कवेः विन्यस्तरूपा
 परिणता वाणी काव्यम्’ इति स्वीकरोति। शब्दार्थयोः स्थितिस्तु तन्मतेन
 भवति -

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते।
 ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति॥⁴

1. उ०रा० 5/9

2. तत्रैव

3. मा०मा० 2/30

4. उ०रा० 1/10

अतः कविः नैपुण्येन काव्योचित् शब्दान् चिन्वति। महाकविमाघेन उद्धोषितमासीद् यत् ‘शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते’ इति। अस्माकं कविप्रवरो भवभूतिरपि इममेव आदर्शमनुकरोति। तदीयं मतमस्ति-

शास्त्रे प्रतिष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी।
कालानुरोधः प्रतिभानवत्वमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥¹
पद्येऽस्मिन् परिगणिताः गुणाः कार्येषु मनोरथपूरकाः भवन्ति।
भवभूतेरुपर्युक्तगुणानाम् काव्यशास्त्रीयोऽभिप्रायोऽधः दृष्टव्यम्-

शंकारहितं शास्त्रीयं सम्यग्ज्ञानम्, स्वाभाविको अनायासो वा अभ्यस्तविषये बुद्धिप्रसारः, प्रौढोक्तिनैपुण्यम् वैदग्ध्यं वा, मुहुर्मुहुः परिशीलितौ शब्दार्थौ, कविकर्मोचितसमयज्ञानम्, प्रतिभासंवलितत्वं प्रतिभायाः नवनवोन्मेषशालित्वं वा इति।

महाकविर्माघोऽपि निगदति-

क्षणशयितविबुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगानुदधिमहति राज्ञे काव्यवद्दुर्विगाहे।
गहनमपररात्रबुद्धिप्रसादाः कवय इव महीपाश्चिन्तयन्त्यर्थजातम्॥²

“तत्र प्राप्तबुद्धिप्रसादा लब्धबुद्धिप्रकाशाः सन्तः उदधिमहति समुद्रगभीरे। एकत्र तुरगादिभिरपरत्र रसभावादिभिश्चेति भावः। अत एव दुर्विगाहे दुष्प्रवेशे राज्ये काव्ये इव काव्यवत्। प्रयोगान् सामाद्युपायानुष्ठानानि अन्यत्रार्थगुणसाधुशब्दगुम्फान् कल्पयन्तस्तर्कयन्तः ‘ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्।’ इति स्मरणादिति भावः। गहनं दुष्प्राप्यमन्यत्र दुदर्शमर्थजातम् पुरुषार्थजातम् त्रिवर्गमित्यर्थः। अन्यत्र वाच्यलक्ष्य-व्यंग्यरूपमभिधेयजातं चिन्तयन्ति विचारयन्ति।”

1. मा0मा0 3/11

2. शिशु0 11/6 तत्रमल्लिनाथः

महाकविभवभूतेरपि एष एव विचारः यत्-

1. शब्दप्रयोगेषु गाम्भीर्यम्,
1. शान्तवातावरणे निर्मलबुद्धिरचना,
2. काव्यस्य वर्ण्यविषयानुकूलप्रयोगकल्पना,
3. गुणरसप्रयोगेण चारुत्वपूर्णरचनाकौशल्यम्,

इमा सर्वा अपि विशेषताः किमपि काव्यम् उत्कर्षकोटौ कविं च महाकविश्रेण्यां स्थापयन्ति।

प्रथमं तावत् कवेः शब्दार्थकौशल्यं पश्यामः। पश्यन्तु सहृदयसमालोचकास्तावदिदम् आदिकाव्यभूतं पद्यम् -

मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥¹

विद्वद्वरैः व्याख्याकारैः अस्य श्लोकस्यार्थः त्रिधा कृतः -

निषाद पक्षे,

रामपक्षे,

रावणपक्षे च

अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थस्तु निषादपक्षे संघटते। वीरराघवस्तु श्लेषमाश्रित्य रामपक्षेऽर्थम् अन्वेषयति - यथा

‘मा लक्ष्मी निषीदत्यस्मिन्निति मानिषादः। मानिषाद! अर्थात् लक्ष्मीनिवास! त्वमनन्तवर्षपर्यन्तं प्रतिष्ठां मा प्राप्नोः! यतोहि त्वया क्रौञ्चतुल्यरावणमन्दोदरीमिथुनात् एकः (कामान्धरावणः) हतः’। एवमत्र शिष्टगर्भा आर्थीव्यञ्जना आहितव्या। उपमामूला अलंकारध्वनिरपि यथाकथंचित् सम्भाव्यते।

1. यद्यपि पद्यमिदं न भवभूतिकृतं तत्तु आदिकाव्ये रामायणे प्राप्यते किन्तु

उत्तररामचरितेऽस्य सन्दर्भगतम् औचित्यं वैशिष्ट्यं च समालोचनीयम्।

महादेवशास्त्री तु 'निषाद' इति पदेन 'रावण' इत्यर्थमाक्षिप्त्य हे निषाद! अर्थात् रावण! नितरां षादयति पीडयतीति निषादो रावणः। त्वमतिकालं मा जीव, यतोहि त्वं कैलाशतुल्यं रामसीतायुग्मे कामनामुग्धं सीतारूप्यवयवं वधादपि अतिपीडां दत्तवान् इति व्याख्याम् अकरोत्।

अत्रापि उपमामूलालंकारध्वनिः अथवा उपमामूला वस्तुध्वनिरेव अंगीकर्तुं शक्यते।

शब्दार्थदृष्ट्या भवभूतेरधः श्लोकोऽपि द्रष्टव्यः-

वीचीवातैः शीकरक्षोदशीतैराकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान्।

मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं स्वैरं स्वैरं प्रेरितैस्तर्पयेति॥¹

अत्र कविना गोदावरीजले शैत्य-सौरभ-मान्द्यमिति गुणत्रयदर्शनस्य सुन्दरः प्रयासः कृतः। शीकरचूर्णकारणात् तत्र शीतलता, कमलेश्वर-सौरभकारणात् सुगन्धः, गन्धभाराकर्षणकारणात् गतिमन्दता सर्वं कविना दिग्दर्शितम्। विरहजन्यमूर्च्छायाम् एतादृशस्य पवनस्य संजीवनत्वम् अतएव परमोपयोगित्वं च वर्तते।

लक्षणया प्रकाशितस्य लक्ष्यार्थस्योदाहरणत्वेन अयं श्लोकः दृष्टव्यः-

अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः।

इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे॥²

भावोऽयं कुले ज्येष्ठस्य रामस्य सन्तानहीनताकारणेन अप्रतिष्ठितत्वात् अस्माकं कुलस्य का प्रतिष्ठा? अनेन दुःखेन वयं त्रयोऽपि भरतलक्ष्मण-शत्रुघ्नाः पितरश्च सन्तप्ताः भवन्ति।

अत्र 'पितरोऽपरे' इत्यत्र पितृशब्दे सारोपा गौणी प्रयोजनवती लक्षणा गृहीतव्या। 'अपरे' 'त्रयः' इत्यत्र सारोपा, लक्ष्मणेन सहैव तत्सदृशपालनकर्तृत्वावच्छिन्नौ भरतशत्रुघ्नौ संतप्तौ भवतः, अतस्तत्र सादृश्यमूलकत्वात् गौणी, सस्नेहपालकत्वादतिशयप्रयोजनमस्ति मम पितामह-पिता, पितृव्यश्चेति 'पितरः' पदेन लक्ष्यन्ते।

अधस्तने पद्मे कीदृशी मार्मिकी व्यंजना निभालयन्तु सहृदय-
समालोचकाः-

स सम्बन्धी श्लाघ्यः, प्रियसुहृदसौ, तच्च हृदयं

स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम्।

शरीरं जीवो वा यदधिकमतोऽन्यत्प्रियतरं

महाराजः श्रीमान् किमिव मम नासीद् दशरथः॥¹

अर्थात् सः दशरथः प्रशंसनीयः सम्बन्धी, प्रिय मित्रम्, हृदयस्वरूपः, साक्षादानन्दपूर्णः जीवनफलम् इव। स मम शरीरम्, मम प्राण एव आसीत्। नैतावदेवापितु सः प्रियतरादपि प्रिय आसीत्। सत्यम्, सः नृपतिर्दशरथः मत्कृते किं किं नाऽऽसीत् अर्थात् सर्वमासीत्।

अत्र महाराजदशरथस्य सुजनत्वं सहृदयत्वं च व्यंजनया व्यञ्जितम्।
आक्षेपस्य अपूर्वभंगिमा परिकरमाध्यमेनास्मिन् श्लोके द्रष्टव्या -

यस्यां ते दिवसास्तया सह मया नीता यथा स्वे गृहे

यत्सम्बन्धिकथाभिरेव सततं दीर्घाभिरास्थीयत।

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतमस्तामद्य रामः कथं

पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा गच्छत्वसम्भाव्य वा॥²

‘पापः रामः’ अत्र रामस्य कठोरकार्याणि अभिव्यज्यन्ते। ‘रामोऽस्मि सर्व सह’ अत्र ‘रामः’ व्यंग्यधर्मान्तरपरिणतो भूत्वा अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिना कठोरहृदयताभिव्यज्यते याऽऽन्यत्र कुत्रचिदपि न दृश्यते। अत्र रामस्य व्यंग्यार्थः - ‘निर्भरगर्भखिन्नसीताविवासनपटुः’, ‘शूद्रमुनिकृपाणविसर्जननिष्करुणः’ इति रूपेण भवति।

1. उ०रा० 4/13

2. उ०रा० 2/28

स्मृतिभावरूपध्वनेः उदाहरणत्वेनायं श्लोको विलोकनीयः-
 अलसलुलितमुग्धान्यध्वसज्जातखेदा-
 दशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि।
 परिमृदितमृणाली दुर्बलान्यङ्गकानि
 त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता॥¹

नाट्यशास्त्रीयानि तत्त्वानि

यद्यपि कविः आत्मानं 'ब्रह्मज्ञ' मन्यते पुनरपि तदीयं मतमस्ति यज्
 ज्ञानमात्रेण नाटके कश्चिदुत्कर्षः न जायते। सः नाटकोत्कर्षे पाण्डित्यं,
 वैदग्ध्यं, वागर्थगौरवं, उदारत्वं, प्रौढिप्रौढ्यं करणत्वेन स्वीकरोति -

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
 ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद् गुणो नाटके।
 यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवम्,
 तच्चवेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥²

अपि च -

भूम्ना रसानां गहनः प्रयोगाः सौहार्दहृद्यानि विचेष्टितानि।
 औद्धत्यमायोजितकामसूत्रं चित्राः कथा वाचि विदग्धता च॥³
 कवेः दृढीयान् एष विश्वासः यत् नाटकमस्ति सर्वथा
 लोककल्याणकारिसाधनम्। नायकस्याद्भुतचरितेन जगत्कल्याणं भवत्येव-
 अप्राकृतानि च गुणैश्च निरन्तराणि
 लोकोत्तराणि च फलैश्च महोदयानि।
 वीरस्य तस्य महतश्चरिताद्भुतानि
 नास्माकमेव जगतामपि मङ्गलानि॥⁴

1. उ०रा० 1/24

2. मा०मा० 1/8

3. मा०मा० 1/6

4. म०च० 4/12

नायकः कीदृशैर्गुणैः समन्वितो भवेदत्र अधोऽङ्कितानि पद्यानि कवेः
दृष्टव्यानि वर्तन्ते -

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।
लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति।¹
सतां केना ऽपि कार्येण लोकोस्याराधनं व्रतम्।²
प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः।
पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसम्
रहस्यं साधूनामनुपधिविशुद्धं विजयते॥³

वीररसप्रधाने भाषाविधानं कीदृक् स्यादत्र कवेः कथनमस्ति -
महापुरुषसंरम्भो यत्र गम्भीरभीषणः।
प्रसन्नकर्कशा तत्र विपुलार्था च भारती॥⁴

अन्यच्च-

अप्राकृतिकेषु पात्रेषु यत्र वीरः स्थितो रसः।
भेदैः सूक्ष्मैरभिव्यक्तैः प्रत्याधारं विभज्यते॥⁵

‘वस्तु-नेता-रसस्तेषां भेदकः’ इतिरूपेण येषां तत्त्वानां महत्त्वं
दशरूपककारेण प्रतिपादितम्, तेषां रेखांकनं भवभूतिः अपि स्वरूपके इत्थं
कृतवान् -

निर्व्यूढं गुरुशासनं गुरुतरं धर्मोऽपि संरक्षितो
रक्षः संहरणाच्चिकित्सितमनोरोगा त्रिलोकी कृता।
सिद्धार्थाश्च सुराः सहानुजसुहृद्दारेण राज्यं पुन-
र्लब्धं किं करणीयमेतदधिकं श्रेयस्तदप्युच्यताम्॥⁶

रूपकप्रकारदृष्ट्या मालतीमाधवमस्ति प्रकरणम्। स्वयं
कविर्नटमाध्यमेन सूचयति-

प्रकरणनायकस्य मालतीवल्लभस्य माधवस्य वर्णिकापरिग्रहः कथम्।⁷

1. उ०रा० 2/7

2. उ०रा० 1/41

3. उ०रा० 2/2

4. म०च० 1/2

5. म०च० 1/3

6. म०च० 7/41

7. मा०मा० 1

उत्तररामचरितम्, महावीरचरितञ्चेति नाटकद्वयम्, परं कविः
नाटकस्थाने प्रबन्धशब्दं प्रयुङ्क्ते।

रसानुभूतिविषये भवभूतिना प्रत्यक्षतः न किमपि उक्तम् परन्तु
केचित् संकेताः अवश्यं प्राप्यन्ते यैः रसास्वादसम्बन्धिनी तदीया अवधारणा
ज्ञायते। यथा-

सुमन्त्रः- भूयसां जीविविना धर्म एषः यद् स्वरसमयी
कस्यचित्त्वचित् प्रीतिः यत्र लौकिकानाभुपचारस्तारामैत्रकं चक्षूराग इति।

अथ च -

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया
स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्भूतानि सीव्यति॥¹

अपि च -

व्यतिषजति पदार्थानन्तरः कोऽपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं,
द्रवति च हिमरश्मावुदगते चन्द्रकान्तः॥²

तथा च-

यदृच्छा संवादः किमु गुणानामतिशयः
पुराणो वा जन्मान्तरनिविडबद्धः परिचयः।
निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात्कोऽप्यविदितः
ममैतस्मिन् दृष्टे हृदयमवधानं रचयति॥³

उत्तररामचरिते एतादृशाः रसानुभूतिविषयकप्रसंगाः प्रायेण प्राप्यन्ते।
रसानुभूत्यै भावके(समाजिके) अपि भावायित्री प्रतिभा भवत्यावश्यकी
यतो हि भावायित्री प्रतिभैव भावकस्योपकारिणी भवति। भवभूतिमतानुसारं
प्रतिभानवत्त्वं कवेर्गुणः। सन्दर्भेऽस्मिन् कविः भावकस्यापि समानधर्मतां
वाञ्छति। अत एव तेन उद्घोषितम्-

1. उ०रा० 5/17

2. उ०रा० 6/12

3. उ०रा० 5/16

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
 जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः।
 उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा
 कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी॥¹

वस्तुतः भावकाः (सामाजिकाः) एव कस्यापि कवेः
 ख्यातिप्रसारकाः भवन्ति यदि सन्ति ते निष्कलुषहृदयाः गुणग्राहिणश्च -
 'गुणैः सतां न मम को गुणः प्रख्यापितो भवेत्॥'²

गुणदोषौ -

काव्यगुणविषये भवभूतेः मान्यताऽऽस्ति -

यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवम्।
 तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥³

भरतमुनिः दण्डी च दशगुणान् वामनश्च विंशति गुणान्
 स्वीकरोति। किन्तु भामहः ओज-माधुर्य-प्रसादेति गुणत्रयं मनुते। यद्यपि
 भवभूतेरुत्तरवर्तिनौ आनन्दवर्धनसम्मतौ भामहसम्मतं गुणत्रयमेव स्वीकुरुतः
 पुनरपि आचार्यभोजराजः चतुर्विंशतिगुणानां विवेचनमकरोत्। भवभूतिना
 संकेतिताः गुणाः दण्डीवामनसम्मताः प्रतीयन्ते। पद्येऽस्मिन् प्रौढित्वमुदारत्वं
 चेति गुणद्वयं दण्डीसम्मतम्, 'यच्चार्थतो गौरवम्' समाधिगुणे एव
 अन्तर्भूतः यतोहि वामनेन 'अर्थदृष्टिरेव समाधिः'⁴ इति प्रोक्तम्।

प्रौढित्वम् -

प्रौढिप्रकाराः पञ्च -

पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा।

प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च॥⁵

1. मा०मा० 1/8

2. मा०मा० 1/9

3. मा०मा० 1/10

4. वामनसूत्रम् 2/3/16

5. काव्यप्रकाश पृ 480

अर्थात्

- (क) पदार्थे वाक्यरचनम्- एकपदार्थस्य बहुभिः पदैरभिधानम्।
- (ख) वाक्यार्थे च पदाभिधानम्-बहूनां पदार्थानामेकपदेनाभिधानम्।
- (ग) व्यासः- एकवाक्यार्थस्यानेकवाक्यैः प्रदिपादनं व्यासः।
- (घ) समासः- साऽक्षेपः, अनेकवाक्यार्थस्यैकवाक्येन प्रत्यायनं समासः।
- (ङ) साभिप्रायत्वम् - सार्थत्वं प्रकृतोपयुक्तत्वम्। इदं प्रौढिप्रतिपादन-वैचित्र्यमोजो गुणः कथ्यते। केवलमस्य गुणस्योल्लेख एव न कृतोऽपि तु तथाविधरचनाऽपि भवभूतिना कृता।

उदारत्वम् - “विकटत्वमुदारता”¹।

विकटत्वञ्च विच्छेदात्पदानां नृत्यप्रायत्वम्। अर्थगुणदृष्ट्या उदारता ग्राम्यत्वमुच्यते -

‘ग्राम्यत्वमुदारता’²

भवभूतेः पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः गमकत्वस्यापेक्षाऽस्ति। ‘प्रसन्नकर्कशा यत्र विपुलार्था च भारती’³ अत्र प्रसन्नकर्कशाशयः प्रसादौजोगुणाभ्यां विद्यते। विपुलार्था इत्यस्याभिप्रायः समाधिनामकार्यगुणेनास्ति। एकस्मिन् स्थले भवभूतिना प्रसादगुणस्य स्पष्टोल्लेखः कृतः -

‘लोके नित्यप्रमोदं विदधतु कवयः श्लोकमाप्तप्रसादम्’⁴

वामनमतेन-शब्ददृष्ट्या ‘शैथिल्यं प्रसादः’, अर्थदृष्ट्या च - ‘अर्थवैमत्यं प्रसादः’।

किन्तु मम्मटदृष्ट्या -

‘शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत्सहसैव यः।

व्याप्नोत्यन्यत्प्रसादोऽसौ सर्वत्रविहितस्थितिः॥’⁵

1. वामन का०ल०सू० 3/1/23

2. 3/2/23 तत्रैव

3. म०च० 1/2

4. म०च० 7/42

5. का०प्र 8/70

अपि च -

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत्।

साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः॥¹

‘विनयमधुरो वाचि नियम’² इत्यत्र शब्दमाधुर्यगुणोऽपि भङ्ग्यन्तरेण कविना गृहीतः। यथोक्तं मम्मटेन -

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृंगारे द्रुतिकारणम्।

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्॥³

उक्तोदाहरणेन सिध्यति यद् भवभूतिः प्रसिद्धकाव्यगुणानुल्लिखति।

काव्यदोषसन्दर्भे भवभूतिः स्पष्टतया किमपि न उल्लिलेख्य पुनरपि दोषसामान्यविषये तदीयावधारणा रूपकेषु यत्र-तत्र दृश्यते, यथा -

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः॥⁴

दोषराहित्यं कुतः सम्भवम् दोषाशंकया काव्यव्यवहार एव न कर्तव्य इति नोचितम्। यथा स्त्रीणां साधुत्वे ऽपि लोकस्तासु नैव विश्वसति तथैव काव्येऽपि दुष्टसमालोचकाः दोषान् एव पश्यन्ति।

दोषराहित्यं कठिनं मन्वमानानां कथनं भवति-

सर्वं दोषानभिष्वङ्गादाम्नायसमतां गताः।

युष्माकमभ्युपगमाः प्रमाणं पुण्यपापयोः॥⁵

पुनरपि भवभूतेः मान्यताऽऽस्ति यत् -

शुद्धां शान्तां मातरं मंगलानां धेनुं धीरां सूनृतां वचमाहुः॥⁶

उपर्युक्तोदाहरणैर्ज्ञायते यद् भवभूतिः भरत-भामह-दण्डीतिकाव्य-शास्त्राचार्याणाम् सम्यगनुशीलनं कृतवान्, अतएव तदीयेषु रूपकेषु काव्योचितगुणदोषादिविषयाणां तदनुकूलाः संकेताः प्राप्यन्ते॥

1. का0प्र08/76

2. उ0रा0 2/2

3. का0प्र08/68

4. उ0रा0 1/5

5. म0च0 1,38

6. उ0रा05/30

शास्त्राण्यपराणि

महाकविः भवभूतिः पशुविद्या-संगीत-आयुर्वेद-राजनीतिप्रभृति-शास्त्राणां ज्ञाता आसीदिति सुष्ठु ज्ञायते तद्रचनाभिः। सः पशुपक्षि-सर्पादीनां स्वाभाविकप्रवृत्तिः प्रायः उपमानरूपेण प्रयुक्तवान्। तद्रचनासु मूर्तस्य अमूर्तत्वम्, अमूर्तस्य च मूर्तत्वम् इति विधानं तस्या प्रतिभायाः निदर्शनम्। पशुपक्षीणां तेषां प्रकृतेश्च एवंविधं प्राकृतिकं, स्वाभाविकञ्च चित्रणं भवभूतेरेव उपक्रमः भवितुं शक्यते नात्र सन्देहः। एतादृशेषु स्थलेषु कवेः लौकिकशास्त्रेषु नदीष्णता स्वभाविकरूपेण प्रस्फुटी जाता। अस्य मूल्यांकनमधस्तात् संक्षेपेण प्रस्तूयते।

आयुर्वेदशास्त्रम्

आयुर्वेदस्य औषधिविज्ञानमिति अपरनाम। मानवस्वास्थ्येनास्य सम्बन्धः। महाकविः भवभूतिः आयुर्वेदीयचिकित्साविधिं सुष्ठुतया जानाति स्म इति तत्प्रयुक्तैः उपमानैः, श्लेषान्वितैः पद्यैश्च सम्यग् ज्ञायते। सन्दर्भेऽस्मिन् कानिचिन् महत्त्वपूर्णपद्यानि द्रष्टव्यानि।

भवभूतेरधोलिखितं पद्यं आयुर्वेदीयौषधिनिर्माणप्रक्रियादृष्ट्या अवलोकनीयम्-

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः॥¹

अर्थात् गाम्भीर्यकारणेन बहिरप्रकाशितः, अन्तर्गूढघनव्यथः रामस्य करुणो रसः पुटपाक इव (द्विपात्रमध्ये निर्मितौषधि इव) वर्तते।

अस्मिन् पद्ये भवभूतिः 'पुटपाकप्रतीकाशः' इति पदं प्रयुङ्क्ते। आयुर्वेदप्रक्रियया यस्य वस्तुनः सत्त्वनिस्सारणं क्रियते तद्वस्तु मृदादिपात्रे

संस्थाप्य तत्पात्रं सर्वतः मृदालेपनेन विलेप्य उपलैश्च मन्दं-मन्दं प्रज्वालनं क्रियते।

चरके निगदितम्-

पुटपक्वस्य द्रव्यस्य स्वरसो गृह्यते यतः।

अतोऽयं पुटपाकः स्याद् विधानं तस्य कथ्यते॥

द्रव्यमापोत्थितं जम्बूवटपत्रादि सम्पुटे।

वेष्टयित्वा ततो बद्ध्वा दृढं रज्ज्वादिना तथा॥

मृल्लेपं द्व्यङ्गुलं कुर्यादथवाऽङ्गुलिमात्रकम्।

दहेत पुटान्तरादग्नौ यावाल्लेपस्य रक्तता॥

अन्तःस्थवस्तु शनैः शनैः पाकत्वं याति। एष एव पुटपाकः।
एवमेव रामोऽपि सीताविरहेन मन्दं मन्दं निरन्तरं अन्तर्दह्यते।

निर्दिष्टपद्यद्वारा कविना आयुर्वेदीयोपमानेन रामहृदयस्थ-
करुणविप्रलम्भरसवर्णनस्य प्रयासः कृतः। 'प्रतीकाश' इति उपमावाचकः
शब्दः। वस्तुतः अत्र कविः रामहृदये निहितां गभीरां विरहव्यथां
पुटपाकस्थोष्णताया तथा च अव्यक्तगम्भीरताया पुटपाकस्थतत्त्वनिर्भेदेन
तुलनां विधाय रामस्य करुणरसं प्रस्तौति।

वस्तुतः उपर्युक्ते पद्ये पुटपाकपक्षे 'अन्तः' इत्यस्यार्थः मध्य इति।
रामस्य च करुणरसपक्षे 'अन्तःकरणम्', पुटपाकपक्षे गूढस्य अर्थः 'संवृत'
इति, रामस्य च करुणरसपक्षे 'एकान्त' इत्यस्ति, पुटपाकपक्षे 'व्यथा'
पदस्य 'तापः' अर्थः, करुणरसे च 'सन्ताप' इति। 'घन' शब्दोऽप्यत्र
पुटपाकपक्षे 'दृढः' इत्यर्थे, करुणरसपक्षे च 'सान्द्रः' इति गृहीतव्यः।
एवमेव 'रस' इत्यस्यार्थः 'राग' इति -

'जले वीर्ये शृंगारादौ विषे द्रवे चोपरागे देहघातौ तिक्तादौ पारदेऽपि
च' (अनेकार्थसंग्रहः)। पुटपाकपक्षे रसस्यार्थः 'पारदः' इति। अपरमप्येकं
पद्यं द्रष्टव्यम्-

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि
 सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि।
 एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि
 कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि॥¹

इह पद्ये 'रसायनानि' शब्दस्य प्रयोगः वर्तते। वृद्धावस्थाविनाशिका व्याधिविनाशिका च औषधिः रसायनमुच्यते। चरकसंहितायां महर्षिचरकेन-
 'यज्जराव्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम्' लिखितम्। रसशब्दस्यार्थः पारद इति भवति। आयुर्वेदानुसारं शोधितः पारदः औषधिरूपेण आयुर्वर्धकः भवति।

निम्नलिखितश्लोके महाकविर्भवभूतिना 'सञ्जीवन्यौषधिरस' पदस्य प्रयोगः कृतः। सञ्जीवनी तु औषधिः आयुर्वेदशास्त्रे जीवनदायिनी वर्णिता। श्लोकस्तु इत्थं वर्तते -

आश्च्योतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां
 निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः।
 आप्तप्रजीवितपुनः परितर्पणोऽयं
 सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि न प्रसक्तः॥²

अधोलिखितपद्ये भवभूतिः 'कूटपाकल' पदं प्रयुज्य
 एतन्नामकरोगम् उल्लिखति -

अभिहन्ति हन्त कथमेष माधवं सुकुमारकायमनवग्रहः स्मरः।
 अचिरेण वैकृतविवर्तदारुणः कलभं कठोर इव कूटपाकलः॥³

अर्थात् (आत्ममनसि) प्रतिबन्धरहितेन विकारपरिणामेन भीष्मकठोरः एष कायः सुकुमारकायं माधवं प्रतिबन्धरहितसन्निपातिक-परिणामेन तथैव अभिहन्ति यथा अतिकठोरः कूटपाकलनामकरोगः सुकुमारकायं हस्तिशावकं अभिहन्ति।

1. उ०रा० 1/36

2. उ०रा० 3/11

3. मा०मा० 1/42

कूटपाकलस्तु गजायुर्वेदे -

यथाऽभिहन्यात्कूटेन मृगयूथं वनेचरः।

तथा पातात्मको नागं हन्ति वै कूटपाकलः॥

मृगः कूटेन शबरैर्हन्यते दारुणं यथा।

तथा तेन द्विपः सीदत्यतः स्यात्कूटपाकलः॥

अत्र श्लोके भवभूतिः मनोरोगस्य ज्वरस्य च उल्लेखं करोति -

मनोरोगस्तीव्रो विषमिव विसर्पत्यविरतं

प्रमाथी निर्धूमो ज्वलति विधुतः पावक इव।

हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो

न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती॥¹

अश्वशास्त्रम्

अश्वविद्ययाऽपि सुष्ठुपरिचितः महाकविर्भवभूतिः। तेन अश्वलक्षणं, तेषां गतिः, प्रग्रहलक्षणमिति सर्वं संक्षेपेण इङ्गितम्। सोऽश्वस्य स्वाभाविकं लक्षणं वटूनां वार्तालापमाध्यमेनेत्थं प्रस्तौति-

वटवः-कुमार! कुमार!! अश्वोऽश्व इति यो भूतविशेषो जनपदेष्वनुश्रूयते सोऽयमधुनाऽस्माभिः स्वयं प्रत्यक्षीकृतः।

लवः- अश्वोऽश्व इति नाम पशुसमाम्नाये सांग्रामिके च पठ्यते, तद् ब्रूत कीदृशः?

वटवः - अये! श्रूयताम्।

पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धुनोत्यजस्रं
 दीर्घाग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव।
 शष्पाण्यत्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्रमात्रान्
 किं वाऽऽख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेह्येहि यामः॥¹

महाकविर्भवभूतिः अधोलिखितपद्ये अश्वगतेस्तया च धूयमानस्य
 केतोर्वर्णनम् इत्थं करोति -

नन्वेष त्वरित सुमन्त्रनुद्यमान,
 व्यावल्गत्प्रजवनवाजिना रथेन।
 उद्घातप्रचलितकोविदारकेतुः,
 श्रुत्वा नः प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः॥²

अर्थात् नन्वेषः शीघ्रतया सारथिसुमन्त्रसज्जालितैः धावमानैः
 वेगशालिभिरश्वैः युक्तेन रथेन उच्चावचभूमौ प्रव्रजनात् धुनोति।
 कोविदारकाष्ठ-निर्मितः ध्वजदण्डः यस्य सः चन्द्रकेतुः भवतां युद्धं श्रुत्वा
 उपैति।

अधोलिखितपद्ये च सः प्रकारान्तरेण अश्व-गज-रथारोहणं
 वर्णयति-

संख्यातीतैर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-
 वत्रैकस्मिन् कवचनिचितैर्मध्यचर्मोत्तरीये।
 कालज्येष्ठैरभिनववयः काम्यकाये भवद्भि-
 र्योऽयं बद्धो युधि परिकरस्तेनधिग्वो धिगस्मान्॥³

अर्थात् गजतुरगस्यन्दनस्थैः बद्धकवचैः, ज्येष्ठैः, यशः इच्छुकैः
 अगणितभवद्भिः, पदातौ, नद्धचर्मोत्तरीये अपरवयसि एकस्मिन्बालके युद्धे
 सामूहिकाक्रमणं विधीयते, तस्मात् धिगस्मान् धिग्भवतश्च।

गजशास्त्रम् -

गजायुर्वेदेऽपि वर्तते कविर्निष्णातः।

1. उ०रा० 4/26

2. उ०रा० 5/1

3. उ०रा० 5/12

यद्यपि तेन स्वरूपकेषु स्वातन्त्र्येण गजशास्त्रस्य निरूपणं नैव कृतं
तथापि यथाप्रसंगं यत्र-तत्र उपमानैः गजशास्त्रनिरूपणं दरीदृश्यते।

अधोलिखितपद्ये सीता कथं हस्तिशावकं परिपालयति इति वर्णनं
कृतं कविना- सीता देव्या स्वकरकलितैः सल्लकीपल्लवाग्रै-
रग्रे करिकलभको यः पुरा वर्धितोऽभूत्॥

अन्तरम्-

वध्वा सार्धं पयसि विहरन्सोऽयमन्येन दर्पा-
दुद्दामेन द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः॥¹

अर्थात्- अग्रे उपस्थितः चञ्चलः करिकलभकः सीता देव्या
स्वकरप्रदत्तैः सल्लकीपल्लवाग्रैः वर्धितः (अर्थात् सल्लकीकिसलययाग्रैः
खादयित्वा वर्धितः सः शावक इति)।

सीता-तस्य किमभूत्?

स एवायं हस्तिशावकः पत्न्या सार्धं जले विहरन् अन्येन
दर्पादुद्दामेन गजेन अभिमानपूर्वं समीपमागत्य आक्रान्तः।

अधोलिखितश्लोके पशुमनुष्ययोः स्नेहमद्वितीयं वर्णयति कविः-

येनोद्गच्छद्विसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्कुरेण

व्याकृष्टस्ते सुतनु। लवलीपल्लवः कर्णमूलात्।

सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता

यत्कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः॥²

कथनाभिप्राय एषो यत् देव्या सीतया गजशावकः पोषितः। स
शावकः एतावत् जानक्यै स्निह्यति स्म यद्यदा सीता लवलीलताकिसलयैः
स्वकर्णौ प्रसादयतिस्म तदा सः गजशावकः तत्समीपं गत्वा तं
लवलीलतापत्रं स्वशुण्डेन व्याकर्षति स्म।

महाकविर्भवभूतिः प्रस्तुतश्लोकमाध्यमेन निर्दिशति यत् कामवृत्तिः
पशुमनुष्ययोः सामान्यमेव-

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिताः

पुष्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुन-

र्यत्स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम्॥¹

तात्पर्यमेतत् यत् करिशावकः स्वप्रियया सह क्रीडारतिं करोति
प्रियां हस्तिनीं नलिनीपत्रातपत्रेण आच्छादयति प्रेम्णा, करे च कषायं शीतलं
च जलं गृहीत्वा गण्डूषसेकेन तां सिञ्चति।

निम्नलिखितपद्ये कविः मदमस्तगजानामुल्लेखं करोति -

अयं हि शिशुरेककः समरभारभूरिस्फुर-

त्करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैर्बलैः।

क्वणत्कनककिङ्किणीझणझणायितस्यन्दनै-

रमन्दमददुर्दिनद्विरदवारिदैरावृतः॥²

गजानां कर्णस्फोटिचीत्कारस्य वर्णनम्, उपमानमाध्यमेन कृतं
कविनाऽऽश्लोके-

आगर्जद्गिरिकुञ्जकुञ्जरघटानिस्तीर्णकर्णज्वरं-

ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन्।

वेल्लद्भैरवरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुवं

तृष्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकीर्यमाणामिव॥³

1. उ०रा० 3/16

2. उ०रा० 5/5

3. उ०रा० 5/6

अभिप्रायस्तु यद् अयं वीरः बालकः वीराणां शिरांसि विच्छिद्य
भूमौ पातयति, प्रतीयतेऽनेन यथा यमराजः मानवदेहं चर्वति मुखाच्च
उच्छिष्टं पातम् पातम् पृथिवीमाच्छादयति। यथा समाजे प्रबलः बिभेति
निर्बलात् तथैव गजसिंहयोः दशा इति वर्णयन्नाह कविः-

विनिवर्तित एष वीरपोतः पृतनानिर्मथनात् त्वयोपहूतः।

स्तनयित्पुरवादिभावलीनामवमर्दादिव दृप्तसिंहशावः॥¹

अर्थात् त्वया उपहूतः वीरोऽयं बालकः सेनासंहारात्तथैव प्रतिनिवृत्तः
यथा मदोन्मत्तः सिंहशावकः मेघगर्जनं श्रुत्वा गजपङ्क्तिसंहारान्निवृत्तो
भवति।

यथा मानवो विधुरवैधव्यदुःखमनुभवन् खिद्यते तथैव पशवोऽपि,
इति वर्णयति कविरत्र -

नान्तर्वर्धयति ध्वनत्सुजलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं

नासन्नात्सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः।

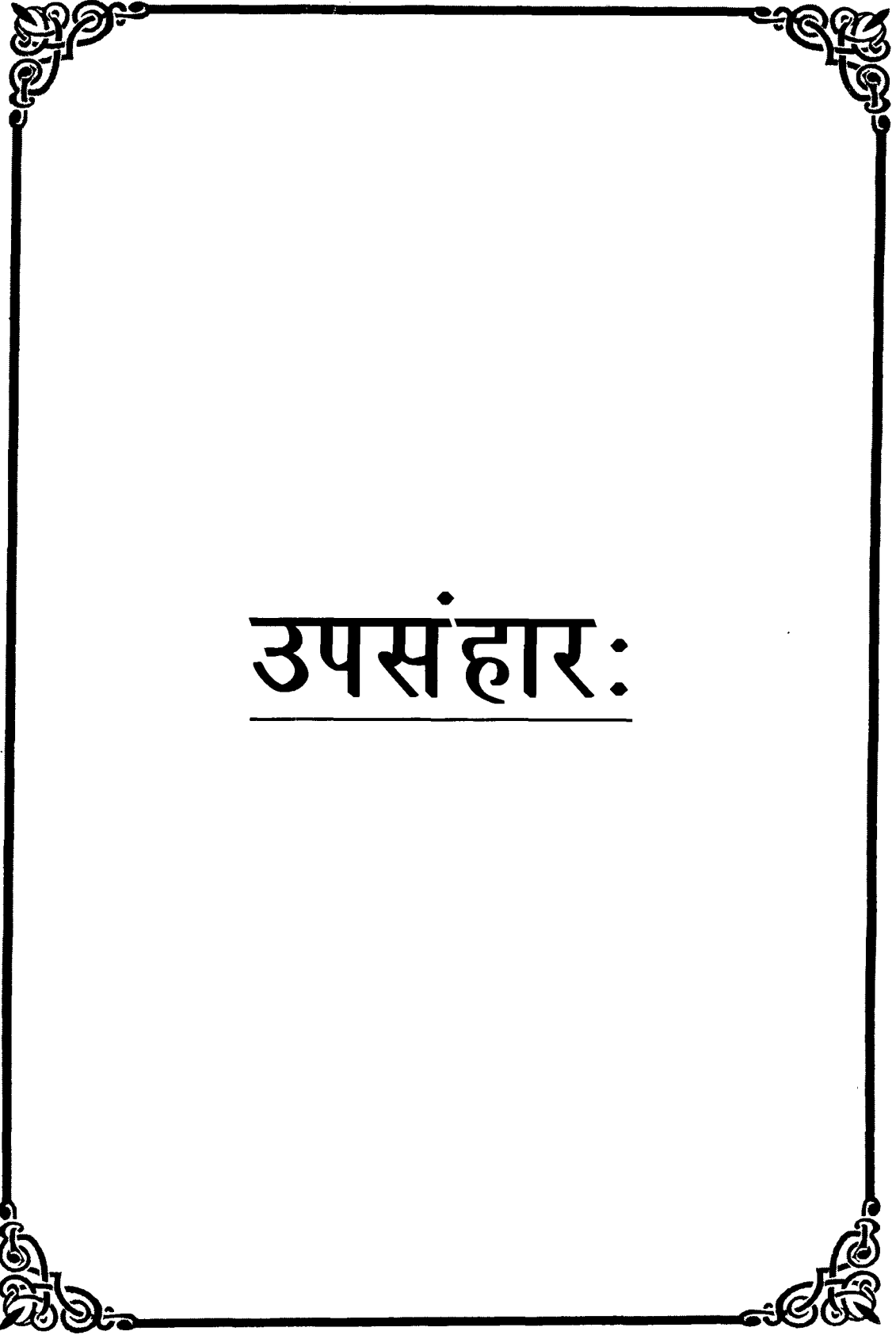
दानज्यानि विषादमूकमधुपव्यासङ्गदीनाननो

नूनं प्राणसमावियोगविधुरः स्तम्बेरमस्ताम्यति॥²

सहचरीसमागमेन कथमानन्दमनुभवन्ति पशव इति चित्रयति कविरत्र
गजप्रसन्नतास्तदनुकूलचेष्टाश्च वर्णयन्-

“अलमनेनाप्यायासितेन। (सानन्दम्) एष सानन्दसहचरी
समाकर्ण्यमानमधुरगम्भीरकण्ठगर्जितध्वनिरपरोऽपि मत्तमातङ्गवर्गपालकः
प्रत्यग्रविकसितकदम्बसंवादि सुरभिशीतलामोदबहुलसंवलितमांसल-कपाल-
निध्यन्द-कर्दमिततीरं समुद्धृतकमलिनीखण्डप्रकीर्णकेसरमृणाल-
कन्दाङ्कुरनिकरमनवरतप्रवृत्तकमनीयकर्णतालताण्डवप्रचलकणजर्जरित तरल
-तरङ्गविततनीहारवित्रतस्क्रुररसारसं सरोऽवगाह्य क्रीडति। भवतु।
एनमाभाषे। महाभागनागपते, श्लाघ्ययौवनः खल्वसि। कान्तानुवृत्तिचातुर्यम-
प्यस्ति भवतः।”

उपर्युद्धृतैरवतरणैर्ज्ञायते यन्महाकविर्भवभूतिः हस्तिनां प्रकृत्या
 सम्यक्तया परिचितः आसीत्। हस्तिविषयकं इदं ज्ञानम्
 हस्त्यायुर्वेदाध्ययनाभावेऽसम्भवम् एव।

उपसंहारः

उपसंहारः

संस्कृतसाहित्यस्य विभूतिभूतोभवभूतिः नाट्यप्रणेतृषु श्रेष्ठोऽपूर्वश्च। तन्नाट्यकृतिषु ग्रथिताभिः प्रस्तावनाभिः सुस्पष्टं भवति यत् असौ महाकविः विद्याविनयसम्पन्नः पंक्तिपावनब्राह्मण आसीत्। व्याकरणमीमांसयोः प्रौढ्याद्योऽसौ अन्येष्वनेकेषु शास्त्रेष्वपि अप्रतिहतगतिवान् आसीत्।

उत्तररामचरिते सः स्वयमेव निर्दिशति -

‘पदवाक्यप्रमाणज्ञ भवभूतिर्नाम जातुकर्णीपुत्रः’। अन्यसंस्कृतकवीनामिव महाकविभवभूतेर्निवासस्थानकालादिनिर्धारणे नास्ति काचित् गम्भीरा समस्या यतो हि सः स्वयमेव स्वकृतिषु यथास्थलम् आत्मविषये इङ्गितवान्। तत्कथनाधारेण निश्चीयते यदसौ दक्षिणभारते कुत्रापि जन्म लेभे, पद्मपुरज्वासीदस्य निवासस्थानम्। महाकवेः पितामहस्य नाम भट्टगोपालः, पितुर्नाम नीलकण्ठः, मातुश्च नाम जातुकर्णी आसीत्। अस्य पूर्वजाः कश्यपगोत्रीयाः कृष्णयजुर्वेद-तैत्तिरीयशाखाध्यायिनश्च आसन्। उत्तररामचरिते तेन कालप्रियानाथस्य उल्लेखः कृतः, अतः केचन विद्वान्सः ‘कालपी’ वास्तव्य(गवालियर समीपे) आसीन्महाकवि- इति आमनन्ति। राजतरंगिण्याश्चतुर्थे तरङ्गे उल्लिखितमस्ति यत् -

कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः।

जितो ययौ यशोवर्मा तत्पदस्तुतिवन्द्यताम्॥

प्रमाणमिदमाधारीकृत्य केषांचिद् विदुषां मतमस्ति यत् कान्यकुब्जाधिपतियशोवर्मणः समये भवभूतिः विद्यमान आसीत्। यशोवर्मणाऽपि रामाभ्युदयनामकस्य नाटकस्य रचना कृता। यशोवर्मा काश्मीरनरेशललितादित्येन पराजितः। ललितादित्यस्य राज्यारोहणं 675 ई० वर्षे जातम्। अतः भवभूतेरपि कालः 600 ई० भवेदिति स्पष्टमस्ति यत् सप्तमशताब्द्या उत्तरार्द्धे भवभूतिः विद्यमान आसीत्।

प्रस्तुते शोधप्रबन्धे भवभूतेः नाटकेषु संकेतिताः शास्त्रीयाः सन्दर्भाः संकलिताः समीक्षिताश्च यथामति। प्रथमतः षड्वेदांगानां(शिक्षा, व्याकरणं, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषं, कल्पश्च-इत्येतेषां) निरूपणमस्ति। भवभूतिः स्वयं तैत्तरीयपंक्तिपावनब्राह्मण आसीदिति स्पष्टं पूर्वमेव। परम्परागतरूपेण साङ्गवेदस्य निरन्तराध्ययनकारणेनैव तदीयासु रचनासु अनायासेनैव तद्विषयकसन्दर्भा अभिव्यक्तास्सन्ति। परं तदीयं शास्त्रीयं ज्ञानं रसानुभूत्या बाधकत्वेन कथमपि नायाति। एतत्तथ्यं तेन स्वयमेव मालतीमाधवे व्यक्तम्-

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च

ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद् गुणो नाटके।

यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवम्

तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥

महाकविर्भवभूतिः शास्त्रीयं ज्ञानं कविकर्मणि नावश्यकं मनुते पुनरपि रचनायै शास्त्रज्ञानं तदवबोधश्च कामधेनुसदृशं स्वीकरोति।-

शास्त्रे प्रतिष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी।

कालानुरोधः प्रतिभानवत्त्वमेते, गुणाः कामदुघाः क्रियासु॥

उदात्तजीवनमूल्यप्रतिष्ठापनं काव्यकारस्य लक्ष्यं भवति। अतः धर्मशास्त्रीयाः पौराणिकसन्दर्भाश्च पात्राणां कार्यव्यापारेषु वस्तुविन्यासे चानुस्यूतास्तद् रचनासु अनेनैवकारणेनास्य रचनाः नितान्तं हृदयावर्जिकाः सज्जाताः। अयमेव कारणं यत् पाठकाः काव्याह्लादानुभूत्या सहैव सत्प्रवृत्तिहेतोः प्रेरणामपि आप्नुवन्ति। अतः काव्यशास्त्रिणोऽपि काव्योपदेशं कान्तासम्मितं निगदन्ति। 'धृतिः क्षमादमो' इत्यादिधर्मघटकानां वर्णाश्रमस्य च धर्माणां चित्रणं भवभूतिः स्वरचनासु बहुधा अकरोत्। वैदिककर्मकाण्डेषु, धर्मसूत्रेषु, स्मृतौ च प्रतिपादितधार्मिकविधीनां विधानानां च प्रति तस्य केवलमास्था एव नास्ति अपितु स तत्र

तलस्पर्शिज्ञानवान् आसीत्। अस्मादेव कारणात् तदीयं शास्त्रीयं ज्ञानं तद्
रचनासु स्वाभाविकरूपेण अभिव्यक्तमस्ति।

भवभूतेः रचनासु प्रायेण सर्वेषां दर्शनानां सन्दर्भा उपलब्धा भवन्ति।
परं प्रतीयते यत् महाकविः योगस्य तन्त्रस्य च विद्यायाः श्रेष्ठज्ञाता आसीत्।
उदाहरणार्थं पद्यमेकमवलोकनीयम्-

नित्यं न्यस्तषडङ्गचक्रनिहितं हृत्पद्ममध्योदितं

पश्यन्ती शिवरूपिणं लयवशादात्मानमभ्यागता।

नाडीनामुदयक्रमेण जगतः पञ्चामृताकर्षणा-

दाप्राप्तोत्पतनश्रमा विघटयन्त्यग्रे नभो ऽम्भोमुचः॥

दर्शन-भक्ति-प्रेम्णाम् अद्भुतं समन्वयं तद् रचनासु दृश्यते।
तन्मन्तव्यमस्ति-

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

र्न खलु बहिरूपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।

विकसित हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकम्,

द्रवति च हिमरश्मावुदगते चन्द्रकान्तः॥

दार्शनिकसिद्धान्तदृष्ट्या भवभूतिः वेदान्तस्य विवर्तवादस्य समर्थकः
प्रतीयते। करुणरसस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् सः विवर्तवादसिद्धान्तस्य
स्पष्टतया उल्लेखं करोति-

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्-

भिन्नः पृथक्पृथगिवा श्रयतेविवर्तान्।

आवर्तबुद्बुदतरंगमयान्विकारा-

नम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समस्तम्॥

यथा जलं बुद्बुदतरंगादिविकारान् प्राप्नोति, तन्निश्चितं सर्वं
जलमेव भवति तथैव एकः करुणरस एव कारणभेदात् पृथक् पृथक्
रूपाणि प्राप्नोति। वस्तुतः शृंगारादिसर्वेऽपि रसाः करुणरसस्यैव

प्रभेदास्सन्ति तत्र तु कारणं केवलं विशिष्टनिमित्तं आलम्बन-विभावदिरेव भवति।

भवभूतेः पूर्वं नाट्यशास्त्रस्य अनेककाव्यशास्त्रीयग्रन्थानां च रचना समभवत्। वाल्मीकि-व्यास-भास-कालिदाससदृशानां कवीनां रचनाश्च समुपलब्धाः आसन्। परं तत्र वाल्मीकेरादिकाव्यं रामायणं तस्मै प्रियतरं रुचिकरं च आसीत्। अतः रामकथाविन्यासे, तत्प्रस्तुतीकरणे च अपेक्षितशास्त्रीयविधानेन सः सुष्ठु अवगत आसीत्।

एकस्मिन् स्थले सः रामकथां महर्षिं वाल्मीकिं च प्रति स्वगहनास्थां व्यनक्ति अपरत्र च सः काव्यप्रयोजन-काव्यहेतु-काव्यस्वरूप-रचनाप्रक्रियायाश्च सैद्धान्तिकपक्षान् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षतया समुपस्थापयति, यथा- काव्यप्रयोजनम्-

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्त्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति।

तां चाप्येतां मातरं मंगलानां धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः॥

अपि च -

तमांसि ध्वंसन्ते परिणमति भूयानुपशमं

सकृत्संवादेऽपि प्रथत इह चामुत्र च शुभम्।

अथ प्रत्यासङ्गः कमपि महिमानं वितरति

प्रसन्नानां वाचः फलमपरिमेयं प्रसुवते॥

काव्यहेतुरूपेण प्रतिभां व्युत्पत्तिं च स स्वीचकार-

‘शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतां प्राज्ञस्य वाणीमिमाम्’ इति।

वस्तुतः शास्त्राणां काव्यानां च प्रयोजनमस्ति उदात्तजीवनमूल्यानां स्थापना। भवभूतेर्भरतवाक्यानि अस्मिन् सन्दर्भे विशेषेण उल्लेखनीयानि वर्तन्ते, यथा-

क्षमापालाः क्षीणातन्द्राः क्षितिवलयमिदं पान्तु ते कालवर्षा
 वारवाहाः सन्तु राष्ट्रं पुनरखिलमपास्तेति सम्पन्नसस्यम्।
 लोके नित्यप्रमोदं विदधतु कवयः श्लोकमाप्तप्रसादं
 संख्यावन्तोऽपि भूम्ना परकृतिषु मुदं सम्प्रधार्य प्रयान्तु॥

भवभूतेरनन्तरमेव काव्यशास्त्रस्यानेकप्रशस्तग्रन्थानां रचनाऽभूत्
 पुनरपि काव्यस्य तत्त्वसन्दर्भे सः प्राभावितया संकेतयति। एवं प्रतीयते यत्
 भवभूतेः रचनासु व्यक्ता काव्यशास्त्रीयावधारणा उत्तरवर्त्ति-काव्यशास्त्रीः
 प्रभावयति। रामकथाऽधारितनाटकेषु युगानुरूपाणि चामत्कारिकाणि च
 परिवर्तनानि, परिमार्जनानि निश्चितं भवभूतेरवदानमस्ति। राजशेखरस्तु
 “स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया” इति कथयित्वा आत्मानं भवभूतेरवतारं
 वक्तुमिच्छति। अतः भवभूतिः युगद्रष्टा क्रान्तदर्शी महाकविः आसीदिति
 निश्चप्रचतया कथितुं शक्यते।

काव्यशास्त्रातिरिक्तम् आयुर्वेदशास्त्र-अश्वशास्त्र-गजशास्त्रा
 दीनामपि विषये कवेरप्रतिहता गतिरासीत्, अतएव तद् रचनासु
 तत्तच्छास्त्रीयसिद्धान्तानां तत्त्वानि चित्राणि च यथास्थलं विद्यमानानि
 वर्तन्ते।

सन्दर्भग्रन्थसन्दर्शिका

मूलाधारग्रन्थाः

1. भवभूति, उत्तररामचरितम् सम्पा० अय्यर, टी०आर०
निर्णय सागर, प्रेस बम्बई
1926
2. भवभूति, उत्तररामचरितम् सम्पा० शुक्ल, ब्रह्मानन्द,
मेरठ, 1965
3. भवभूति, उत्तररामचरितम् सम्पा० भट्ट जी०के,
सूरत, 1965
4. भवभूति, उत्तररामचरितम् सम्पा० काणे पी०वी,
मोतीलाल बनारसीदास
दिल्ली, 1962 संस्करण,
5. भवभूति, उत्तररामचरितम् सम्पा० लाल रामनारायण
ठलाहाबाद, प्रथम संस्करण
1998
6. भवभूति, उत्तररामचरितम् सम्पा० काले मो०रा०,
शारदा क्रीडन प्रेस बम्बई
1901
7. भवभूति, महावीरचरितम् सम्पा० मिश्र, रामचन्द्र,
द्वितीय संस्करण, वाराणसी
1968
8. भवभूति, महावीरचरितम् सम्पा० बरूआ, आनन्दराम
आसाम पब्लिकेशन बोर्ड
1999

9. भवभूति, महावीरचरितम् सम्पा० पिकफोर्ड जे०,
टूबनगर एण्ड कम्पनी
लन्दन 1871
10. भवभूति, महावीरचरितम् सम्पा० अय्यर,टी०आर०,
निर्णय सागर प्रेस बम्बई
1926
11. भवभूति, मालतीमाधवम् सम्पा० भण्डारकर,आ०जी०,
ओरियन्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट
पूना, 1970
12. भवभूति, मालतीमाधवम् सम्पा० शास्त्री, त्रिपाठी
राम प्रताप, इलाहबाद,1973
13. भवभूति, मालतीमाधवम् सम्पा० काले एम०आर०
प्रथम संस्करण, मोती लाल
बनारसीदास दिल्ली, 1967
14. भवभूति, मालतीमाधवम् सम्पा० भण्डाकर आर०जी०
बम्बई संस्कृत सीरीज,1905
15. भवभूति, मालतीमाधवम् सम्पा०मिश्र, रामचन्द्र
चौखम्बा प्रकाशन।

अन्ये सहायकाः ग्रन्थाः

1. अभिनवगुप्त	अभिनवभारती	गायकवाड़
ओरियन्टल सीरीज,
बड़ोदा 1925
2. आनन्दवर्धन	ध्वन्यालोक	वाराणसी
1963
3. डा० अयोध्या प्रसाद सिंह, भवभूति की	नाट्यकला	दिल्ली, प्रथम संस्करण
1971
4. उद्भट्ट,	काव्यलंकारसंग्रह	सम्पा० त्रिपाठी
राममूर्ति प्रयाग, 1966
5. ऋग्वेद		वैदिक संशोधन
मण्डल, पूना, 1946
6. कालिदास	अभिज्ञानशाकुन्तलम्	चौखम्बा तृतीय
संस्करण
1981-82
7. कालिदास	कुमारसम्भवम्	द्वितीय संस्करण
1875, चौखम्बा
8. कालिदास	मेघदूतम्	निर्णयसागर प्रेस
बम्बई, 1922
9. कालिदास	रघुवंशम्	चौखम्बा
वाराणसी, 1987
10. कालिदास	विक्रमोर्वशीयम्	चौखम्बा
वाराणसी, 1984

11. करमकर आर0डी0	भवभूति	कर्नाटक वि0वि0
धारवाड़,1933
12. कामन्दक	कामन्दकीयनीतिसार	सम्पा0 मिश्र
ज्वालाप्रसाद खेमराज
श्री कृष्णदास प्रेस
बम्बई संस्करण,2009
13.कीथ, ए0वी0	संस्कृत नाटक
(हिन्दी अनु0)	सम्पा0 सिंह उदयभान
दिल्ली,1965
14.गौरौला, वाचस्पति	संस्कृत साहित्य
का इतिहास	चौखम्बा विद्याभवन
वाराणसी,1960
15.गोवर्धनाचार्य	आर्यासप्तसती	निर्णय सागर प्रेस
बम्बई, 1985
16.चौधरी सत्यनारायण	उत्तर रामचरित की
शास्त्रीय समीक्षा	चौखम्बा
वाराणसी,1980
17.छान्दोग्योपनिषद्		निर्णय सागर प्रेस
बम्बई,1922
18.तैत्तिरीयोपनिषद्		निर्णय सागर प्रेस
बम्बई,1948
19.त्रिपाठी, कृष्णकान्त	भवभूति और उनका
उत्तररामचरित	कानपुर ,
1963
20.दण्डी	काव्यादर्श	सम्पा0 मिश्र,रामचन्द्र
चौखम्बा विद्याभवन
1958
21.धनञ्जय	दशरूपकम्	चौखम्बा
संस्करण,1962

22.नगेन्द्र(डा0	रससिद्धान्त	नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली,1964
23.भरतमुनि	नाट्यशास्त्र	सम्पा0 शर्मा बटुकनाथ एवं उपाध्याय बलदेव बनारस,1929
24.भगवद्गीता		गीताप्रेस गोरखपुर
25.भोजराज	सरस्वतीकण्ठाभरणम्	निर्णयसागर प्रेस बम्बई, 1960
26.भोज	शृंगार प्रकाश	सम्पा0 डा0 उपाध्याय डा0 मिश्रा रामगोपाल द्वितीय भाग मैसूर संस्करण
27.भोज	सरस्वतीकण्ठाभरणम्	सम्पा0 बरूआ आनन्दराम पब्लिकेशन बोर्ड असम, 1969
28.मम्मट	काव्यप्रकाश	सम्पा0 आचार्य विश्वेश्वर वाराणसी 1982
29.महिमभट्ट	व्यक्तिविवेक	चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी,1964
30.मनु	मनुस्मृति	निर्णय सागर प्रेस बम्बई, 1946

31.शारदातनय	भाव प्रकाशन	यतिराज यदुगिरी
रामास्वामी
के०एस०बड़ोदा,
1930
32.डा०राय गंगासागर महाकवि भवभूति		चौखम्बा
वाराणसी,1965
33.राय द्विजेन्द्र लाल कालिदास और भवभूति		सम्पा० पाण्डेय
रूपनारायण, बम्बई,
1956
34.वाल्मीकि	रामायण	सम्पा० लक्ष्मण
अमरेन्द्र गाडगिल
पूना,1982
35.वात्स्यायन	कामसूत्र	सम्पा० शास्त्री
देवदत्त, चौखम्बा
सीरीज वाराणसी,
1964
36.वेदव्यास	पद्मपुराण	सम्पा० नारायण
विश्वनाथ माण्डलिक
पूना, 1899
37.सरस्वती विद्यारण्य पञ्चदशी		सम्पा० रामकृष्ण
बम्बई, 1968
38.विश्वनाथ	साहित्यदर्पण	नवम संस्करण
दिल्ली, 1977
39.शास्त्री सुरेन्द्रदेव	कालिदास और भवभूति
के नाटकों का तुलनात्मक
अध्ययन	साहित्य भण्डार
मेरठ प्रथम संस्करण
1969

40.सागरनन्दी	नाटक- लक्षण रत्नकोष	शुक्ला बाबू लाल चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस वाराणसी, 1972
41.शास्त्री जगदीश	वाजसनेयि संहिता	प्रथम संस्करण दिल्ली, 1971
42.शर्मा ब्रजवल्लभ	भवभूति के नाटक	मध्य प्रदेश हिन्दी ग्रन्थ अकादमी
43.सोमदेव	कथासरित्सागर	सम्पा० शास्त्री जगदीश लाल प्रथम 1970
44. पंतजलि	योगदर्शन	हिन्दी व्याख्या : ब्रह्मलीनमुनि पञ्चम संस्करण:वाराणसी चौखम्बा संस्कृत संस्थान, 2000
45. पदमपुराणम्	द्वितीय संस्करण	दिल्ली नाग पब्लिशर्स, 1996
46. वेदव्यास	वायुपुराणम्	सम्पादक:राजेन्द्रलाल मिश्रा, कलकत्ता, 1888
47. विष्णु पुराण	द्वितीय संस्करण	दिल्ली नाग पब्लिकशर्स, 1995
48. शिव पुराण	दिल्ली	नाग पब्लिशर्स, 1986
49. भर्तृहरि	वाक्यपदीयम्	सम्पा० के० ए० सुब्रमण्य अय्यर पूना डक्कन कालिज, 1963
50. कालिका पुराणम्	भाषा टीका सहित	वेद व्यास दिल्ली नाग पब्लिशर्स, 1986
51. गरुड पुराणम्	सम्पा० खेमराज श्री कृष्णदास	द्वितीय संस्करण देहली नाग पब्लिशर्स, 1996

52. मनुस्मृति	सम्पा० रामेश्वर भट्ट	भाषा टीका सहित
दिल्ली चौखम्बा संस्कृत
प्रतिष्ठान, 1993
53. याज्ञवल्क्य
स्मृति	उमेशचन्द्र पाण्डेय	हिन्दी व्याख्या, पञ्चम
संस्करण, चौखम्बा
संस्कृत संस्थान
वाराणसी, 1994
54. राजशेखर	कर्पूरमञ्जरी	व्याख्या सुदर्शनलाल
जैन संस्करण 1,
वाराणसी भारतीय
विद्याप्रकाशन, 1983
55. राजशेखर	काव्यमीमांसा	अनु-केदारनाथ शर्मा,
पटना विहार राष्ट्रभाषा
परिषद, 1954
56. कुन्तक	वक्रोक्तिजीवितम्	सम्पादक सुशील कुमार,
कलकत्ता, एन० सी०
पाल, 1923
57. ईश्वर कृष्ण	सांख्यकारिका	सम्पा० रामकृष्ण नवीन
संस्करण मेरठ साहित्य
भण्डार, 1989

आङ्ग्लग्रन्थाः

Aggrawal, Hansraj literature	-	A Short Histotry of Sanskrit
Krmarkar, J.S.	-	A Critical Study of Malati Madhava
Bhattacharya, B	-	Sanskrit Drama and Drameturgy, Varanasi, 1974
Dixit, S.V.	-	Bhavabhuti- His life and literature, Belgaon 1958
Dasgupta, S.N.	-	A History of Sanskrit literature, Vol. I Calcutta
Frazer, R.W.	-	A literary History of Indian literature.
Herbert, Hogwmen,	-	A History of Indian literature
Gera, Vimal,	-	Mined and Art of Bhavabhuti, Delhi, 1973
Krishnachaitanya,	-	A History of Sanskrit Litature
Krishnamacharya,	-	History of Classical Sanskrit literature, Madras 1973
Keith, A.B.	-	A History of Classicacl Sanskrit literature
Macdonell,	-	A History of Sanskrit literature, Munshiram Manoharlal 5 th ed.
Mirashi, V.V.,	-	Bhavabhuti, Delhi, 1974
Raghavan. V.,	-	The number of Rasa's Madras, 1940

Satyvrat, Usha - Saanskrit Drama of twentyth Century, Delhi, 1971

Winternitz, M- - A History of Indian literature Classical period Vol III

Journal

Dange, S.A., - Vipralambha in Uttararam charita, journal of the University of Bombay Vol XXV